

ІВАНИЦЬКА Н.Л.

ХРЕСТОМАТІЯ З СИНТАКСИСУ

Іваницька Н.Л. Хрестоматія із синтаксису (наукові та науково-методичні праці). – Вінниця: Вид-во ВДПУ ім. М.Коцюбинського, 2004. – с.

У хрестоматію ввійшли наукові та науково-методичні статті вченого із синтаксису простого речення української мови.

Хрестоматія призначена для аспірантів, магістрантів, студентів спеціальності "Українська мова та література. Українознавство" (денна форма навчання), "Українська мова та література" (заочна форма навчання), "Українська мова та література. Англійська мова" (денна і заочна форми навчання).

Рецензенти: **Шульжук К.Ф.,**

доктор філологічних наук, професор
(Рівненський державний лінгвістичний
університет).

Слободинська Т.С.,

кандидат філологічних наук, доцент
(Вінницький державний педагогічний
університет ім. М.Коцюбинського).

ISBN 966-527-107-6

© Н.Л. Іваницька, 2004

ПЕРЕДМОВА

ІВАНИЦЬКА Ніна Лаврентіївна (4.01.1940, с.Городище Менського району Чернігівської області), доктор філологічних наук (1987), професор (1988), відмінник народної освіти (1980), заслужений працівник освіти України (1997). Закінчила Черкаський педагогічний інститут (1962). 1962-1967 – учитель англійської мови Понорницької середньої школи Чернігівської області. 1967-1970 – аспірант кафедри української мови Київського педінституту ім. М. Драгоманова. З 1970 працює у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського (ст. викладач, доцент кафедри української мови, старший науковий співробітник; 1976-1981 – декан філологічного факультету, 1986-1995 – проректор з наукової роботи). З 1995 – завідувач кафедри української мови Вінницького педуніверситету.

Автор 155 публікацій. Наукові праці стосуються теорії синтаксису української мови, нових технологій вивчення української мови.

РОЗРІЗНЕННЯ СИНТАКСИЧНОЇ ВАЛЕНТНОСТІ ДІЕСЛІВНИХ ЗВ'ЯЗОК У ІМЕННОМУ СКЛАДЕНОМУ ПРИСУДКУ (ЗА ДИСТРИБУТИВНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНИМИ ОЗНАКАМИ)

Питання про виділення іменного складеного присудка та відмежування його від простого присудка з залежними другорядними членами речення до цього часу залишається спірним, і дискусії про віднесення слів до того чи іншого члена речення не втратили й тепер своєї гостроти¹. Розв'язання цієї проблеми залежить безпосередньо від поглядів лінгвістів на роль та ознаки, а значить, і склад дієслів, які вважаються зв'язками.

Питання про склад і особливості дієслівних зв'язок має свою історію², але як у радянському³, так і в зарубіжному⁴

¹ Див.: *Н.М.Александров* Проблема второстепенных членов предложения в русском языке. – Л., 1963, *В.Н.Никитин* О сходных элементах сказуемого и обстоятельства // Ученые записки Рязанского ГПИ, 1959. – Т.25.

² *А.А.Потебня* Из записок по русской грамматике. – М.: Изд-во АН СРСР, Отд. лит. и языка, 1958. – С.112; *Д.К.Овсянко-Куликовский* Синтаксис русского языка. – СПб, 1912. – С. 58; *А.М.Пешковский* Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. 6-е. – М., 1938. – С. 241; *Л.В.Щерба* Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – С. 79; *А.А.Шахматов* Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 39, 225-228; *Ф.И.Буслаев* Историческая грамматика русского языка. – изд. 5-е. – М.: Учпедгиз. – С. 110 та ін.

³ *В.В.Виноградов* Синтаксис русского языка акад. А.А.Шахматова // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1960. – С. 105; *Л.А.Булаховський* Курс сучасної української мови. – Т. 2. – К., 1956. – С.21; *А.М.Земский, С.Е.Крючков, М.В.Светлаев* Русский язык. – Ч. II. – М., 1950. – С. 27; *М.Финкель, М.М.Баженов* Современный русский литературный язык. – К., 1951. – С. 338-339; *А.Г.Руднев* Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1963. – С. 75-89; *Современный русский язык*. Ч. II (Морфология, Синтаксис) / Под ред. Е.М.Галкиной-Федорук. – М.: Изд. МГУ, 1964. – С. 327; *А.Н.Гвоздев* Современный русский литературный язык. Ч. II. Синтаксис. – М.: Учпедгиз, 1958; *Б.М.Кулик* Курс сучасної української літературної мови. Ч. II. Синтаксис. – К.: Радянська школа,

мовознавстві досі немає одностайної думки щодо цього. Тому лінгвісти по-різному характеризують зв'язки, а дехто навіть указує на доцільність виділення нового члена речення – предикативного означення⁵. Не знайшло це питання свого остаточного розв'язання і в спробах учених підійти до аналізу предикатів на основі прийнятої концепції про позиційне членування речення і з'ясування повнозначних і неповнозначних головних і другорядних позицій присудка⁶ та на основі теорії структур і методу відношення іменування і логіки предикатів⁷. Отже, до цього часу залишається в силі висловлення Є.М.Галкіної-Федорук: "...поки що немає повної ясності і визначеності в поглядах на структуру присудка"⁸, зокрема на функції напівповнозначних та повнозначних дієслів.

Незадовільний стан розробки цієї проблеми зумовлений в

1965. – С. 39-45; *А.Б.Шапиро* О границах и типах непростого сказуемого // Русский язык в школе. – 1936. – № 5. – С. 128; *Н.А.Кока* К вопросу о конструкции именного сказуемого в современном русском языке // Изв. АН Казах. ССР, Серия филол. наук, искусства, 1959. – Вып. 1–2. – С. 112-117; *Г.Н.Груднева* Составное и сложное сказуемое в современном русском языке // Вопросы русского языкознания (Львовский университет). – Кн. 3. – 1958. – С. 159-180

⁴ *O.Jespersen* A Modern English Grammar, p.III, 1928, p. 358; *G.Curm* A Grammer of the English Language, vol. III, p. 30; *E.Kruisinga* A Handbook of Present-Day English, p. II, book 3, 1932; *M.Sandmann* Subject and Predicate, A Contribution to the Theory of Syntax, Edinburg, 1954, XIV.

⁵ Див.: *Г.Пауль* Принципы истории языка. – М., 1960 – С. 169; *Ф.П.Смагленко* Про предикативне означення в українській мові //Українська мова в школі. – 1954. – № 1. – С. 20-31; *Л.А.Близниченко* Предикативное определение, его выражение и функции в современном английском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. – К., 1954.

⁶ *Т.П.Ломтев* Основы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1958. – С. 33-38.

⁷ *Т.П.Ломтев* Структура предложения в славянских языках как выражение структуры предиката // Славянское языкознание, VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М.: Наука, 1968. – С. 296-316.

⁸ Современный русский язык. Ч. II. Под ред. Е.М.Галкиной-Федорук. – М.: Изд-во МГУ, 1964. – С. 341.

основному двома причинами: а) відсутністю єдиного підходу до аналізу і відокремлення іменних складених присудків від простих дієслівних з залежними другорядними членами; б) складністю самої категорії іменних присудків, яка виявляється у різноманітності граматичних структур з нечіткими переходами та переплетеннями конструктивних елементів.

У радянському мовознавстві простежуються дві тенденції в питанні про природу й типи іменних присудків. Деякі вчені схильні обмежувати кількість дієслів, що можуть бути зв'язками в складеному іменному присудку, інші – приписують властивості дієслівних зв'язок великій кількості дієслів. Саме другий підхід до цього питання і сприяв виділенню двох груп непростих іменних присудків: іменного складеного та іменного складного.

Більшість учених вважає втрату конкретності лексичного значення дієслів основною ознакою дієслівних зв'язок та дієслів у ролі зв'язок. Проте ця ознака виявилася досить нечіткою у розрізненні синтаксичної ролі дієслівних зв'язок та повнозначних дієслів у функції простих присудків з залежними другорядними членами, і тому ще О.О.Потебня писав, що "відмінність у ступені абстрактності значення дієслів сама по собі ще не веде до синтаксичної відмінності"⁹. Мало допомагає при визначенні зв'язок і така їх ознака, як участь у вираженні загального змісту присудка, бо цей підхід також ґрунтується на смислового принципі, який дозволяє проводити довільну межу при групуванні дієслівних зв'язок та дієслів у ролі зв'язок. Невизначеність цієї синтаксичної категорії і, головне, неоднозначність висновків щодо природи і складу її структурних компонентів примушують шукати інших критеріїв для встановлення дієслівних зв'язок. Все це, в свою чергу, привело вчених до висновку про необхідність дослідження того, як ця форма "поводить себе у відношенні до інших слів у зв'язній мові"¹⁰.

⁹ А.А.Потебня, зазнач, праця, стор. 111.

¹⁰ А.Д.Апресян Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М.: Просвещение, 1966. – С.170 (Ця думка вперше була висловлена в 1933 р.

Думаємо, що у дослідженні цього питання можуть бути корисними дистрибутивний і трансформаційний методи аналізу, на ефективності використання яких у синтаксичних дослідженнях не раз наголошувалось у літературі.¹¹

Майже всі визначення зв'язки в лінгвістичній літературі зводяться до одного: зв'язка – це таке слово, яке містить у собі предикативний зв'язок і служить для приєднання предикативного члена до підмета. На нашу думку, основною ознакою дієслівної зв'язки є її роль у граматичному оформленні присудка, а тому основна вимога, яка ставиться до зв'язки, – це мінімальне обмеження її функціональної участі у вираженні лексичного змісту присудка. Ця загальна вимога реалізується на основі дослідження формальних характеристик (дистрибутивного і трансформаційного планів) вибраного для аналізу списку дієслів.

Службова функція поєднання предикативного члена з підметом властива не всім, а лише окремим дієсловом, формальною ознакою яких на першому етапі дослідження вважаємо: властивість структур мати субституцію:

$$I^1_n \text{ ДІ}^2_{\text{ор}} \leftrightarrow I^1_n \text{ бути } I^2_{\text{ор}}^{12}$$

Есперсеном; див.: *O.Jespersen Essentials of English Grammar*, 1933, стор.71).

¹¹ Див.: *Л.В.Щерба* О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Изв. АН СССР, VII сер., 1931, 1. – С.122; *Л.Н.Засорина* Трансформация как метод лингвистического эксперимента в синтаксисе // Трансформационный метод в структурной лингвистике. – М.: Наука, 1964. – С. 102; *В.М.Русанівський* Методи дослідження граматичного матеріалу і теорія граматики // Мовознавство. – 1967 – № 1. – С. 18; *В.Н.Ярцева* О методах анализа языка // Теоретические проблемы современного советского языкознания. – М., 1964. – С. 121. Деякі вчені у практичному розмежуванні складених і простих присудків застосовували трансформації, проте це мало епізодичний характер (див., наприклад: *А.Н.Гвоздев* Современный русский лит. язык. Ч. 2. Синтаксис. – М.: Просвещение, 1958. – С. 111; *І.Р. Швець* Синтаксичні функції інфінітива в сучасній українській мові // Праці Одеського держ. університету І.І.Мечнікова. – Т. 150. – Вип. 4. – 1960. – С. 223).

¹² Тут і далі вживаються такі умовні позначення: I_n – іменник або займенник у ролі підмета. Д – дієслово у ролі простого присудка або дієслово-зв'язка,

$I_n^1 \text{ ДІ}_{\text{зн}}^2 \leftrightarrow I_n^1 \text{ бути } I_{\text{ор}}^2$, інакше кажучи, властивість заміняти Д дієсловом *бути*. Слід зауважити, що таку властивість виявили лише два типи структур, а саме:

$I_n^1 \text{ ДІ}_{\text{ор}}^2$ та $I_n^1 \text{ ДІ}_{\text{зн}}^2$.

Така процедура дала можливість одержати предикативні структури: *він стане інженером* (бо \rightarrow *він був інженером*); *все здавалось чварами* (бо \rightarrow *все було чварами*); *вони відправились (на фронт) курсантами* (бо \rightarrow *вони були курсантами*); *вони залишились людьми (праці)* (бо \rightarrow *вони були людьми праці*); *береги звались лінією (фронту)* (бо \rightarrow *береги були лінією фронту*); *розмови вважались виявом (боягузтва)* (бо \rightarrow *розмови були виявом (боягузтва)*); *вона зосталась дніпрогесівкою* (бо \rightarrow *вона була дніпрогесівкою*); *боротьба становить зміст* (бо \rightarrow *боротьба є змістом*); *революція означає поворот* (бо \rightarrow *революція є поворотом*).

Попередня дистрибутивна характеристика дієслів, уживаних у сполученнях $I_n \text{ ДІ}_{\text{ор}}$ з можливим перетворенням у $I_n^1 \text{ бути } I_{\text{ор}}$, $I_n \text{ ДІ}_{\text{зн}}$, показала, що а) досить велика кількість дієслів різних семантичних рядів вступає у сполучення з $I_{\text{ор}}^2$; б) зустрічається чимало дієслів, здатних до поєднання лише з орудним іменником; в) дієслів, які б сполучались з орудним прикметником, числівником або займенником і не мали сполучуваності з іменником, не виявлено; це дало можливість провести аналіз дієслів у ролі зв'язок в іменному присудку, обмежившись сполуками $I_n^1 \text{ ДІ}_{\text{ор}}^2$ ¹³; г) сполучуваність із

$I_{\text{зн}}$ – іменник займенник у знахідному відмінку, $I_{\text{ор}}$ – іменник у орудному відмінку, $I_{\text{дав}}$ – іменник бо займенник у давальному відмінку, $I_{\text{м}}$ – іменник або займенник у місцевому відмінку, *бути* – дієслово *бути* в будь-якому часі, особі та способі, $D_{\text{єя}}$ – дієслово з часткою *-ся*.

¹³ Аналіз цих сполук на семантичній основі на матеріалі російської мови проведено у працях О.О.Шахматова, О.М.Пешковського, Є.М.Галкіної-Федорук, О.М.Гвоздєва, В.П.Сухотіна, Н.А.Донець та ін. В іншому плані, а саме на основі трансформаційного аналізу, зробив дослідження структур $I_n^1 \text{ ДІ}_{\text{ор}}^2$ Д.С.Уорс (див.: Dean Stoddard Worth Transform Analysis of Russian Instrumental Constructions, Word, 1958, vol. 14, 2-3, стор. 247-290; переклад цієї праці див.: Д.С.Уорс Трансформационный анализ конструкций с творительным падежом в русском языке // Новое в лингвистике. – Вып 1. –

знахідним відмінком іменника (при умові, що I_n $ДІ^2_{зн} \rightarrow I_n$ **бути** $I^2_{ор}$ виявили два дієслова – *становити* і *означати*).

З 865 предикативних структур (з них поєднання з орудним відмінком іменника мають 800 структур, а із знахідним – 65), відібраних шляхом суцільної вибірки з текстів українських радянських письменників та поетів (О.Гончара, М.Стельмаха, Остапа Вишні, О.Довженка, Г.Тютюнника В.Сосюри, М.Рильського, П.Тичини), з газетних матеріалів та окремих науково-популярних і науково-технічних праць, виділено 55 дієслів, які вчені, хоч з різними обмеженнями та винятками, розглядають як дієслівні зв'язки в іменному складному і складеному присудках.

Традиційне розмежування предикативних структур такого типу на іменні складні та складені присудки, а дієслів – на повнозначні й напівповнозначні – проводиться на основі критерію лексичної повнозначності, який впливає з конкретних можливостей дієслів виражати загальний зміст присудка. А показником зв'язковості дієслів у іменному присудку в даному дослідженні вважається сукупність формальних ознак дистрибутивно-трансформаційного планів.

Формальним показником неоднорідності дієслів у їх взаємовідношеннях з іншими членами речення на дистрибутивному рівні вважається синтаксична валентність, що впливає з поняття "обов'язкової позиції чи обов'язкової сполучуваності" як граматичного явища, яке властиве формам і "диктується їх загальними граматичними якостями"¹⁴.

Ми вважаємо, що розрізнення синтаксичних валентностей, яке досягається в результаті перевірки їх сполучуваності¹⁵, дозволяє провести паралель між ступенем їх зв'язковості у складі конструкцій I_n $ДІ^2_{ор}$ та I_n $ДІ^2_{зн}$. У поняття "синтаксична валентність" вчені вкладають різний

М., 1962. – С. 637-682).

¹⁴ В.Г.Адмони Завершенность конструкций как явление синтаксической формы // Вопросы языкознания. – 1958. – № 1. – С. 112.

¹⁵ Сполучуваність дієслів перевірялась на матеріалі Лексичної картотеки Інституту мовознавства АН УРСР

зміст¹⁶. У нашому дослідженні синтаксична валентність дієслів визначається в залежності від можливих обов'язкових позицій керованого іменника, причому градація валентності дієслів іде в напрямку від наявності в обов'язковій позиції безприйменникового іменника до заміщення придієслівних позицій прийменниковими формами іменника.

Одновалентними виявилися дієслова *бути, стати, становити, означати, називатися, іменуватися, зватися, виявлятися, зробитися*. Це дієслова, одна обов'язкова позиція при яких може заповнюватись а) однією відмінковою формою іменника – формою знахідного відмінка при дієсловах *становити, означати* та орудного при дієслові *виявлятися* ($ДІ^2_{зн}$, $ДІ^2_{ор}$); б) двома відмінковими формами (називного й орудного відмінка) одного й того ж іменника ($ДІ^2_n$, $ДІ^2_{ор}$), причому при дієслові *бути* кількісне співвідношення обох форм майже однакове, а при дієсловах *називатися, зватися, іменуватися, зробитися, стати* конструкції з називним відмінком іменника становлять приблизно 14% усіх зафіксованих уживань цих дієслів.

У групу з синтаксичною валентністю II увійшли дієслова, дві обов'язкові позиції при яких заповнюються різними відмінковими формами (формою орудного відмінка іменника та переважно формами давального, знахідного, орудного чи місцевого відмінків іменника або займенника) – $ДІ_{дав} I^2_{ор}$, $ДІ_{зн} I^2_{ор}$, $ДІ_{ор} I^2_{ор}$, $ДІ_m I^2_{ор}$. Це дієслова *доводитися, здаватися, уявлятися, відчувати, являти, поставати*.

Решта аналізованих дієслів становить групу дієслів з синтаксичною валентністю III. Це дієслова, які можуть сполучатися з формою орудного відмінка іменника (але ця

¹⁶ Н.Д.Арутюнова розуміє під "синтаксичною валентністю здатність слова сполучатися з іншими словами" (див.: Н.Д.Арутюнова О синтаксической сочетаемости слов в испанском языке // НДВШ. – 1962 – № 2. – С. 33); С.Д.Кацнельсон називає цим терміном властивість слова певним чином реалізуватись у реченні і вступати в комбінації з іншими словами (див.: С.Д.Кацнельсон О грамматической категории // Вестник МГУ. – 1948. – №2. – С. 132).

позиція не є обов'язковою) і мають сполучуваність більше, ніж з двома відмінковими формами: *їхати, приїхати, зростати, приходити, працювати, зустрічатися, служити, записатися, повертатися, влаштовуватися, відправлятися, випускатися, народжуватися, з'являтися, розставатися, залишатися, лишатися, зоставатися* і т. д.

Здійснена нами класифікація відрізняється від традиційної тим, що вона ґрунтується на формальних ознаках, і тому, на наш погляд, більш строга та об'єктивна.

Діагностуючою ознакою дієслівних зв'язок будемо вважати наявність у дієслів синтаксичної валентності I, а тому до зв'язок на дистрибутивному рівні належать дієслова *бути, стати, становити, означати, називатися, іменуватися, зватися, виявитися, зробитися*.

Треба зауважити, що ближче до дієслівних зв'язок стоїть друга група дієслів, обов'язкова позиція орудного відмінка іменника яких співвідносить їх з першою групою, але друга обов'язкова позиція показує, що граматичні ознаки цих дієслів ширші, ніж властивість бути зв'язуючою ланкою між предикативним членом і підметом. Більше того, простежується значна кількісна перевага функціонування цих дієслів у конструкціях з заповненою другою позицією, наприклад: дієслово *доводиться* у 97% зафіксованих уживань має в обов'язковій позиції форму *[кому] + [ким, чим]* і лише в 3% випадків уживається без форми давального відмінка; позиції дієслова *відчути* розподіляються так: 99% – *відчути [себе] + [ким, чим]* і 1 % без знахідного відмінка; *поставати*: 56% – *поставати [в уяві перед кимось] + [ким, чим]*; 44% без *в уяві*; *уявлятися*: 84% – *уявлятися [кому] + [ким, чим]* і 26% – без давального відмінка. Але все це свідчить про те, що дієслова *доводиться, відчувати, поставати, уявлятися, здаватися, являти* мають більше підстав вважатися простими дієслівними присудками, ніж дієслівними зв'язками.

Не вважаємо зв'язками на дистрибутивному рівні дієслова третьої групи, які виявили широку сполучуваність з різними відмінковими формами. Сполучення ж орудного

відмінка іменника з ними у згаданих структурах є лише одним із тих численних випадків, коли неповнота смислового вираження думки однією словесною формою компенсується іншою.

Як уже зазначалось, для всіх дієслів з синтаксичною валентністю III характерна відсутність обов'язкових позицій, а інші їх позиції можуть бути або заповненими, або незаповненими (*він приїхав, він приїхав у село, він приїхав інженером, він приїхав у село інженером*). Якщо необов'язкова позиція може бути заповнена формою непрямого відмінка іменника (переважно з прийменником) або прислівником, які виступають у ролі обставин місця, то це найбільше конкретизує дієслово, і тому ця властивість використана в дослідженні як експериментальний прийом для перевірки однорідності конкретного значення дієслів третьої групи. Виявлено, що для всіх дієслів третьої групи у сполуках $ДІ^1_n I^2_{op}$, за винятком трьох дієслів: *лишатись, залишатись, зоставатись*, така підстановка обставини місця можлива.

Ці дієслова в різних випадках неоднаково реагують на поставлену умову – то структури **лишатись I^1_n лишатись (залишатись) I^2_{op} + обставина місця** створюють сполуки, що функціонують у мові (*він залишився бригадиром → він залишився в колгоспі бригадиром*), то підстановка обставини виключає можливість уживання фрази (*Фінансист залишається фінансистом (М.Стельмах)*). Саме це свідчить про те, що наведені вище дієслова є частиною складеного іменного присудка, у якому вони вживаються як зв'язки.

Таким чином, дистрибутивна характеристика аналізованих дієслів та експериментальна перевірка на заміщення позиції після дієслова обставиною місця дають право виділити у складеному іменному присудку такі 12 дієслівних зв'язок: *бути, стати, становити, означати, називатися, іменуватися, зватися, виявлятися, робитися, лишатися, залишатися, зоставатися*.

Уточнення ступеня втрати лексичної повноцінності дієслів, а значить, і їх синтаксично-службової ролі,

здійснюється на трансформаційному рівні. Застосування трансформації "пасив → актив" до 8 (з 12) дієслів з часткою -ся, які ми називали зв'язками на дистрибутивному рівні, дозволяє перевірити, як структури $I^1_{нДся}I^2_{ор}$ виявляють здатність перетворюватися на відповідники з дієсловами в активному стані, і на підставі цього зробити певні висновки щодо зв'язкового характеру цих дієслів.

Високу (99,3%) перетворюваність у актив виявили конструкції з дієсловами *зватися, називатися, іменуватися*.

Значна кількісна перевага в мові активних структур, які становлять десь близько 98% усіх сполук цих дієслів з орудним відмінком іменника, дозволяє твердити, що первинними, поширеними є активні утворення, у яких дієслова *звати, називати, іменувати* вживаються в ролі простих дієслівних присудків, маючи при собі два додаткові члени. А тому й дієслова *зватися, називатися, іменуватися* у сполуках $I^1_{нДся}I^2_{ор}$ слід розглядати як повнозначні, що виконують роль простого присудка і на трансформаційному рівні не відрізняються від таких повнозначних дієслів третьої групи, як *влаштовуватися, записуватися, випускатися* і т. д. Пор.: *хлопець називався Павликом → хлопця називали Павликом*.

Прислівникові ж позиції при цих дієсловах лише підтверджують думку про їх смислову повнозначність і дають право вважати іменники в орудному відмінку обставинами способу дії: *Так і лишилося обом нам невтямки, як називалась ти, як я іменувався* (М.Рильський); *Так вона й іменувалась у дружньому колі: Ящіркою, Ящірочкою нерідко, бо її таки любили* (Ю.Збанацький).

На синтаксичну неоднорідність дієслів *лишатися, залишатися, робитися* на трансформаційному рівні вказує нетотожне перетворення конструкцій $I^1_{нДся}I^2_{ор}$ у актив (*він залишився бригадиром → його залишили бригадиром, але вони залишились бійцями Вітчизни* – не трансформується). Матеріал показує, що причиною неможливості перетворень в актив служить, по-перше, означення, яке супроводжує в даних сполуках $I^2_{ор}$ (*Галя залишилась дбайливою господаркою,*

Степан залишився добрим хазяїном), і, по-друге, неможливість перетворення в актив залежить в окремих випадках від семантики I^2_{op} (він залишився людиною).

За можливою операційною процедурою "пасив \rightarrow актив" синтаксична функція дієслів *залишатися, лишатися, робитися* збігається з функцією дієслів *вважатися, записатися, називатися* і т.д., тобто вони вживаються в самостійному значенні.

Для дієслів *залишатися, лишатися* у цій ролі в сполуках *залишатися* I^2_{op} характерна додаткова трансформація: **залишатись (лишатись) $I^2_{op} \rightarrow$ залишатись (лишатись) за I^2_{zn}** , що може служити формальним засобом для практичного відмежування простих присудків, виражених цими дієсловами, від іменних складених, у яких вони є зв'язками. Неможливість застосування трансформації "пасив \rightarrow актив" забезпечує для них синтаксичну роль службових дієслів і є формальним показником переходу дієслів *залишатися, лишатися, робитися* у зв'язки. Як показав аналіз, ці дієслова саме в службовій функції досить часто використовуються поряд з дієсловами *бути, стати* для уникнення повторення цих дієслівних зв'язок.

Лексичні можливості дієслова *зоставатися* не дозволяють робити за перетворення конструкцій *зоставатися* I^2_{op} в актив, а тому всі сполуки з цим дієсловом розглядались за аналогією до попередніх (з дієсловом *залишатися*). Виявлено, що всі конструкції **зоставатися I^2_{op}** при заміні *зоставатися* дієсловом *залишатися* не перетворюються в актив. А тому можна без будь-яких обмежень віднести дієслово *зоставатися* до дієслівних зв'язок і розглядати **зоставатися I^2_{op}** як іменний складений присудок.

Сполуки $I^1_{nДся} I^2_{op}$ з дієсловом *виявлятися* негативно реагують на трансформацію "пасив \rightarrow актив", що могло б служити вказівкою на наявність у цього дієслова ознак зв'язки, на відміну від попередніх дієслів на -ся, які або повністю, або частково (при певних умовах) виключаються зі списку дієслівних зв'язок. Але на деяку самостійність дієслова *виявлятися* вказує порівняно часте вживання його у

безособових реченнях (**виявлятися** $\Gamma^1_{ор}$ – 3%, **виявляється, що...** – 97%), тим більше, що для всіх конструкцій Γ_n **виявляється** $\Gamma^2_{ор}$ характерна абсолютна перетворюваність у безособові. Ця властивість робить дієслово *виявितись* співвідносним з дієсловом *здаватись* для конструкцій Γ_n Дся $\Gamma^2_{ор}$, яким теж характерна стопроцентна перетворюваність у безособові речення і які поширені (**здаватися** $\Gamma^2_{ор}$ – 1%, **здається, що...** – 99%) у складі безособових речень. Саме тому на трансформаційному рівні дієслово *виявлятися* виключається зі списку дієслівних зв'язок.

Таким чином, дистрибутивно-трансформаційний аналіз дієслів, одержаних з предикативних сполук Γ_n Д $\Gamma^2_{ор}$ та Γ_n Дся $\Gamma^2_{ор}$ дав змогу на основі формальних показників виділити такі дієслівні зв'язки: *бути, стати, становити, означати, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися*.

// Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 31-37.

СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Основну одиницю синтаксису становить речення. Воно виникає в мовленні, утворюючись щоразу заново, відповідно до вимог процесу спілкування. Шляхом абстрагування від конкретних речень, від їх лексичного наповнення, кількості компонентів встановлюються моделі речень, тобто абстрактні схеми, за якими класифікуються і вивчаються речення. Однією з основних класифікаційних ознак речень є структурні особливості предикативної синтагми, яка може бути двочленною (тоді утворюється модель простого двоскладного речення) і одночленною, зумовлюючи побудову моделей односкладних речень.

У статті подано опис основних моделей простих речень, у яких предикативність виражається одним членом, тобто односкладних. Форми слів та інтонація служать у них головними засобами, що показують відношення до дійсності.

У вітчизняному мовознавстві загальноприйнятою є думка про те, що в односкладних реченнях суб'єкт і предикат думки зосереджені в одному слові, яке є головним організуючим членом, лише схожим з підметом чи присудком двоскладного речення. Проте, будучи схожим, він не ототожнюється з ними, а сприймається як самостійний член, що не встановлюється і не домислюється навіть з великого контексту. Єдиний головний член, що формує такі речення, впливає з самої їх природи, тому всі односкладні речення є реченнями повними.

Українській мові властиві такі моделі односкладних речень: номінативні (називні), безособові, інфінітивні, неозначено-особові, узагальнено-особові, означено-особові. Розглянемо кожен з них окремо.

Номінативні речення

Окремим структурним різновидом односкладних речень виступають досить поширені в українській мові номінативні

(називні) речення. Номінативним називається таке односкладне речення, в якому роль єдиного головного члена виконує ім'я в називному відмінку, виражаючи при цьому субстантивне поняття, що не перебуває у предикативному співвідношенні з іншими поняттями: *Птах. Ріка. Зелена вика. Ритми соняшника* (П.Тичина); *Золота осінь* (О. Вишня); *Ніч. Безумні метелики. Лампа і сніжний папір* (М.Рильський).

Такі речення відбивають довготривалий процес мислительної діяльності і викликають однозначні, усталені реакції на них.

Сама мовна реальність служить яскравим свідченням того, що номінативне речення містить у собі ознаки не лише підмета; в ньому зосереджені й інші ознаки, які можуть реалізуватись у двочленному реченні. Номінативним реченням мовець виражає субстанцію безвідносно до часу; це свого роду мовний штамп, що є результатом різних мислительних комбінацій. Називний відмінок іменника у номінативному реченні з погляду відтворення мовою процесу мислення виступає ніби заключним, а не вихідним. Речення *Весна. Ранок. Тиша.* створюють в уяві відповідні картини, викликають певні емоції лише тому, що людині відомі комбінації двоскладних речень, які стали не лише непотрібними, а й майже невживаними.

Інтонація в номінативному реченні відіграє особливо важливу роль. Вона є основним засобом оформлення предикації, сприяє перетворенню слів із простих назв у синтаксично оформлені одиниці з закінченою думкою – номінативні речення, що служать для розкриття змісту, зв'язків предметів і явищ дійсності.

Головний член номінативного речення виражається іменником (рідше займенником) у називному відмінку, наприклад: *І шум, і спів і коридори* (В.Сосюра); *Зимовий вечір, тиша, ми* (П.Тичина); *Перемога! Ось вона* (О.Довженко).

Номінативне речення може мати також поширену форму, причому поширення обмежується лише одним членом – означенням узгодженим і неузгодженим, що стоїть як у

препозиції, так і в постпозиції по відношенню до головного члена, наприклад: *Безлюдне подвір'я, просторе, піскувате й гаряче* (О.Гончар); *І сонце, й день, і вишня в цвіті, і творчості крилата мить* (П.Тичина).

Речення з дієсловом *бути* в минулому чи майбутньому часі належать до двоскладних речень, у яких дієслово *бути* виконує роль простого присудка, вказуючи в основному на буття предмета-підмета, що виражений іменником у називному відмінку, наприклад: *Був час обідньої перерви* (О.Гончар); *Буде щастя, буде* (А.Малишко).

У двоскладних реченнях, які часто ідуть за номінативними, головні члени номінативних речень можуть виконувати різну синтаксичну функцію. Найчастіше вони виступають підметами у двоскладних реченнях, наприклад: *Вітри. Вони шаленіли вже кілька днів* (О.Гончар); *Весна, весна... Хоча вона й болюча, зате ж моя істота вся дзвенить* (П.Тичина). Крім цього, вони можуть перетворюватися у прямі й непрямі додатки, наприклад: *Шопена вальс. Ну хто не грав його, і хто не слухав?* (М.Рильський); *Любов. В тобі і дружба, й добра згода, і радість стріч, й печаль розлук* (В.Сосюра).

Найголовнішим принципом, що служить для відмежування номінативних речень від двоскладних з пропущеним присудком, є наявність другорядних членів речення, особливо обставин, які синтаксично поєднуються лише з присудком, наприклад: *У залі ціла паніка – так вплинула ця перша картина* (Ю.Яновський); *Стає тихо, і в моїх вухах тиша, абсолютна тиша* (О.Гончар).

Попередні речення, контекст взагалі чітко розмежовують номінативні речення і двоскладні неповні, в яких пропущено підмет, а неповне речення містить субстантивний член у називному відмінку, що виступає в даному разі:

а) іменною частиною присудка, наприклад: – *Вчителювати будемо? Он воно що. Вчительки. А я думала – студентки* (О.Гончар); *Ой, що це? – ніч* (П.Тичина); *Яке ж у неї заняття? Артистка? Співачка?* (Ю.Яновський);

б) підметом при пропущеному присудку, наприклад: *А тут хто твій ворог? Море? Небо? Ота зоряна дорога, що над морем, над степом пролягла?; Що тягло його назад? Звичка до безвідповідальності? Чи неповага до старших?* (О.Довженко).

Не можна аналізувати речення, окремо взяте, поза контекстом, бо інколи навіть неповне двоскладне речення з пропущеними обома головними членами нагадує номінативне, наприклад, коли в ньому є прямий додаток, виражений іменником у знахідному відмінку, що має однакову форму з називним, наприклад: – *Що любиш ти найбільшою любов'ю? – Сонце, небо, далі і тополі* (В. Сосюра).

Іноді роль обставин у загальному смисловому ланцюгу речення настільки збіднена, що наявність їх не впливає на визначення речення як односкладного номінативного. Це буває тоді, коли обставина характеризує один з іменників у називному відмінку, що розташований у перелічуваному ряді номінативних понять, які утворюють номінативні речення, наприклад: *Березневий вітер. Сонце березневе і крилатий прапор у височині* (М.Рильський); *Далеке, хмуре поле, дощі, дощі кругом* (В.Сосюра). Обставини у височині, кругом виступають у поданих реченнях як характеризуючі їх ознаки, підпорядковані іменникам і інтонаційно з ними об'єднані завдяки їх постпозитивному розташуванню. Обставина може також втрачати здатність відмежовувати номінативне речення від неповного двоскладного при наявності відповідної інтонації (великої паузи, не типової для відокремлення обставини від підмета при пропущеному присудку), наприклад: *Я ваші очі пам'ятаю. І раптом – небо. Шепіт гаю* (П.Тичина).

Як правило, прикметник, що стоїть у постпозиції до іменника в реченні, виконує функцію іменної частини складеного присудка з нульовою зв'язкою, наприклад: *Степ широкий* (Т.Шевченко). Хоч при наявності відповідної інтонації та місця такого речення в системі інших речень він може виконувати роль означення у номінативному реченні, наприклад: *Дні весняні! Квітнуть вишні. Зеленаве сходить жито* (П.Тичина). Якщо ж членові, вираженому

прикметником, відведена в реченні особлива роль, наприклад: *Дні прекрасні, гордопишні, бо фашизм уже розбито* (П.Тичина), то він мусить розглядатись як іменна частина присудка у двочленному реченні із складеним присудком.

Функціональна специфіка номінативних речень досить багата. Велику групу становлять номінативні речення буття, які виражають наявність, існування субстанції і мають описовий характер. Найчастіше такі речення вживаються в художній прозі, поезії, в ремарках драматичних творів. Автори широко використовують непоширені номінативні речення, які вводять читача в обстановку, знайомлять з ситуацією; і поширені номінативні речення, за допомогою яких майстрам художнього слова вдається яскраво й лаконічно передати картини пейзажу, створити образи людей, стисло відтворити цілі картини подій, наприклад: *Весна, Весна, сади, мов п'яні. Хитає вітер дерева* (В.Сосюра); *Музика. Сцена. Серце холоне* (В.Коротич); *Квітчастий луг і дощик золотий. А вдалині, мов акварелі, примружились гаї, замислились оселі* (П.Тичина).

На початку описів, як правило, вживаються одиничні номінативні речення, за якими йдуть речення інших типів, що розкривають зміст, лаконічно переданий одночленним реченням, наприклад: *Молодість! Крізь дими, через днів мости кіньми вороними пролетіла ти* (В.Сосюра). У кінці описів номінативні речення вживаються цілими ланцюжками, наприклад: *Йдуть неквапом, оглядають усе кругом. Залізо і залізо. Покарьожені труби, обрізані проводи, залізний хаос* (О.Гончар). Іноді такими реченнями закінчується змалювання картин, наприклад: *На майдані пил спадає, замовкає річ. Вечір. Ніч* (П.Тичина). Часто вони є коротким і лаконічно зібраними в одному субстантивному члені підсумком взаємозв'язків, відношень, а, отже, й змісту в цілому попередніх речень, наприклад: *Гарно, як у полі. Так би йшов завжди. Вітер і тополі. Сонце і сади* (В.Сосюра).

Номінативні речення служать для стислої, короткої і разом з тим яскраво вираженої передачі ставлення мовця до висловлюваної ним думки. Такі номінативні речення

вимовляються, як правило, з окличною інтонацією, наприклад: *Перемога! Перемога!* (О.Довженко); *Ой, весна! Ой, красна!* (П.Тичина). Емоційні номінативні речення можуть виражати: а) радість, наприклад: *Сніжок! Сніжок! Пустіть нас, мамо, надвір* (М.Коцюбинський); б) наказ, наприклад: *Наступ! Світло! Стоянка! Огонь! – закричав, не стримавшись, Кавун* (О.Довженко); в) команду, наприклад: *Старт!*; г) попередження, наприклад: *Зупинка!* д) прохання, наприклад: *Увага! Тиша!*

Окремий різновид емоційних окличних речень, які виражають високий ступінь почуттів, становлять такі, що мають у своєму складі підсилювальні частки *який, що за, ну і та* вигуки, наприклад: *Яка весна! Яка природа!* (П.Тичина); *Ох, яка ж краса! А які люди* (П.Тичина); *Ну і дитина!* (М.Коцюбинський). Виділяються номінативні речення з вказівними частками *ось, он*, що містять вказівку на далекий, близький чи очікуваний предмет, наприклад: *Ось перша картина* (Ю.Яновський); *А ось інший герой* (О.Довженко); *Ось і Каховка* (О.Довженко); *Он і балочка весела* (Леся Українка).

Номінативні речення можуть вступати в синтаксичні зв'язки з іншими реченнями. Найчастіше вони утворюють складні речення, частини яких з'єднані сурядним зв'язком, наприклад: *Ось білий знак, якісь літери і цифра 18* (О.Гончар). Поєднуватися в одному складному можуть номінативні речення, одне з яких служить базою для реалізації змісту іншого, наприклад: *Два рядки – і довга мелодія без слів закритим ротом. Два рядки – і мелодія* (Ю.Яновський). Зустрічаються випадки, коли номінативне речення виражає в складному реченні відношення допустовості, наприклад: *Хай сніги, але віє весною* (В.Сосюра).

Безособові речення

Односкладні речення, які виражають процес, дію, стан поза відношенням до суб'єкта дій, називаються безособовими реченнями, наприклад: *Тепло та ясно. Як вільно, як радісно*

(Леся Українка); *Як спиться вам?* (М.Коцюбинський); *Спершу треба розсудити, а тоді робити* (Приказка).

Основною ознакою безособових речень є те, що в них немає і не може бути підмета, а головний член нагадує присудок двоскладного речення, але відрізняється від нього тим, що не має граматичного зв'язку з підметом.

Залежно від способів морфологічного вираження головного члена безособові речення поділяються на кілька груп.

Речення можуть бути безособовими абсолютно. Безособовість таких речень створюється за допомогою безособових дієслів та особових дієслів, ужитих у безособовому значенні, що мають форму третьої особи однини теперішнього часу чи форму однини середнього роду минулого часу.

Семантичні горизонти таких речень дещо обмежені, особливо тих, які утворені за допомогою безособових дієслів. Вони виражають явища природи, що сприймаються зоровими чи слуховими відчуттями людини, наприклад: *В лісі суменіло* (М.Коцюбинський); *Надворі світає* (Т.Шевченко) та різні явища, пов'язані з людиною і не підвладні її волі чи бажанню, наприклад: *Соломії сьогодні щастило* (М.Коцюбинський); *Морозить її, бідну* (Панас Мирний); *Не везе ж тобі як* (М.Коцюбинський).

Різні фізичні явища в природі та явища, пов'язані з відчуттями людини, передають безособові речення, утворені особовими дієсловами, вжитими в безособовому значенні, наприклад: *І засвітило у дротах. І вищуло. Узяло світати; Виє в печі, свист у горні* (П.Тичина); *Аж опекло Віталіка, аж памороки йому забило від того, що він побачив* (О.Гончар).

Структурну своєрідність мають окремі безособові речення з особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні, коли в їх складі наявні члени, що вказують на потенціальний суб'єкт дії і можуть бути перетворені у відповідні особові конструкції. Необхідною складовою частиною таких речень виступають іменники в орудному

відмінку, що при перетворенні бувають підметами, наприклад: *Синім холодом од трав віє* (В.Сосюра) → *Синій холод од трав віє*; *Залило водою луки* (В.Сосюра) → *Залила вода луки*; *Пахне плодами, листям, медом соняшників* (О.Довженко) → *Пахнуть плоди, листя, мед соняшників*. Безособовість у таких реченнях створюється, отже, граматичними особливостями дієслів (відповідна форма) та синтаксичною конструкцією речення в цілому. Зворотні дієслова з часткою *-ся* утворюють також дві групи безособових речень. Це речення, що: 1) завжди бувають безособовими, наприклад: *Скоро розвиднілось* (М.Коцюбинський); *Скільки снилось, як вірилось, як дихалось* (М.Рильський); 2) мають властивість перетворюватись на особові, наприклад: *Як спиться вам?* (В.Коротич) → *Як ви спите?*; *Мені захотілося до хати* (О.Довженко) → *Я захотів до хати*.

Безособові речення виражають особливий стан людини чи природи, який найкраще передає саме безособова конструкція. Більше того, при появі в реченні підмета зміст висловлюваної думки розподіляється між підметом і присудком, в той час як у безособовому реченні основний зміст висловлювання припадає на один головний член.

Окремою структурною групою виступають безособові речення заперечні, прототипом яких у стверджувальній формі є особові речення з присудком, вираженим дієсловом *бути*, рідше – іншими дієсловами, наприклад: *Тебе вчора не було в кіно?* (О.Гончар) → *Ти вчора була в кіно?*; *Матері ще не було з роботи* (О.Гончар) → *Мати вже прийшла з роботи*.

Показуючи відсутність предмета чи особи в теперішньому часі, широко вживаються безособові речення з заперечним словом *немає*, наприклад: *Без труда нема плода* (Приказка); *У гаю, гаю вітру немає* (Т.Шевченко). Для показу відсутності предмета, вираженого іменником у родовому відмінку, в минулому чи майбутньому часах, уживається відповідна часова форма дієслова *бути* з часткою *не*, наприклад: *Весни такої не було й не буде, як та була, що за вікном цвіла* (Леся Українка).

Безособове речення заперечного типу з словом *немає* виражає відсутність особи як діяча, утворюючи при цьому своєрідну структуру з займенником *хто* у давальному відмінку, наприклад: *Пустку натопити нема кому; Тоді йому вже нікому було б пожалітися* (Панас Мирний).

Безособове речення може виражати високий ступінь заперечення при наявності заперечної частки *ні*, наприклад: *Цього року не було ні погроз, ні умовлянь* (О.Гончар).

Іноді зустрічаються випадки, коли дієслово *бути* в заперечній формі опускається, а безособовість виражається прислівником з часткою *ні*, наприклад: *На небі палкому ніде ні хмари. Ми ідемо. Спочину ні хвилини* (Леся Українка); іменником у родовому відмінку з повторюваним сполучником *ні*, наприклад: *А в іншого сіромахи ні хати, ні поля* (Т.Шевченко); *Ні квітів, ні дерев, ні огорожі* (Леся Українка).

Безособовими виступають в українській мові і речення типу "**не до + іменник у родовому відмінку**", наприклад: *Не до квітів було їй* (О.Гончар); *Їй тепер не до вечері* (М.Стельмах).

Крім дієслова *бути*, створювати безособову структуру заперечного типу має властивість також дієслово *стати*, наприклад: *Он скоро вже й води не стане* (Л.Глібов); *Коли б не стало цього матеріалу, можна роздобути на річці* (М.Коцюбинський).

Досить часто в українській мові безособові речення творить безособова дієслівна форма на *-но*, *-то*, наприклад: *Порвано навіки ланцюги сторіч* (М.Рильський); *Сусідів-хижаків знуцання і куркулів хазяйнування відбито і розбито вкрай* (О.Гончар). Речення такого типу показують стан як результат якоїсь дії в минулому, причому сама наявність такого стану вже містить елемент завершеності, тому головний член такого безособового речення не має теперішнього часу, а лише минулий (з дієсловом *було* та без нього) та майбутній (з дієсловом *буде*), наприклад: *Ці дипломи було присуджено Сашкові за перемоги на змаганнях* (О.Гончар); *Багато літ*

прожито, дум передумано (М. Стельмах); *Пам'ятник буде споруджено наступного року* (з газ).

Передаючи стан як результат дії, такі речення рідко містять у своєму складі об'єкт, виражений орудним відмінком, що є виконавцем дії (*Завдання виконано учнем* → *Учень виконав завдання*); більш поширеними є речення з додатком в орудному відміну, який і при перетворенні речення лишається додатком, наприклад: *Город було засаджено всякою всячиною* (О.Довженко) – *Город засадили всякою всячиною*.

Досить активну участь в утворенні безособових речень виконують прислівники, що мають назву "предикативних". Кількість прислівників, для яких функція головного члена у безособовому реченні є єдиною, незначна (*потрібно, безлюдно, видно, необхідно, треба, можна* та ін.). Проте у предикативній ролі можуть виступати також атрибутивні прислівники *весело* (*мені весело*) ← *веселий*; *холодно* (*сьогодні холодно*) ← *холодний*.

Поширювати головний член таких речень мають здатність обставини, виражені прислівниками й іменниками з прийменниками, наприклад: *Так тихо, тихо скрізь* (П.Тичина); *На подвір'ї пусто* (О.Гончар) та додатками, наприклад: *Йому соромно стало після таких слів* (М.Стельмах).

Крім предикативних прислівників, безособове речення утворюють також адвербіалізовані іменники (*жаль, лихо, пора, сором*), наприклад: *Лихо мені з вами* (Т.Шевченко); *Йому жаль стало зеленої стрункої ялини, що одна звеселяла зимній садок* (М.Коцюбинський).

Безособові речення з головним членом, вираженим прислівниками, найчастіше виражають: 1) внутрішній психічний стан людини, її емоції, наприклад: *Їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі* (М.Коцюбинський); *І стало страшно* (П.Тичина); 2) фізичний стан людини, наприклад: *Йому було холодно і страшно* (М.Коцюбинський); 3) емоційне ставлення людини до навколишнього світу, наприклад: *Як любо весною, як любо!* (В.Сосюра); 4) зовнішню обстановку, оточення, наприклад: *В полку безлюдно*

(О.Гончар); *В маленькій хаті було поночі* (М.Коцюбинський); 5) зовнішню обстановку з вираженням емоційного ставлення людини до сприйраних явищ, наприклад: *Як хороше тепер оце на селі!* (О.Вишня).

Дуже часто стан, що його передає безособове речення, проходить через призму зорових, чи слухових відчуттів людини, наприклад: *Онде вже й хату видно* (О.Довженко); *І знов стало видно в хаті* (М.Коцюбинський); *Тихо навкруги, мертво* (М.Коцюбинський).

Модальні значення необхідності чи можливості виражають безособові речення з головним членом, що являє собою предикативні прислівники *треба, можна*, наприклад: *Запобігти лихові не можна було* (М.Коцюбинський); *Ох, і скільки ж треб волі, скільки розуму й зусиль!* (П.Тичина). Головний член таких речень, як правило, ускладнюється інфінітивом, наприклад: *Творити треба скрізь, на будь-якому місці, пам'ятаючи, що талант – це передусім наполеглива праця* (О.Довженко). *Чи ж можна забуть, як шуміли гаї у моїй стороні?* (В.Сосюра). До складу предикативного члена в таких реченнях може входити також прикметник чи іменник, якщо в ролі інфінітива вживається допоміжне дієслово, наприклад: *Треба бути щедрим і вимогливим до себе* (О.Довженко); *Можна було стати інженером* (О.Гончар).

Як і присудок двоскладних речень, головний член безособових речень може мати просту і складну форми вираження. Ускладнюють головний член безособових речень, виражений предикативним прислівником, дієслова, що мають властивість зв'язки у складеному іменному присудку, у безособовій формі, наприклад: *Таня подумала, що це йому стало ніяково за свій переполох* (О.Гончар); *І враз Остапові робилось весело і легко* (М.Коцюбинський). Головний член безособового речення, виражений безособовим дієсловом, найчастіше ускладнюється допоміжними дієсловами, що вказують на початок дії і мають форму третьої особи однини теперішнього або майбутнього часу чи середнього роду

минулого часу, наприклад: *Чи скоро почне світати?* (О.Гончар); *Почало вже розвидняти* (М.Стельмах).

Головний член безособового речення, виражений безособовим дієсловом, може мати інфінітивне ускладнення, наприклад: *Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні або хоч крикнути, взяти отак щось у руки – велике, міцне – і зламати його* (М.Коцюбинський); *Якось довелося мені бути в Будапешті після закінчення війни* (О. Гончар).

Зустрічаються в українській мові безособові неповні речення, у яких єдиний головний член пропущений і може підказуватись контекстом чи ситуацією, наприклад: *Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки* (Т. Шевченко) → *У неї немає ні батька, ні неньки; Та що б було, сину? – Нічого* (Панас Мирний) – *Нічого б не було*.

Широко використовуються безособові речення для побудови різного типу складних речень. Найчастіше вони бувають головними у складнопідрядних, наприклад: *Чи ж можна забуть, як шуміли гаї у моїй стороні* (В.Сосюра); *Не було тоді нічого, перед чим би він оступився* (Панас Мирний).

Характерною особливістю безособових речень, утворених безособовими дієсловами *хочеться, здається, пригадується, чується*, є те, що вони здебільшого виконують роль головних чи незалежних речень у складному реченні з залежною частиною, що виражає додаткові відношення, наприклад: *Віталієві хочеться, щоб ще більше було таких крамів* (О.Гончар); *І їй здається – виринає з-за хмари човен, доплива* (Т.Шевченко). Така властивість характерна також і для речень, утворених предикативними прикметниками *неясно, незрозуміла, відомо* і т. ін., наприклад: *Неясно мені, чого ти й досі тут* (О.Гончар). Різні типи безособових речень можуть поєднуватись в одному складнопідрядному реченні, наприклад: *І рости, і діяти нам треба так, щоб аж гриміло з краю в край* (П.Тичина).

Інфінітивні речення

Окремий розряд одночленних речень становлять речення інфінітивні, в яких головний член виражений неозначеною

формою дієслова. Інфінітив у таких реченнях передає основний зміст висловлювання, що має більш чи менш узагальнений характер щодо можливого або уявлюваного суб'єкта. Часто вживаний займенник у давальному відмінку (*мені, нам, йому та ін.*) побічно вказує на суб'єкт дії і при відповідному перетворенні може виконувати роль підмета, наприклад: *Де б мені тут заховатись* (П.Тичина) → *Де я тут заховаюсь?*. При відсутності займенника у частині інфінітивних речень все ж можливо його вставити і, таким чином, віднести дію, виражену інфінітивом, до певного виконавця, наприклад: *Де ж знайти і як шукати слова, гідного бійців* (М.Рильський) → *Де я знайду і як шукатиму...*). Але є інфінітивні речення, в яких такого співвідношення зробити не можна, вони мають найбільш узагальнюючий характер, наприклад: *Як світ новий з старого збудувати? Як навчить байдужих почувати?* (Леся Українка).

Деякі вчені схильні розглядати інфінітивні речення як окремий різновид безособових. Проте такий підхід не зовсім виправдовує себе, бо інфінітивні речення мають свої, характерні лише для них, структурні і семантичні особливості. Хоч, звичайно, є частина інфінітивних речень, які можуть співвідноситись із безособовими. Близько до безособових речень із словом *немає* стоять такі інфінітивні речення, які містять у своєму складі займенники чи прислівники з часткою *ні*, наприклад: *Ягняті нікуди тікати* (Л.Глібов) – *Нема куди тікати; І нікому помолитись, нікому заплакати* (Т.Шевченко) → *нема кому помолитись*. На межі безособових стоять також інфінітивні речення, в які можна вставити слова *можна, треба*, наприклад: *Хлопцєві б помовчати, а він відгримувався* (О.Гончар) → *хлопцєві б треба було помовчати...* *Ні, не забудь тих днів бурхливих* (В.Сосюра) → *не можна забудь...*

Інфінітивні речення можуть виражати:

а) категоричність судження, наприклад: *Дружби нашої не згасить* (М.Рильський);

б) утвердження думки, що її передає інфінітив. наприклад: *Роботящим умам, роботящим рукам перелоги*

орать, думать, сіять, не ждять і посіяне жать роботящим рукам (Т.Шевченко);

в) прохання дозволу, наприклад: *Казати, як я потрапив туди?* (Ю.Яновський);

г) бажання, наприклад: *Ах, коли б хоч виїхати з цього мертвого лісу, побачити дорогу, хату* (М.Коцюбинського);

д) спонукання, наприклад: *Качати його, качати* (Ю.Яновський)

е) наказ, наприклад: *Стояти всмерть!* (О.Довженко);

є) намір, наприклад: *На весну знову радиться Мотря з матір'ю. Найняти б Чіпку?* (Панас Мирний).

Неозначено-особові речення

Серед одночленних речень виділяються речення неозначено-особові. Це такі речення, що означають дію, виконувану суб'єктом, який мислиться як неозначена, невідома особа, наприклад: *Ремонтують пароплав* (Ю.Яновський); *На те коня кують, щоб не спотикався* (прислів'я). Суб'єкт дії в таких реченнях відновити не можна, як це спостерігаємо в неповних реченнях із пропущеним підметом (*Що вони роблять? – Землю обробляють* (М.Стельмах)). Підмет у них ніби навмисне пропущений; основна увага в таких реченнях зосереджена на самій дії. Якщо умовно й можна вставити його в окремі речення, то він буде виражатися неозначено-особовими займенниками *хтось, хто-небудь, щось, що-небудь*, які ще раз вкажуть на неозначений характер суб'єкта дії таких речень.

Головний член неозначено-особових речень виражається дієсловами: 1) теперішнього часу з ос. множини, наприклад: *Вчителя й дерево пізнають з плодів* (Прислів'я); 2) майбутнього часу з ос. множини, наприклад: *Не дадуть гору глянути* (Ю.Збанацький); 3) минулого часу в 3 ос. множини, наприклад: *Ой понесли конвалію у високу залу* (Леся Українка).

Неозначено-особові речення утворюються, коли: а) дійова особа, невідома, наприклад: *Запросили мене на одне весілля* (О.Вишня); б) коли дійових осіб багато, тому назвати їх

неможливо, наприклад: *Танцюють, співають, веселяться на вулицях – аж повітря тремтить від того веселого людського голосу* (О.Довженко); в) коли основний зміси висловлювання зосереджено на дії, а суб'єкт дії невизначений, непотрібний, наприклад: *Полюють зайців по-різному* (О.Вишня).

Неозначено-особові речення завжди повні, відсутність суб'єкта дії, його невизначеність є для них нормою. Неповними ці речення можуть бути при відсутньому головному чи другорядних членах, наприклад: *Запросили мене на одне весілля. Мене з одним товаришем* (О. Вишня).

Неозначено-особові речення часто вживають у художній прозі, описах, коли йдеться про перелік дій, що їх виконує багато осіб, або діючі особи невизначені зовсім, наприклад: *Нікого з чабанів так далеко не пускають з отарами на територію полігона, як Горпищенка, лише йому дозволяють заходити з вівцями туди, куди іншим зась* (О. Гончар).

Означено-особові речення

Усі двоскладні речення мають два головних члени (підмет і присудок), які утворюють предикативну синтагму – основу двочленного речення. Суб'єкт дії в них виражається окремим словом: у повних реченнях він наявний, а в неповних може бути легко відтворений із ситуації чи з контексту.

Проте відомо, що суб'єкт дій в українській мові може мати не лише словесне вираження, а й передається дієслівною формою (*Читаю. Спиш ?*). Причому при дієслові-присудку в формі першої та другої осіб однини й множини суб'єкт дії завжди точно визначений, він може бути лише займенником (*я, ми, ти, ви*), на відміну від інших особових форм. Наявність суб'єкта, вираженого особовим займенником першої та другої осіб однини й множини теперішнього та майбутнього часів, приводить лише до дублювання двох способів вираження суб'єкта – словесного (займенникового) та формально-граматичного (формою дієслова). А тому в мові узвичаїлись речення, в яких наявний лише один спосіб вираження суб'єкта – формально граматичний, а займенник не вживається, бо й без

нього відомо, хто є виконавцем дії, наприклад: *Летим. Дивлюся – аж світає, край неба палає* (Т. Шевченко); *Вклоняюся перед тобою, краса земна* (О. Довженко).

Такі односкладні речення називаються означено-особовими. Отже, відсутність суб'єкта в них має не контекстуальну вмотивованість чи зумовлена індивідуальними потребами того, хто говорить, а пояснюється самою природою цих речень.

Головний член означено-особових речень виражається дієсловом: а) 1-ої особи однини та множини дійсного способу, наприклад: *Високі сосни, вам кладу поклін* (М.Рильський); б) 2-ої особи однини та множини дійсного способу, наприклад: *Вигадуєш, хлопче* (М.Стельмах); *Будете співати, будете радіти* (Л.Первомайський). Означено-особовими виступають також речення з головним членом, вираженим дієсловом наказового способу, наприклад: *Придивіться уважно до всіх його рис* (О.Довженко); *Благословенні будьте, матері* (М.Рильський).

Означено-особові речення, порівняно з відповідними двочленними, мають особливість у тому, що вони стисло передають більш напружену, чітку дію. Займенник-підмет вживається в таких реченнях із спеціальною метою: ще раз зробити наголос на суб'єкті дії, виділити його, відповідно акцентувавши увагу читача чи протиставивши його іншим суб'єктам, наприклад: *Нехай людям лихо сниться, а ми заспіваймо, а ми заспіваймо, а ми посідаймо* (Т. Шевченко); *Що бачу я в далекому просторі?* (Леся Українка).

Узагальнено-особові речення

Окрему групу односкладних речень становлять речення узагальнено-особові, яким властиві дві ознаки, а саме: узагальнюючий характер дії та своєрідне граматичне вираження головного члена. Узагальнено-особовими бувають найчастіше речення-приказки, в яких з найбільшою силою відбита ідея узагальнення. Саме приказками народ передає своє, колективно створене розуміння явищ дійсності, відбиває

в мові світосприймання, внаслідок чого утворюються речення, що однаковою мірою стосуються кожного. Такі речення здебільшого мають повчальний характер, у них застерігають, радять чи наказують, наприклад: *Сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай* (Приказка); *Батьком-матір'ю не хвались, а хвались честю* (Приказка); *Слухай, дивись, учись, будь сьогоднішнім* (М.Рильський). Таке узагальнення надає їм великої сили і наближує такі речення фразеологізмів, наприклад: *Усюди вовченька недоленька морочить – хоч сядь та й плач* (Л. Глібов).

Головний член узагальнено-особових речень найчастіше виражається дієсловами у формі 2-ої особи однини дійсного способу, наприклад: *Не бачиш гіркого, не побачиш і солодкого* (Приказка) та наказового способу, наприклад: *Свій розум май і людей питай* (Приказка); Рідше він може виражатися дієсловами 1-ої особи множини дійсного способу, наприклад: *Не все теє маєм, про що гадаєм* (Приказка).

Крім стислих, лаконічних висловлювань, що перетворилися у приказки, узагальнено-особові речення часто використовуються в опис, коли виникає необхідність звернутися не до конкретної особи, а до читача взагалі, примусити його бачити, відчувати і переживати разом з автором, наприклад: *Прийдіть позавтра на плантацію, колупніть грудку, то вже під нею жук лежатиме гіблій* (О.Гончар).

Часто в узагальнено-особових реченнях ідея узагальнення посилена, в них більше передається неувага до особи, про що свідчить можлива заміна таких речень безособовими чи інфінітивними, наприклад: *Що з мене візьмеш?* (Панас Мирний) → *Що з мене можна взяти?*; *Глянеш збоку – це кращою вона стає, це привабливішою* (О. Гончар) → *Коли глянути збоку...*

Треба пам'ятати, що властивість узагальнювати мають також двоскладні речення з наявним підметом, вираженим особовим займенником 2-ої особи, наприклад: *Нам нема ні впину, ані меж. Лиш в труді натхнення ти знайдеш*

(В.Сосюра). Проте такі речення, крім того, що вони двоскладні, меншою мірою передають ідею узагальнення. Наявний займенник – підмет все ж конкретизує, локалізує дію. Узагальнення в таких двоскладних реченнях зумовлене самим значенням особового займенника 2-ої особи, який служить для заміни будь-якої особи, що до неї віднесена дія.

При відмежуванні односкладних узагальнено-особових речень від означено-особових досить важливо мати на увазі весь зміст речення, який вказує, чи висловлена думка стосується однієї конкретної особи чи носить узагальнюючий характер. Порівняймо, наприклад, речення *Що думаєш і як гадаєш? Де хочеш дім собі знайти?* (Леся Українка) та *Розуму й за морем не купиш* (Приказка). Нерідко засобом, що служить для відмежування узагальнено-особових речень від означено-особових, виступає зміст попередніх речень, ситуація. Так, наприклад, описуючи зустріч воїнів з Ілонкою в оповіданні "Ілонка" Олесь Гончар у кінці робить висновок, що виражається узагальнено-особовим реченням: *Дуже приємно, коли маєш таке товариство.*

Таким чином, одночленні речення – це особливий структурний різновид повних речень, відмінний від двочленних, у яких предикативність виражена у зв'язку підмета й присудка. Маючи лише один член, що виступає граматичним ядром цих речень, вони характеризуються своїми структурно-граматичними особливостями: а) своєрідне граматичне оформлення головного члена, що обмежений відповідними граматичними категоріями та формами; б) поширення окремих з них лише певним колом другорядних членів речення; в) специфіка розрядів цих речень щодо їх семантики та г) обмежена сфера вживання.

// УМЛШ. – 1971. – № 1. – С. 27-36.

ТРЬОХЕЛЕМЕНТНИЙ ПРИСУДОК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Присудок завжди чи не найбільшою мірою цікавив учених, які займалися дослідженням синтаксичної організації речення. Та незважаючи на досить довгу історію вивчення цього питання і на багатство робіт як на матеріалі української, так і особливо російської мови, ще й тепер є чимало суперечливих поглядів учених на природу й типи цього члена речення.

Змістом присудка, як і будь-якого члена речення, є функціональне значення, вираження якого найчастіше відбувається одним словом (повнозначною частиною мови), а інколи для вираження такого значення необхідно кілька слів, що становлять семантико-граматичну єдність і являють собою один член речення – непростий присудок. Цілком закономірно, що менше вагань і суперечливих думок викликають члени речення, які виражаються одним словом. Різновиди чи варіанти тут можуть утворюватися лише залежно від способів морфологічного вираження частинами мови або від ознак, властивих тій чи іншій частині мови, наприклад, різновиди простого присудка, вираженого різними часовими та способовими формами дієслів. Набагато складнішими виступають синтаксичні категорії, що утворюються з кількох слів, кожне з яких саме по собі не може виражати процесу думки.

У результаті дослідження присудка як центральної ланки в комунікативній одиниці висловлювання – реченні – вітчизняні мовознавці (Ф.І.Буслаєв, М.В.Ломоносов, М.І.Греч, О.Х.Востоков, В.О.Богородицький, О.О.Потебня, .О.Шахматов, О.М.Пешковський) виділили в окремий структурний тип **непростий присудок** – синтаксичну категорію для узагальнення тих граматичних структур, що являють собою семантико-граматичну єдність елементів, які лише в сукупності виражають предикативність речення.

Серед таких присудків звичайно визначають два структурні різновиди: складений іменний та складений дієслівний. Проте в мові нерідко натрапляємо на семантико-граматичні єдності предикативного характеру, які не можуть бути віднесені до цих двох груп непростих присудків, наприклад: *може бути надрукована, повинен бути відправлений, був згоден стати керівником, хотів стати художником* і т. д. Л.А.Булаховський з цього приводу зауважував, що однією з характерних тенденцій сучасної мови є те, що "присудок набирає властивості включати в свій склад чимраз більше слів. Мислення відбувається не стільки парами слів"¹, скільки цілими комплексами, розгорненими словесними групами. У "Курсі сучасної української літературної мови" Б.М.Кулика такі присудки названі "складними" на основі віднесення до складних усіх присудків, що складаються з двох компонентів, які є повнозначними частинами мови, або з трьох чи чотирьох, серед яких є зв'язка. Причому останні названі "складними присудками змішаного типу", бо в них поєднані ознаки як складеного іменного, так і складеного дієслівного (*не могла лишатися байдужою, перестало бути перешкодою*). Ця класифікація не охоплює тричленних структур типу *мусив перестати курити, хотів уміти малювати*, хоч вони теж становлять семантико-граматичну єдність і є одним членом речення – непростим присудком.

Деякі автори розглядають предикативні структури *хотів бути вчителем, має бути красивим, хотів спробувати бути уважним* як варіанти складених іменних присудків ускладненого типу. Інші ж автори вважають, що присудки такого типу потрібно розглядати як різновид непростого присудка.

Справді, є досить ознак, які відрізняють трьохелементні від складених іменних та від складених дієслівних, а отже й служать основою для виділення їх в окремих структурний різновид непростого присудка:

¹ Курс сучасної української літературної мови за ред. Л.А.Булаховського, т. II, К., "Радянська школа", 1951. – С. 50.

1) трьохелементні присудки, на відміну від складених, виражають процеси різної діяльності людини, наприклад: *Хотів хлопець бути і поліглотом, і літературознавцем, і астрономом, і біологом* (Ю. Збанацький); *Ганна могла взятися варити, бо вважалася доброю господинею*" (Ю.Яновський). Предикативні конструкції *хотів бути поліглотом, могла взятися варити* не утворюються поступово ускладненням простіших одиниць, а виникають відразу. Конструкція *хотів бути...* передає модальне значення бажання, яке може мати конкретне предметне вираження лише завдяки приєднанню до нього члена, що має граматичну форму інфінітива. Інфінітивна форма дієслівної зв'язки, яка сама не спроможна виразити ознаку предмета (підмета), виступає разом з предикативним членом. Те саме спостерігаємо і в предикативній групі *могла взятися варити*, де другий інфінітив виражає основний зміст присудка, а особове дієслово і перший інфінітив служать для вираження модальних та фазисних відтінків;

2) у трьохелементному присудку другий компонент, що нагадує дієслівну зв'язку (*хотів стати агрономом*) чи допоміжне дієслово (*міг почати вчитися*), структурно й семантично зумовлений. Структурна зумовленість його полягає в тому, що в трьохелементному присудку він вживається лише у формі інфінітива, виступаючи, таким чином, зв'язуючою ланкою між першим і третім елементами. Будучи дієсловом неповнозначним, цей компонент разом з особовим дієсловом не може моделювати присудка, а сам вимагає доповнення, поширення значущою частиною – предикативним членом у відповідній морфологічній формі чи повнозначним дієсловом у формі інфінітива. Така подвійна структурно-семантична зумовленість другого компонента виділяє його як самостійний конструктивний елемент у складній структурі трьохелементного присудка;

3) на відміну від складеного іменного та складеного дієслівного присудків, трьохелементні присудки відзначаються специфікою щодо вираження граматичних значень. У

предикативних структурах *хочу бути вчителем, міг почати працювати* модальність виражається цілим комплексом *хочу бути, міг почати* на відміну від синтетичного способу вираження її у складених присудках (*почав працювати, буду вчителем*). Трьохелементні присудкові структури виражають, крім об'єктивної модальності, яка знаходить вияв у системі парадигматичних відношень, ще й модальність суб'єкта, що існує в системі синтагматичних відношень²;

4) трьохелементним присудкам властива певна специфіка щодо лексичного складу першого і другого компонентів. Не всі лексеми, вживані в ролі допоміжних дієслів у складеному дієслівному присудку та в ролі дієслівних зв'язок у складеному іменному присудку, можуть комбінуватись і утворювати трьохелементні присудки української мови.

Численні варіації вживання елементів, які утворюють комплекс граматичних значень трьохелементних присудків української мови, можуть бути об'єднані в такі три групи:

1) Д.	+	Д _{зв}	+	Пр.
допоміжне		дієслівна зв'язка		предикативний
дієслово		у формі інфінітива		член
2) Д.	+	Д ¹ _{інф.}	+	Д ² _{інф.}
допоміжне		перший інфінітив		другий інфінітив
дієслово				
3) Д _{зв}	+	Пр.	+	Д _{інф.}
дієслівна зв'язка		предикативний		інфінітив
		член (прикметник,		
		дієприкметник		
		або іменник з прийменником)		

Усі трьохелементні присудкові структури являють собою семантико-граматичні єдності компонентів, що їх утворюють, їх синтаксична єдність базується передусім на єдності

² Див.: Н.Ю.Шведова Основы построения описательной грамматики. – М., 1966. – С. 148.

семантичній. Семантичною єдністю структур називають таке сполучення мовних елементів, які зумовлюють передачу повного смислового поняття, при якому вилучення одного з них обов'язково веде до неповної передачі змісту. Так, *просить бути охайним, обіцяє бути слухняним, народився в січні* – це свого роду семантичні єдності.

Визначення семантико-граматичної єдності трьохелементних предикативних структур базується на максимальному злитті компонентів, що їх утворюють.

Роль перших компонентів таких присудкових структур виконують дієслова (у двох перших групах) і так звані "предикативні члени" (у третій групі), які виявляють абсолютну чи майже абсолютну поєднуваність з інфінітивними членами (*могти, мусити, воліти, сміти, перестати, бажати, жадати, хотіти, мати, взятися, почати, продовжувати, повинен, ладен, не в силі*).

Семантична єдність трьохелементних структур перших двох типів вважається граматично розчленованою на простий присудок і додаток, що має аналітичну форму вираження ($D_{зв.} + D_{інф.}, D^1_{інф.} + D^2_{інф.}$) за умови, що інфінітив об'єктний³, наприклад: *Батько **вимагав** від дочки **бути** завжди **слухняною** – **батько вимагав, дочка буде** (чи *не буде*) **слухняною**; **Збори зобов'язали** Петрова **почати працювати по-новому** – **збори зобов'язали, Петров почне** (чи *не почне*) **працювати**.*

Трьохелементні семантичні єдності $D. + D_{зв.} + Пр.$ та $D. + D^1_{інф.} + D^2_{інф.}$ з суб'єктними першими інфінітивами найчастіше реалізуються в синтаксисі в трьохелементних присудках (*міг стати агрономом, хотів продовжувати навчатися*). Проте, хоч сам факт поєднання особового дієслова з суб'єктним інфінітивом зумовлює в таких структурах семантичну єдність, вона не завжди може бути єдністю граматичною, тобто реалізуватися в одному члені речення. А тому, будучи основою

³ Об'єктним називається інфінітив, що означає дію не тієї особи, якої стосується дія, виражена відмінюваною формою дієслів, а іншої; суб'єктний інфінітив означає дію особи, якої стосується і дія, виражена змінною формою дієслова.

і своєрідним критерієм відмежування предикативних структур від непередикативних, суб'єктні властивості інфінітива ще не розв'язують питання про допоміжні дієслова. Зведення поняття "допоміжне дієслово" лише до цієї ознаки не зовсім виправдовує себе, бо в такому разі не розкривається вся сукупність інших ознак. Семантичні єдності характеризуються як граматичне ціле лише в конкретно взятому оточенні; виключається парадигматичний ланцюг їх уживань у мові.

Суб'єктні структури з особовими дієсловами, що рідко сполучаються з інфінітивом, мають ознаки, які дають їм право вважатися простими присудками. Такими формальними ознаками у них виступають тотожні трансформаційні відповідники з трьохелементними структурами з об'єктним інфінітивом. Порівняймо:

просив бути уважним
просив: будь уважним
просив, щоб був уважним
наказує кинути курити
наказує: кинь курити
наказує, щоб кинув курити
вирішив бути агрономом
вирішив: буду агрономом
вирішив, що буде агрономом
обіцяє кинути курити
обіцяє: кину курити
обіцяє, що кине курити

Синтаксична диференціація присудкових моделей у межах визначених груп відбувається відповідно з морфологічними способами вираження предикативних членів та в зв'язку з ускладненням того чи іншого структурного компонента.

Дамо коротку характеристику кожної групи трьохелементних присудків української мови.

І. Д. + Дзв. + Пр. Трьохелементні присудки цієї групи являють собою семантико-граматичні єдності, утворені трьома компонентами: допоміжним дієсловом у відповідній часовій та

способовій формі, дієслівною зв'язкою в формі інфінітива та предикативним членом. У ролі першого компонента таких присудків уживаються, як правило, модальні дієслова (*могти, мусити, мати, бажати, воліти, сміти*); в ролі другого – дієслівні зв'язки (*бути, стати, залишатися, зробитися, становити, являти собою, означати*); третій компонент (предикативний член) досить неоднорідний щодо морфологічного вираження, проте здебільшого це іменники, прикметники, займенники, дієприкметники. Наприклад: *Я хотів би вітром бути, вітром бути наддніпрянським* (М.Рильський); *Олена не могла залишатися спокійною та байдужою* (Г.Тютюнник).

Характерно, що семантико-граматичну єдність трьохелементних структур цього типу утворюють допоміжні дієслова, які виявляють абсолютну (*могти, мусити, звалити, намагатися, сміти, перестати, спробувати*) або майже абсолютну (*вміти, хотіти*) сполучуваність з інфінітивом.

Найчастіше вживаним допоміжним дієсловом у таких трьохелементних присудках виступає модальне дієслово *могти*. Присудкові моделі з цим дієсловом виражають: а) потенціальні можливості виявлення відповідних ознак предмета (підмета), наприклад: *Деякі породи і мінерали можуть бути розчинені у воді* (В.Бондарчук); б) констатацію чи ствердження наявності у предмета-підмета властивостей, виражених поєднанням другого й третього присудкових елементів, наприклад: *Міг хлопець стати комбайнером* (Ю.Збанацький); *Я ж міг уже тоді бути членом цієї літературної організації* (В.Минко); в) переконаність, особливо коли при дієслові *могти* з часткою *не* вживається предикативний член теж у заперечній формі, наприклад: *Його зіронька, його ясочка не могла залишитись не врятованою* (О.Гончар); г) припущення, наприклад: *Могло бути сумнівним таке рішення* (О.Довженко).

Присудкові моделі типу Д. + Д_{зв.} + Пр. з модальним дієсловом *мусить стати* найчастіше виражають обов'язок, повинність, наприклад: *Сім'я наша мусить становити міцну*

клітину нашої великої держав (Ю.Збанацький); *Перемога, яку здобуто в цій війні, мусить стати перемогою над усіма війнами* (О.Гончар). Інколи вираження обов'язку в цій присудковій моделі дещо послаблюється, наприклад: *Зануривши руки в ручай, я раптом підносив їх до рота, ніби чекаючи, що вода мусить зробитися солоною* (Ю.Яновський).

Близькою за значенням до присудкової моделі з дієсловом *мусити* є модель трьохелементного присудка з модальним дієсловом *мати* наприклад: *Таня з Ольгою теж волокли до берега важкі брезенти, що мали наповнитись вітром і стати тугими вітрилами на їхніх суденцях* (О.Гончар).

Присудкова модель з дієсловом *сміти* і часткою *не* передає модальне значення заборони, відсутності права для предмета-підмета володіти ознаками, що їх виражає дієслівна зв'язка разом із предикативним членом, наприклад: *Той не сміє називатися людиною, хто не відбув військової служби, – пояснював він* (Ю.Збанацький). *Не смій бути лайливою: це соромно і гидко* (О.Довженко). У деяких випадках значення модального дієслова *сміти* наближається до дієслова *наважуватись*, наприклад: *Ви ще смієте бути веселим?* (М.Стельмах).

Досить продуктивними в системі сучасної української мови є моделі трьохелементного присудка з допоміжними дієсловами *вміти, встигати*. Семантико-граматична єдність цих дієслів з іншими членами у трьохелементних присудкових структурах забезпечується майже абсолютним поєднанням їх із неозначеною формою дієслова-зв'язки, що теж обов'язково вимагає заповнення позицій після себе відповідною формою повнозначної частини мови, наприклад: *Ну, а вмів же бути і суворим і безжальним бути Вишня міг* (М.Рильський) *Ледве встиг він стати хазяїном, як потрібно було прощатися з усім – війна* (М.Стельмах).

Модальне значення хотіння у трьохелементних присудкових структурах виражають дієслова: *хотіти, жадати, прагнути, воліти, бажати*. Досить поширеною в

українській мові є присудкова модель "**хотіти + Дзв. + Пр.**", наприклад: *Хотів би я стати явором в полі, що він по ньому тужив у неволі. Та не хотів би я каменем стати, що він на ньому любив писати* (А. Малишко); *Любов'ю хворий до народу – "здоровим" будь не хочу я* (В.Сосюра). Інші допоміжні дієслова цього синонімічного ряду менше вживані в ролі першого компонента трьохелементних присудків, наприклад: *Ніколи ще не прагнув він так пристрасно стати рятівником людського життя, як зараз* (О.Довженко); *Волієш ти птицею стати, у небо злетіти, у вись?* (Леся Українка); *Лука Петрович дідом кволим не був та й бути не бажав* (М.Рильський).

Крім модальних дієслів, трьохелементні семантико-граматичні єдності можуть утворювати і фазисні дієслова: *перестати, спробувати стати*. Дієслово *перестати* показує припинення вияву ознак предмета. Наприклад: *Дід Максим перестав бути задумливим і насупливим* (Ю.Збанацький); *Ось після того мрія моя перестала бути лише мрією* (В.Минко). Загальне значення наміру, викликаного внутрішнім прагненням, виражає дієслово *спробувати*, наприклад: *Спробуй тоді стати спокійним і урівноваженим* (Є.Гуцало). Іноді це дієслово виражає застереження особі щодо вияву тих чи інших властивостей, наприклад: *Нехай хто спробує бути неуважним під час репетиції* (Ю.Яновський). Для передачі значення продовження існування тієї чи іншої ознаки предмета (підмета) вживається допоміжне дієслово *продовжувати*, наприклад: *У нашій уяві слово "комуна" ще довго продовжувало залишатися чимось красивим, бо красивий був будинок, в якому мала осісти комуна, красивий сад, красивий став* (В.Минко).

Допоміжне дієслово *стати* виявляє значні обмеження щодо моделювання трьохелементних присудків. У ролі другого компонента таких присудків найчастіше вживається дієслівна зв'язка *являти собою*, наприклад: *Будапешт з стратегічного погляду став являти собою своєрідні ворота в Австрію, Чехословаччину, в південні провінції самої Німеччини*

(О.Гончар).

До трьохелементних присудків цього типу належать і такі, в яких у ролі особового виступає дієслово, що, як правило, виконує функцію простого присудка (*обіцяти, вирішити, відновитись* і под.). Це буває тоді, коли присудок стосується підмета, який являє собою назву предмета чи явища, наприклад: *День **обіцяв бути сонячним і ясним*** (О.Довженко).

Роль третього компонента таких трьохелементних присудкових груп найчастіше виконують: 1) іменники в орудному відмінку, наприклад: *Тоді він мусив відмовитись від своїх планів, бо... **мусив стати солдатом*** (О. Довженко); 2) іменники в знахідному відмінку при дієслові являти собою, наприклад: *Ось що тоді **стало являти собою переешкоду** в проведенні наших творчих вечорів* (В.Минко); 3) іменники з прийменниками, наприклад: *Під Харковом, де проїжджали попід мостами, всі мусили якомога нижче прихилитися, бо **могли залишитися без голів*** (В.Минко); 4) прикметники в називному відмінку, наприклад: *В його віці люди **мусять бути самостійні*** (М.Стельмах); 5) прикметники в орудному відмінку, наприклад: *Сам він **хотів бути лагідним і тихим*** (Ю. Збанацький); 6) дієприкметники, найчастіше в називному відмінку, наприклад: *Останній екзамен **мав бути складений успішно*** (В.Собко); 7) займенники в називному відмінку, наприклад: ***Така й має бути** душа в патріота* (З газ.); 8) займенники в орудному відмінку, наприклад: *Вона **може бути вашою*** (Ю.Яновський); 9) нерозкладні словосполучення, наприклад: *Новий голова, знаючи, що новий завзем **має бути його правою рукою**, поставив перед зборами категоричну вимогу: щоб їхній обранець не заглядав у чарку – раз, щоб був статечним і добре розбирався в хліборобстві – два!* (В.Минко).

II. Д. + Д¹_{інф.} + Д²_{інф.}. Така структурна схема трьохелементних присудків досить обмежена в своїй реалізації. Насамперед вона обмежена першим компонентом, бо в ролі особового дієслова в таких предикативних структурах виступають, як правило, модальні дієслова (*могти, мати,*

сміти, хотіти, мусити, намагатися, наміряться). Крім цього, в ролі другого структурного компонента в таких присудках вживаються: а) дієслова, які означають початок, кінець чи продовження дії, вираженої другим інфінітивом, тобто фазисні дієслова, наприклад: *Через нестатки та злидні **мусило** хлоп'я **перестати ходити** до школи* (А.Тесленко). *Ви, товаришу, **можете продовжувати говорити*** (Ю.Збанацький); б) дієслова із значенням приступу до дії, наприклад: *Ти **можеш спробувати стати** на руки, у тебе м'який килим на долівці* (Ю.Яновський).

Предикативні конструкції, в яких зустрічається поєднання особового дієслова з модальним значенням з інфінітивом, вираженим дієсловом, що теж виражає певний модальний відтінок, дуже рідко вживані в українській мові (*не міг не хотіти вчитися*). Найчастіше такі трьохелементні присудки використовуються в реченнях із спеціальною стилістичною метою – для виділення модальних значень обох інфінітивів, наприклад: *Не міг він, бідолаха, пережити такого лиха **Та мусив могти*** (М.Стельмах).

Характерною особливістю трьохелементних присудків $D + D^1_{\text{інф.}} + D^2_{\text{інф.}}$ виступає також семантична обмеженість другого компонента. Так, наприклад, дієслово *братися* взагалі досить часто виступає складовою частиною складеного дієслівного присудка, причому спостерігається така варіація значень цього дієслова в ролі допоміжного: а) *починати*, наприклад: *Кулемети **взялися** люто **сікти*** (О.Гончар); б) *вирішити*, наприклад: ***Скорити** сили матері-природи, **стократ помножити** її щедроти **взялись** геологи і агрономи, колгоспники й робітники **взялись*** (М.Рильський); в) *наважуватись*, наприклад: *Уже **припам'янути не беруть**, куди і звідки йшли Денис із Радіоном* (М.Рильський); г) *сміти*, наприклад: *Воронцов **попередив**, щоб Хома **не брався розподіляти** землю* (О.Гончар); д) *погоджуватись*, наприклад: *Він **брався робити все*** (О.Довженко). Якщо ж це дієслово вживається в трьохелементному присудку (як правило, після модальних дієслів *могти, сміти, мусити*), то значення його

обмежується вираженням приступу до дії, наприклад: *Я можу **взятися допомогти** їй вивчати іноземну мову; Не смій **братись виконувати** непосильну для тебе роботу; Після тої розмови **мусив я взятися серйозно обмірковувати** кожен свій виступ, кожне рішення* (В.Минко).

Серед трьохелементних семантичних єдностей $D + D^1_{\text{інф}}$ + $D^2_{\text{інф}}$ нерідко зустрічаються сполучення, в яких семантична єдність реалізується в єдність граматичну (тобто виступає як трьохелементний присудок) на основі нейтралізації інфінітива. У таких випадках другий інфінітив легко усувається з інфінітивного сполучення без зміни чи порушення значення всього речення, а перший інфінітив безпосередньо приєднує до себе іменник, що залежить від нейтралізованого інфінітива, наприклад: *Молодий Вільгельм залишився, таким чином, без династичних перспектив, тому й **мусив претендувати посісти** трон бодай українського короля* (Ю.Смолич) – *мусив претендувати посісти трон – мусив претендувати на трон*. Отже, якщо інфінітив легко опускається зі сполучення, значить він не здатний нести на собі достатнього смислового навантаження в системі речення. Це навантаження розподіляється між дієсловом та іменником, а тому й немає потреби виділяти такий інфінітив у окремий член речення. Він мусить розглядатись як частина трьохелементного присудка. Як правило, процес нейтралізації інфінітива поширюється на сполучення, в яких у позиції другого інфінітива вжиті дієслова руху (*вийти, виходити, досягати, добратись, дертися, спускатися, підніматися* і т. ін.), а перший інфінітив виражає приступ до дії, наприклад: *Бійці **мусили поспішати добратися** до вершини і глянути вперед: що там – чи не рівнина, чи не степ?..* (О.Гончар) – *мусили поспішати добратися до вершини – мусили поспішати до вершини; **Не міг я в той час не рватися виходити** за трибуну* (В.Минко) – *не міг не рватися виходити за трибуну – не міг не рватися за трибуну*.

Взагалі в розмовній мові є тенденція уникати структур з двома суб'єктивними інфінітивами, бо вони роблять речення

громіздким і важким як для вимови, так і для сприймання. А тому такі предикативні конструкції зустрічаються найчастіше в писемній мові, яка дозволяє читачеві акцентувати увагу на обох дієсловах (особовому дієслові та першому інфінітиві), вдуматись у зміст висловленої думки, перечитавши речення ще і ще раз, тоді як при усному сприйманні такої можливості слухач не має. У зв'язку з цим у подібних структурах другий інфінітив найчастіше замінюють віддієслівним іменником, наприклад: *Того ж дня в театрі **мав почати гастролі** (замість гастролювати) сам Панас Карпович Саксаганський* (В.Минко).

Ш. Дзв. + Пр. + Д_{інф.}. Перший компонент таких присудків являє собою дієслівну зв'язку *бути*, яка може виступати в реченні у формі минулого чи майбутнього часу або мати нульову форму вираження, якщо дія відбувається в теперішньому часі, наприклад: *Хлопці **ладні були репетирувати** н'єсу хоч до ранку* (В.Минко); *Ми не знали, чи **достойні ми будемо стати** хоч близько до тих славних імен* (Ю. Яновський).

У ролі другого компонента таких присудків найчастіше вживаються прикметники та дієприкметники, причому склад їх обмежений. Характерною ознакою цих предикативних членів є те, що вони обов'язково виражають якісь модальні відтінки: можливість, повинність, згоду, обов'язок і т. д. Ця особливість зближує їх із складеними дієслівними присудками, а сам характер вираження модальних значень, навпаки, відрізняє їх від складених дієслівних присудків і наближує до складених іменних, хоч назвати їх складеними іменними ускладненого типу не можна. Адже другий компонент таких присудків, як і модальні дієслова у складеному дієслівному присудку, ніколи не функціонує самостійно, без інфінітивного доповнення, що відрізняє його від предикативного члена складеного іменного присудка.

Інфінітивний член є обов'язковим складовим компонентом цих присудків. Він доповнює і завершує трьохелементні предикативні структури і вживається при: а) прикметниках, наприклад: *Я знаю, що за правду ви **готові***

самі **піти** на муки і на смерть (Д.Павличко); б) дієприкметниках, наприклад: *Знали ми: він змушений буде повернутися назад* (Ю.Яновський); в) іменниках з прийменниками, наприклад: *Як же так убого ви живете, чом так занепали ви, скажіть, щоб у дні космічної ракети солов'я були не в силі зрозуміть* (М.Рильський). Присудки такого типу найчастіше виражають модальні відтінки: а) згоду, готовність до виконання певних дій, наприклад: *Лукія ладна була хтозна-що зробити тому дівчиськові, що так зловживає почуттям її сина* (О.Гончар); б) обов'язок, викликаний волею сторонньої особи чи об'єктивними причинами, наприклад: *Те, що ти змушена була зробити на війні, вже надто багато для жінки* (О.Довженко); *Але коли зніметься полк Самієва, то всі його праві сусіди теж змушені будуть один по одному залишати дамбу, перекочовувати до лісу* (О.Гончар); в) можливість; г) звичність, наприклад: *Він, видно, звичний був мати справу з такими людьми* (М.Стельмах).

Трьохелементний присудок в українській мові може мати різні ускладнені форми вираження. Особливо частого ускладнення зазнає присудкова модель "**був, була, було, нульова зв'язка + повинен + Д_{інф.}**", типовою формою мовної реалізації якої виступають, безумовно, неускладнені структури, наприклад: *Ніхто з людей не створював землю, ніхто з людей і не повинен привласнювати землю* (М.Стельмах).

Нерідко зустрічаються конструкції, в яких третій структурний елемент цієї моделі являє собою сполучення дієслівної зв'язки у формі інфінітива та іменного предикативного члена, найчастіше вираженого, іменником, наприклад: *Думалось, така репліка повинна була означати незгоду* (Ю.Бедзик); прикметником, наприклад: *Нарада повинна була бути максимально представницькою* (З газ.); дієприкметником, наприклад: *Інструкція через день-два повинна бути відправлена в МТС* (Ю.Збанацький); займенником, наприклад: *Гей, гей, яка ж то повинна бути битва, коли з коней встає пара, як туман з моря, коли стріли падають, як дрібен дощик, а мечі блищать, як сонце*

(М.Стельмах).

Як не викликає сумніву семантична єдність таких предикативних утворень, так і не може бути заперечень щодо їх граматичної єдності. Найявна чи в нульовій формі дієслівна зв'язка *бути* служить засобом вираження граматичних значень присудка, в той час як у вираженні лексичних значень присудка бере участь решта елементів, тісно поєднаних між собою (*повинен бути ініціативним, повинен був стати начальником, повинна була б бути такою*). Присудкова частина *повинен* завжди реалізується в реченні в поєднанні з інфінітивом, становлячи з ним нерозкладну семантико-граматичну єдність. Хоч за формою вираження останнього елемента (іменник, прикметник, дієприкметник, займенник) такі присудки нагадують складений іменний, проте назвати їх складеними іменними не можна. Справа в тому, що абсолютно необхідна інфінітивна форма при члені *повинен*, що, як правило, заповнюється повнозначним дієсловом, іноді може заповнюватися неповнозначними дієсловами (найчастіше – *бути, стати*, рідше – *означати, являти собою, становити*), які, будучи неспроможні функціонувати самостійно, потребують заповнення обов'язкових позицій після себе іменними членами. Отже, вся структура такого типу повинна розглядатись як трьохелементний присудок ускладненого типу.

Якщо після *повинен* (рідше після інших предикативних членів) вживається дієслово, яке виявляє абсолютну поєднуваність з інфінітивом, то присудок дістає ускладнення вже не іменним членом, а дієслівним, наприклад: *Ось так я змушений був спробувати вдатися до копії* (В.Минко).

Таким чином, серед різноструктурних типів непростих присудків виділяється ще один тип – трьохелементний присудок, який визначається на основі семантико-граматичної єдності трьохелементних сполучень, має розгалужену систему функціональних моделей і досить часто зустрічається в українській мові.

// УМЛШ. – 1973. – № 1. – С. 16-25

ЧЛЕН РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ

Найбільш складна, дискусійна і водночас одна з найважливіших проблем синтаксису – будова і членування речення в мові на певному етапі її історичного розвитку.

Об'єктивно існуючі зв'язки й відношення явищ і предметів – необхідна умова для виникнення відповідних зв'язків у мові як специфічно організованій за своїми внутрішніми законами системі лінгвістичних знаків. Кожна нова ситуація потребує щоразу нових мовних творень, які стають комунікативними лише тоді, коли вони оформлені в речення. Специфіка мовної діяльності людини саме й полягає в тому, що речення утворюються не кожного разу за новими моделями, а є продуктом лексичних заповнень відповідних клітинок, схем, свого роду готових каркасів, що можуть бути показані у вигляді зразків чи моделей речень.

Розглядаючи речення як своєрідний цілісний комплекс, яким виражається задум мовця (хоч, безперечно, це визначення не є повним, а лише характеризує його з функціонального боку), слід пам'ятати, що такий комплекс становлять взаємопов'язані одиниці – слова, кожне з яких несе відповідний зміст або ж служить для вираження зв'язків.

Слова можна групувати, об'єднувати за їх спільними лексичними ознаками; тоді мають справу з відповідними групами слів: однозначними чи багатозначними, омонімами, синонімами і т.д. Коли групують слова за їх спільними морфологічними ознаками, кожне речення розглядають як сукупність частин мови. А виділяючи синтаксичні ознаки, слова чи певні групи слів класифікують як члени речення.

Назви лексичних груп слів, "частини мови", "члени речення" – все це наукові лінгвістичні назви понять, проте рівень абстракції в них далеко не однаковий.

Взяти хоча б таку частину мови, як іменник. Йому властиві граматичні категорії роду, числа й відмінка. Справді, ця частина мови об'єднує найрізноманітніші щодо значення

слова: назви конкретних предметів чи осіб (*парта, учень*), назви ознак (*синь, далечінь*), дій (*пояснення, вживання*), це може бути навіть назва займенникового чи іншого походження (*всячина, крикання*). Але якщо морфологія вивчає лише абстрактні ознаки конкретних словоформ, то в синтаксисі вивчаються відношення, в які вступають ці словоформи. Синтаксичне абстрагування передбачає побудову таких абстрактних синтаксичних моделей, які відбивають членування мовного потоку на синтаксичні одиниці: речення, словосполучення, члени речення.

У вітчизняному мовознавстві синтаксичними компонентами, на які членується речення, узвичаєно вважати члени речення, хоч у практиці синтаксичного аналізу відомі й інші абстрактні моделі. Основна вимога до компонентів, на які членується речення, полягає з тому, що вони мають становити певним чином взаємопов'язану систему понять, які об'єктивно відображають його структуру. Вимога об'єктивності була і є причиною, що зумовлює появу в лінгвістичній науці кількох теоретичних моделей речення, зокрема моделі членів речення, дистрибутивної моделі Фріза, моделі безпосередніх складників, трансформаційної моделі.

Наявність ряду теорій є свідченням того, що мова – складна структура, до якої входять неоднорідні щодо властивостей і функцій елементи, – може бути адекватно описана по-різному.

У нормативних граматиках російської, української, білоруської, болгарської, чеської, польської, англійської, німецької та інших мов використовується синтаксична модель членів речення, яка бере свій початок ще з античної граматики.

Як же розвивалося вчення про члени речення?

Теорія членів речення має тривалу й складну історію. У XIX ст. в основу досліджень синтаксичних явищ ученими було покладено різні методи, зумовлені філософськими поглядами авторів на природу мови, характер відношень між мовою і мисленням, мисленням і буттям, формою і змістом.

Представники логіко-граматичного напряму, основоположником якого був Ф.І.Буслаєв, ототожнювали логіку з граматиною, а тому в основу вивчення граматики клали закони формальної логіки, змішували логічні й граматичні категорії. Речення прирівнювалось до судження, а члени речення ототожнювались з логічними категоріями судження (суб'єкт – підмет, предикат – присудок).

У кінці XIX – на початку XX ст. на зміну логічному напрямку у вивченні речення та його членів приходять психологічний, представники якого (Г.Пауль, О.О.Потебня) виділяли не логічний суб'єкт і предикат, а психологічний підмет і присудок. Г.Пауль, зокрема, вважав, що кожен член речення, в якій би граматиційній формі він не виступав, з психологічної точки зору може бути або підметом, або присудком чи зв'язуючим членом, або частиною одного з цих членів. Проти ототожнення мовних категорій з логічними й психологічними, проти недооцінки формального боку мови виступали лінгвісти, які на перший план ставили формальні особливості мови (П.Ф.Фортунатов).

Таким чином, при вивченні теоретичних основ членів речення сформувалося три підходи: логіко-граматиційний, психолого-граматиційний та формально-граматиційний, які й тепер конкурують один з одним і є основною причиною дискусій щодо віднесення слів до того чи іншого члена речення та критеріїв виділення членів речення взагалі.

Історія мовознавства знає, наприклад, дуже "песимістичний" підхід учених до вивчення членів речення, зокрема другорядних. Так, у 1952 р. М.П.Петерсон писав, що сама постановка питання про члени речення веде до апіорності, до неправильного ототожнення речення з логічним чи психологічним судженням. А Н.Ю.Шведова, автор розділу "Просте речення" в "Грамматике современного русского литературного языка" (1970), взагалі не розглядає другорядних членів речення, аргументуючи недоцільність вивчення їх тим, що при виділенні другорядних членів речення спираються на неграматиційні критерії.

Незважаючи на це, модель членів речення, випробувана довголітньою історією, довела свою придатність як надійна класифікаційна синтаксична схема. В 1954 р. акад. В.В. Виноградов у статті "Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения" ("Вопросы языкознания", 1954, № 1) підкреслив, що мовознавці мають глибоко досліджувати структуру простого речення, синтаксичні відношення між членами речення, детально вивчати граматичні характеристики всіх форм синтаксичного зв'язку, які підводяться під категорію означення, додатка й обставини, а також описувати перехідні випадки в межах членів речення. Цю ж думку захищають і далі практично розвивають І.Г.Чередниченко, Є.М.Галкіна-Федорук, О.С.Мельничук, В.Г.Адмоні та ін.

Сучасний стан розвитку синтаксичної науки характеризується дальшою розробкою найскладніших синтаксичних проблем, однією з яких є теорія членів речення. Радянські вчені-синтаксисти продовжують плідні пошуки в напрямі уточнення, конкретизації самого поняття члена речення та його різновидів, у напрямі однозначного тлумачення їх завдяки виділенню таких показників у самій мовній реальності, які б певною мірою формалізували ці поняття.

Безперечно, синтаксична модель членів речення не бездоганна, її основний недолік полягає в тому, що терміни не визначені точно, внаслідок чого використання цієї моделі для аналізу речення іноді не дає однозначних результатів. Часом буває неясно, де проходить межа між двома різними членами речення; не визначається чітка різниця між головними і другорядними членами речення; критерії виділення другорядних членів речення не завжди бувають точними.

Учені, які не підтримують вживання цієї моделі, роблять закиди, що вона не завжди виправдовує себе при характеристиці різноманітних мовних утворень; досить часто в сучасній лінгвістичній літературі критикують прийоми

виділення компонентів речення, процедуру синтаксичного аналізу, побудовану на емпіричній основі.

Предметом критики традиційної теорії членів речення стала також методика визначення їх за питаннями та універсальний характер системи членів речення для мов з істотними відмінностями у їх граматичній будові.

Правда, в абсолютній більшості випадків у постановці питань не виникає будь-яких труднощів. Але все ж є чимало і таких прикладів, коли сама структура сполук ускладнює постановку питань. Так, наприклад, не зовсім ясно, яке питання слід поставити до інфінітива у такому сполученні, як *обіцяв принести* (*обіцяв* що зробити? чи *обіцяв* що?), а тому, керуючись цим принципом, буває важко встановити, чи інфінітив тут виконує роль самостійного другорядного члена речення – додатка, чи входить у складений дієслівний присудок.

У мові є чимало словосполучень, які важко піддаються формалізації; вони потребують додаткового вивчення, визначення допоміжних критеріїв розмежування синтаксичної ролі їх складної і досить розгалуженої різноманітності.

Безперечно, кожен член речення відповідає на певне питання. Є в мові така група слів-замінників (прислівників, займенників та ін.), які можна вважати ідеальними словоформами, здатними ілюструвати модель членів речення. Але в практиці синтаксичного аналізу нерідко зустрічаються випадки, коли питання поставити важко. Наприклад, у реченні *Він повернувся героєм* неясно, яке питання слід поставити до члена *героєм*: "ким?", "в якій якості?" чи, можливо, обмежитися лише питанням від підмета "що зробив?", тобто вважати структуру *повернувся героєм* синтаксично не розчленованою.

Незважаючи на те, що часом виникають певні труднощі в постановці питань, вони потрібні як практичний спосіб розмежування членів речення, особливо в шкільному вивченні синтаксису.

Будь-яку синтаксичну модель речення можна розглядати як сукупність взаємопов'язаних одиниць синтаксичного рівня – членів речення, представлених у вигляді питань. Наприклад, модель "Хто? – Що робить? – За що?" об'єднує речення з однаковими членами: *Ми боремось за мир; Брат переживає за екзамен.* Так само, як модель "Хто? – Що роблять? – Де? – В якому?" об'єднує однакові речення щодо синтаксичних функцій їх членів: *У вечірнім полі тануть лебеді. Учні навчаються в новій школі.*

Як і будь-яка інша класифікаційна схема, модель членів речення не позбавлена недоліків, суперечностей. Проте ці суперечності насамперед свідчать про складність мовного матеріалу, який не завжди легко вкласти в рамки структурно-семантичної класифікаційної схеми членів речення. Безперечно, кожна схема, претендуючи на універсальність, вимагає однозначного й повного розподілу всіх елементів, що підлягають розподілові. Тільки за умови задоволення такої вимоги схема вважається строго витриманою. Але в практиці наукового пізнання таких абсолютно строгих схем небагато.

Що ж таке член речення?

Традиційно вважають, що член речення – це структурний компонент, виражений словом, нерозкладним словосполученням чи поєднанням слів, що вступає в предикативні, атрибутивні, об'єктні чи обставинні відношення. Наприклад: *Ми помітили в будиночку чоловіка років сорока.* У цьому реченні виділяються насамперед два члени (підмет і присудок): *ми, помітили*, виражені окремими словесними формами, що об'єднуються предикативним зв'язком. Значенням підмета виступає значення суб'єкта дії, значенням присудка – значення дії суб'єкта-підмета. Головні члени мають свої граматичні форми вираження, для підмета – називний відмінок, для присудка – особове дієслово в формі минулого часу дійсного способу. У словосполученні *помітили чоловіка* виділяється третій член речення – додаток, що перебуває в об'єктних відношеннях із присудком, означає предмет, на який спрямована дія. Це і є його значення, що виявляє себе

граматичною формою непрямого відмінка взагалі і формою знахідного відмінка в даному реченні. Залежний член *в будиночку* вступає в синтаксичний зв'язок із присудком *помітили*, виконує роль обставини місця, яка виражена сполученням повнозначного слова із службовим. У словосполученні *чоловіка років сорока* наявні атрибутивні відношення, тобто відношення ознаки до предмета. Предмет *чоловік* пояснюється словосполученням *років сорока*, що із синтаксичного погляду не може бути розкладене на два компоненти, хоч обидва слова є повнозначними.

Останнім часом з'являються праці, в яких (з достатніми на те підставами) вчені виділяють члени речення на основі суто синтаксичних показників (синтаксичних зв'язків), доповнюючи таку класифікацію семантичними характеристиками членів речення. У практиці ж шкільного й вузівського вивчення синтаксису члени речення виділяють на основі семантико-синтаксичних ознак, які в сукупності забезпечують розрізнення всіх п'яти членів речення з певними градаціями в межах окремих з них (наприклад, обставини часу, місця, причини і т. д.).

Дослідження членів речення тісно пов'язане з вивченням частин мови. Хоч частини мови і члени речення – це загальні абстрактні граматичні категорії, між ними є суттєва різниця, яка полягає насамперед у тому, що частини мови – це здебільшого сформовані мовні одиниці, а члени речення – процесуальні; вони формуються в акті комунікації. Частина мови – це форма члена речення, в якій він проектується на рівні морфології, член речення – це додатковий зміст частини мови, що його вона дістає лише в реченні. Частини мови як морфологічні категорії можуть існувати, чітко відмежовуючись від інших частин мови, поза реченням, тоді як члени речення виявляють себе лише в реченні, виступаючи як продукт взаємозв'язків і взаємовідношень різних частин мови. Член речення, таким чином, створює нову властивість слова чи групи слів, їх додаткову ознаку; він виступає як продукт найвищої граматичної абстракції.

Таке розуміння члена речення ґрунтується на різних ознаках цієї синтаксичної категорії, проте основними вважаються граматичні властивості, а саме характер синтаксичних зв'язків, хоч так звані "несинтаксичні" ознаки враховуються теж.

Основною синтаксичною характеристикою підмета вважається його незалежність, здатність означати те, що стверджується чи заперечується в двоскладному реченні. Для присудка характерна залежність від підмета, здатність стверджувати чи заперечувати предикативну ознаку в формах часу та способу (коли немає формальних показників цих категорій, вони випливають з контексту). Другорядному членові речення додатку властива залежність від присудка; означенню притаманна атрибутивність, виражена узгодженням (*відмінна відповідь*) чи слабким керуванням і приляганням (*схід сонця, його сила, кожух навиворіт*). Характерними ознаками обставини як другорядного члена речення слід вважати залежність від дієслова-присудка, що виражається в формах синтаксичного зв'язку прилягання чи слабого керування (*підніматися вгору, жити в злагоді*).

Ці найбільш типові синтаксичні зв'язки і забезпечують розуміння члена речення як синтаксичної категорії. Кожен член речення як продукт взаємозв'язку слів існує і визначається в реченні. Те саме слово може виконувати в реченні різні синтаксичні функції, тобто виступати в ролі різних членів речення залежно від наявних у ньому зв'язків. Наприклад, у реченні *Весною було багато дощів* словоформа *весною* виконує роль обставини часу; в реченні *З тією весною в нього були пов'язані приємні згадки весною* є додатком; у реченні *Весною – іменник, що має форму орудного відмінка* слово *весною* є підметом; *На новорічному карнавалі вона була "Весною"* – слово *"Весною"* – іменна частина присудка.

Разом з тим граматичність членів речення мотивується ще й деякими ознаками морфологічного плану, які, безперечно, слід урахувувати. Так, ніхто не буде заперечувати, що форма називного відмінка іменника в реченні виступає однією з ознак

підмета, непрямий відмінок є типовою формою додатка, кожен прикметник, пов'язаний безпосередньо з іменником, є означенням, а прислівник чи дієприслівник, що вступає в синтаксичний зв'язок прилягання з дієсловом, виконує в реченні синтаксичну роль обставини. Присудком може бути будь-яка форма, здатна сполучатися із синтаксичними категоріями часу і способу, що найчастіше супроводжують саме дієслово чи дієслово-зв'язку.

Проте граматичні форми виявляють досить велику омонімічність щодо вираження ними членів речення. Так, наприклад, у словосполученнях *писати олівцем*, *їхати дорогою*, *вити вовком*, *ніс гачком* слова у формі орудного відмінка виконують різні синтаксичні функції: *олівцем* – додаток, *дорогою* – обставина місця, *вовком* – обставина способу дії, *гачком* – означення.

Усі члени речення поділяються на головні (підмет і присудок двоскладного речення) та другорядні (означення, додаток, обставина). Головні члени утворюють структурну основу речення, яку розгортають, поширюють другорядні члени речення.

Специфіку головних членів становить їх незалежний характер у реченні, їх здатність підпорядковувати собі інші члени речення. Так, підмет має здатність підпорядковувати означення (узгоджене чи неузгоджене), присудок – додаток, обставину, а іменна частина присудка, виражена іменником, – означення. Решта повнозначних компонентів речення синтаксично залежить від головних членів чи від інших повнозначних елементів речення.

Відмінність другорядних членів речення від головних полягає в їх неоднаковій граматичній ролі. З погляду змісту речення іноді другорядний член є більш суттєвим, важливим, ніж головні члени. Так, наприклад, основний зміст речення *Сиди тихо і спокійно* зосереджений у словах *тихо* і *спокійно*. З погляду вираженого в реченні комунікативного задуму ці слова виявляються важливішими, ніж слово *сиди* (головний член означено-особового речення). Але це не означає, що слова

тихо, спокійно стають головними членами в структурному плані. Головним членом цього односкладного речення є *сиди*. Його роль як головного члена визначається синтаксичною функцією; воно становить кістяк цього речення, його структурне ядро.

В одному простому реченні буває два головних члени (підмет і присудок), або ж структурна основа речення може утворюватися з одного головного члена речення, співвідносного за своїми формальними ознаками з підметом чи з присудком. Але кожне речення обов'язково передбачає наявність структурного центру, яким забезпечується приєднання всіх інших членів і формування речення як єдиного смислового цілого в мовному потоці. Відмінність щодо складу структурного центру речення спричиняє поділ простих речень на двоскладні та односкладні. У двоскладному реченні другорядні члени групуються навколо двох компонентів (підмета і присудка), а в односкладному – поширюють, розгортають зміст, закладений в єдиному головному члені. Формальна відсутність головного члена речення зумовлює появу неповних речень, фактична повнота яких розкривається на фоні сусідніх речень, ширшого контексту чи ситуації. Пропуск головних членів, як і другорядних, є засобом економії мовних ресурсів.

Член речення виступає як складна семантико-граматична категорія, яка характеризується, з одного боку, узагальненим семантичним значенням, а з другого, – структурно-граматичними ознаками. Визначення підмета як члена речення, що вказує на суб'єкт, не означає ототожнення його з логічним суб'єктом, а лише є його семантичною характеристикою (пор.: додаток – член речення, який вказує на об'єкт дії, і т. д.). Суб'єкт дії, сама дія чи стан, об'єкт, властивість та обставина, за якої відбувається дія, – все це узагальнені семантичні значення членів речення, їх змістові характеристики, які визначають саму суть понять як наукових абстракцій, відмежовуючи їх від інших, співвідносять їх з об'єктивною дійсністю. Визначення змістової сторони понять членів

речення забезпечує підведення під ці категорії часом різнорідних об'єктів щодо форми, стирає грані між ними і робить їх однорідними в синтаксичному відношенні. Саме семантична ознака присудка нівелює формальну різницю між різноструктурними елементами, які можуть виконувати роль присудка (*Цей робітник працює; Цей робітник – майстер своєї справи; Цей робітник може працювати краще; Цей робітник повинен був виконати план достроково*).

Закріплена за ядром члена речення граматична форма служить цементуючою силою, зданою підпорядковувати інші периферійні форми, що несуть у реченні те саме семантичне значення. Наприклад, характерною для підмета є незалежна форма, яка протиставляється в парі "незалежність – залежність". Функціональним значенням називного відмінка, отже, є незалежність. Воно підпорядковує всю різноманітність форм, які або ж мають морфологічні форми називного відмінка як такі, що протиставляються іншим відмінковим формам (іменники в називному відмінку, в тому числі і в сполученні з іменниками в орудному відмінку, займенники в називному відмінку, кількісні та збірні числівники в називному відмінку), або синтаксичні форми називного відмінка як такі, що протиставляються в парі "незалежність – залежність". Тому-то роль підмета в реченні виконують найрізноманітніші форми, наприклад: *Що посієш, те й пожнеш – українська приказка. Без може бути префіксом і прийменником*.

Разом з тим типова для члена речення граматична форма нівелює побічні семантичні значення, об'єднуючи відповідні компоненти в один член речення. Саме цим пояснюється наявність ускладнених форм простих дієслівних присудків української мови. Наприклад: *Ходімо подивимось цей фільм*. Дієслово *подивимось* у такому словесному оточенні не позбавлене вираження цільової спрямованості дії попереднього дієслова – *ходімо*. (Пор.: *Пішли подивитися фільм*). Проте саме морфологічна форма (закінчення -имо-), що виражає граматичні значення 1-ої особи, майбутнього часу, дійсного способу, відносить його до присудка, а не до обставини мети.

Зовсім інше маємо в реченні *Пішли подивитися фільм. Подивитися* виконує роль обставини мети, бо для неї інфінітивна форма при певних дієсловах є типовою граматичною формою, наприклад, у реченнях: *Пригадав – колись ще маленьким послали його на луг пасти коні* (С. Скляренко); *Я піду квітчати дрібним рясом коси* (Леся Українка).

У практиці синтаксичного членування трапляється, що слово (або групу слів) відносять до певного члена речення, проте відчувається, що тут є риси й іншого члена речення. Так, наприклад, у реченні *Напоєний незабаром зіллям, зігрітий теплом, Остап розплющив очі* (М. Коцюбинський) – у відокремлених дієприкметникових зворотах є відтінок причиновості (*Остап розплющив очі, тому що його напоїли зіллям, тому що він зігрівся*). Проте такі структури називаються "означеннями", а не "обставинами", бо дієприкметникові, як і прикметникові форми, типізують означення.

Неабияку роль при визначенні членів речення відіграють лексичні властивості як підпорядковуючого, так і підпорядкованого слова. Кожне повнозначне слово окремо чи в сполученні з іншими повнозначними чи неповнозначними словами виконує в реченні певну синтаксичну функцію. Вже сама повнозначність слова сприяє його функціональній значимості. Аналіз мовного матеріалу свідчить про те, що функціональна значимість слова виявляє залежність від семантики підпорядковуючого слова. О.М.Гвоздев з цього приводу писав, що граматики нерозривно пов'язана з лексикою і в реальних, конкретних реченнях граматичне значення слів перебуває в різноманітних взаємовідношеннях з їх лексичним значенням. Порівняємо приклади: *помер від хвороби* (обставина причини), *врятував від хвороби* (додаток); *зупинився в батька* (обставина місця), *запитав у батька* (додаток). Різне лексичне значення підпорядковуючих слів визначає їх різну синтаксичну роль у словосполученнях.

Не менш важливим фактором при визначенні члена речення виступає семантика підпорядкованого слова. Пор.:

живе в місті (обставина місця), *живуть у дружбі* (обставина способу дії); *він був не в настрої* (іменна частина присудка), *він був у лісі* (обставина місця).

Мінімальним відрізком, що дає змогу визначити синтаксичну роль слова, може бути словосполучення. Наприклад, у словосполученнях *мрія товариша*, *заслуга товариша*, *лист товариша*, *надія товариша* неважко визначити синтаксичну функцію іменника в родовому відмінку: він виконує роль неузгодженого означення. На відміну від цих словосполучень, неоднозначним буде визначення функції іменника в родовому відмінку в словосполученні *зустріч товариша*. Якщо йдеться про зустріч, що її влаштовував для когось товариш, слово *товариша* виступатиме в функції означення. Але якщо зустріч влаштовувалась для товариша, іменник *товариш* виконуватиме роль додатка. Пор. речення: 1. *Я зовсім не чекав такої зустрічі товариша* (означення). 2. *Я виїхав на станцію для зустрічі товариша* (додаток). Отже, лише речення дають достатню інформацію про синтаксичні властивості іменника *товариш*, і допомагають визначити його синтаксичну роль. Один із принципів розмежування членів речення ґрунтується на узагальненні. Є кілька типів узагальнюючих слів: питальні (*як? звідки? куди? який? де? коли? чому?* і т. д.), вказівні (*так, звідти, туди, там, тоді* і т. д.), заперечні (*ніяк, нікуди, ніде, ніколи* і т. д.). Узагальнюючі слова вживаються в реченні з однорідними членами, конденсуючи в собі типову для всіх однорідних членів речення ознаку. Наприклад: *І така вона була: в жовтій запасці, у вінку з золотистих цибулин, з білим намистом на шиї, завжди весела, жартівлива* (О. Донченко).

Узагальнюючі слова можуть виступати і як відповідні замітники членів речення, особливо там, де члени речення мають різнорідне морфологічне оформлення і частина з них становить труднощі при аналізі. Наприклад: *Треба знайти час і на вивчення уроків, і на допомогу батькам, і відпочити, і книжку почитати. На все.*

Досить широко при аналізі членів речення використовується метод заміни, який полягає в тому, що вони зводяться до типових форм вираження. Наприклад, неузгоджене означення перевіряють перетворенням відповідних словоформ у прикметник як типову морфологічну форму означення (*робота батька – батькова робота, промені сонця – сонячні промені*), а також перетворенням їх у поширене означення чи в підрядне означальне речення (*костюм для виставки – костюм, пошитий для виставки; заняття в другу зміну – заняття, що відбудеться в другу зміну*).

Характер синтаксичних зв'язків служить також одним із критеріїв розмежування членів речення, особливо коли йдеться про другорядні члени речення. Користуючись синтаксичними зв'язками, варто враховувати також обов'язковість чи необов'язковість (факультативність) синтаксичного зв'язку, хоч саме поняття "обов'язковість" з формального боку важко окреслити (за винятком членів, що поєднуються зв'язком сильного керування, – *беру книгу*). Так, для обставини характерна необов'язковість її у завершенні структури речення – на відміну від додатка як структурно необхідного компонента речення. Наприклад: *Тарас Григорович Шевченко все життя мріяв про таку школу, яка є тепер у Кирилівці* (І.Цюпа).

Тому-то обставина виступає як елемент речення, що розширює, конкретизує структуру "достатньої" частини речення, а додаток – як завершуючий компонент речення, вилучення якого робить речення неясним, структурно не закінченим. З речення *Хлопець одержав листа з Харкова* можна легко вилучити обставину з *Харкова*, проте усунення додатка *листа* робить речення семантично і структурно не завершеним (*Хлопець одержав...*).

Типовою сферою додатка є наявність у реченні перехідного дієслова, а звідси – й сильного керування. Перехідність дієслова – це необхідність вживання саме такого відмінка підпорядкованого слова; обов'язковість, що вимагається семантико-граматичною природою дієслова. Саме такий, визначений раніше, "запрограмований" дієсловом

відмінок і є типовою граматичною формою додатка. Для обставини ж відмінок може бути довільний, один із кількох можливих. Наприклад:

Одержав листа у місто (Зн., обст. місця),

Одержав листа з міста (Р., обст. місця),

Одержав листа в понеділок (Зн., обст. часу).

Приїхала після канікул (Р., обст. часу),

Приїхала після канікул без попередження
(Р., обст. сп. дії),

Приїхала після канікул з образою (Ор., обст. сп. дії).

Отже, слово, що виступає в реченні додатком, може бути виражене лише певним (притому лише одним) відмінком чи іншою граматичною формою, яка зумовлюється семантико-граматичними властивостями слова-присудка. Наприклад: *Брат попросив мене прийти з товаришем*. *Форми мене, прийти* залежать від дієслова *попросив* і визначаються ним. Якщо ми говоримо про різні додатки при цьому дієслові, то маємо на увазі лише різницю лексичну (*попросив його познайомити...*) чи в межах частин мови (*послав товаришеві листа – послав йому книжку*).

Таким чином, члени речення – це складові частини синтаксичних схем. На конструктивне членування речень і на виділення його членів нашаровується комунікативний аспект, тобто важливість відповідного члена в комунікативному відношенні, виділення його з-поміж інших членів, його актуалізація в реченні. Обсяг поняття "член речення" дає змогу синтезувати всі аспекти: логіко-синтаксичний, структурно-синтаксичний і комунікативно-синтаксичний.

Змістом члена речення є синтаксичне значення, яке називається синтаксичною функцією. Практичне визначення члена речення ґрунтується на основі комплексу семантичних та формальних ознак з урахуванням комунікативного призначення речення та окремих його частин.

Модель членів речення враховує складні процеси логіко-психологічних основ побудови мовних одиниць, які виконують

роль комунікативного зв'язку, і створює зручний апарат граматичного членування речень.

// УМЛШ. – 1974. – № 5. – С.25-33.

БУДОВА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ З ІНФІНІТИВНИМ ПІДМЕТОМ

У двоскладних реченнях предикативність виражається за допомогою головних членів речення – підмета і присудка. Ці два члени являють собою граматичне ядро речення, його необхідний структурний мінімум. Наприклад: *Екзамени закінчилися; Іванов – відмінник; Я можу прийти; Брат був у партизанах.*

Підмет і присудок – поняття, які завжди співвідносяться в реченні, виявляючи, таким чином його двоскладну природу.

Будова простого двоскладного речення великою мірою залежить від граматичної форми підмета. Саме різний характер вираження підмета спричиняється до того, що між головними членами речення – підметом і присудком – простежуються два види предикативних відношень: "предмет" – "ознака" і "ознака" – "ознака".

Найпоширенішим типом двоскладних речень в українській мові є речення, в яких предикативні відношення виражають "предмет" – "ознаку". У таких реченнях підмет має словесно виражене предметне значення або він може бути замінений словом з предметним значенням. Морфологічним ядром такого підмета виступає, отже, іменник у називному відмінку.

У функції підмета можуть бути й інші слова, наприклад такі, що не мають предметного значення й набувають його лише в спеціальних реченнях: *Але – сполучник сурядності; іменники чи інші повнозначні частини мови в формі непрямих відмінків: В партизанах може бути іменною частиною присудка; Тобою – це форма орудного відмінка однини особового займенника; словосполучення: "За двома зайцями" – п'єса Старицького; речення, які займають позицію підмета, внаслідок чого вони сприймаються як поняття, що утворилися як результат відповідних дій. Наявний у реченні присудок "приписує" їм відповідні ознаки, надавши їх змістові*

предметного значення. Наприклад: *"У новій п'ятирічці – нову якість"* – стало правилом трудових колективів (3 газет).

Характерною особливістю речень цього типу є те, що вони не мають обмежень у використанні всіх основних форм присудка. Структура присудка варіюється залежно від його власних граматичних форм (простий дієслівний, складений іменний зі зв'язкою, складений іменний з нульовою зв'язкою, складений дієслівний, трьохелементний звичайний чи ускладненого типу). Сам же характер морфологічного вираження підмета (іменником, займенником, числівником, іншим субстантивованим словом чи словосполученням) не впливає на форму присудка.

Другим частковим видом вираження предикативних відношень у двоскладному реченні є відношення **"ознака"** – **"ознака"**, Предикативні відношення такого типу створюють структуру речення в цілому. У таких реченнях основною формою підмета виступає неозначена форма дієслова, яка й виражає незалежну ознаку дії. Дія – незалежна ознака характеризується іншою ознакою – присудком, специфічним щодо граматичних варіацій його форм.

Речення з інфінітивним підметом мають свої особливості, зумовлені, з одного боку, формами підмета, а з другого, – формами присудка. Позиція підмета забезпечує інфінітивові реалізацію його основних граматичних значень, а саме: вираження дії без вказівки на спосіб, час, особу, число. Інфінітив як одна з незмінних граматичних форм дієслова стає схожим на форму називного відмінка іменника: він називає дію так, як називний відмінок називає предмет. Таким чином, інфінітив означає незалежну ознаку (дію), яка характеризується присудком. Предикативно означувана характеристика незалежної ознаки (інфінітива) виступає як часткове значення підмета – предикативно означуваного члена.

Незалежність ознаки підмета створюється характерними для інфінітива властивостями – виражати дію безвідносно до способу (правда, інколи інфінітив сам може виступати як способова форма – в значенні наказового способу), часу, особи,

числа, – а також неможливістю вживання в таких реченнях дієслівних присудків. Інфінітив, отже, не може ні означати, ні вказувати на того, хто виконує дію; він не субстантивується (виняток становлять сполучення інфінітива з прислівником, наприклад: *Працювати добре – стало нашим правилом*), тоді як усі замітники іменних частин мови та словосполучення можуть субстантивуватися й діставати можливість сполучатися з узгодженими означеннями.

У межах двоскладних речень з інфінітивним підметом є речення, неоднорідні щодо форм вираження самого підмета і щодо способів вираження присудка. Формальна відмінність підмета в таких реченнях полягає в наявності однослівних підметів-інфінітивів та дво-, а то й кількаслівних інфінітивних підметів, що являють собою семантико-граматичні єдності. Так, у реченні: *Жити чесно означає бути справжньою людиною, жити нечесно, закривати свою душу на замок означає бути поганим громадянином*" (В. Сухомлинський) – підмети *жити*, *закривати* виражаються однією словоформою, яка водночас поєднує в собі значення незалежної дії, вираженої повнозначним дієсловом, і синтаксичне значення підмета, означуваного присудком.

Такі однослівні інфінітивні підмети можуть виступати в реченнях ізольовано чи мати при собі другорядні члени речення. Речення з підметами, що являють собою одиничні інфінітиви, порівняно нечасто функціонують у мовній практиці. Цілком зрозуміло, що дієслів з так званим "нульовим оточенням", тобто таких, які не вимагають інших словоформ для розкриття, доповнення їхньої семантики, в мові не так багато. Якщо мовець і використовує їх для вираження своєї думки, то переважна більшість таких інфінітивних підметів – це дієслова, потенційно здатні мати при собі залежні члени. Наприклад: *Працювати – ось його покликання, його мета* (В.Собко). Дієслово *працювати* не потребує обов'язкових членів для розкриття чи завершення його семантики, тому й можливе таке ізольоване від інших слів уживання його в ролі підмета. Хоч сама потреба деталізації висловлювання про

предмет думки, інформативного наповнення речення спричиняється до розширення частини речення, в якій центральною ланкою є підмет. Тому в таких реченнях група підмета розширюється за допомогою факультативних членів.

Безперечно, з погляду комунікативності будь-який компонент речення, що несе певну інформацію, тобто повідомляє про якесь явище об'єктивної дійсності, обов'язковий для даного речення: його не можна виключити без порушення акту комунікації, без шкоди для семантики висловлювання в цілому. Тому в реченні: *Головне ж – і далі стояти біля цього мосту, без якого життя не мислилось для Воеводи* (П. Загребельний) – кожен компонент речення комунікативно обов'язковий. Факультативність у комунікативному плані буває тоді, коли в реченні ту саму інформацію передають кілька членів. Компонент висловлювання, значення якого передалось іншим словом чи словосполученням, стає комунікативно факультативним, хоч у цілому й такі компоненти здебільшого є усталеними мовними штампами, настільки узвичаєними в мовній практиці внаслідок частого вживання, що надлишковості у вираженні інформації не помічає ні той, хто говорить, ні той, хто слухає. Так, наприклад, у реченні: *Виїхали вони вранці рано, а повернулися назад пізно ввечері* – комунікативно факультативним можна вважати член *назад*, оскільки дієслово-присудок *повернулися* включає семантику руху в зворотному напрямку.

Хоч "структурна обов'язковість" та "факультативність" слів тісно пов'язані з їх семантикою, все ж ці поняття є досить важливими для вивчення синтаксичної будови речень, для аналізу їх за членами речення, а також для правильного розуміння питань структури й типів речень. Унаслідок того, що інфінітив стає одним із компонентів синтаксичного ядра двоскладного речення (підметом), при ньому часто виступають другорядні члени (додатки та обставини), обов'язкові в структурі даного речення. Наприклад: *Здійснити цю заповість – означає створити насамперед атмосферу правдивості, чесності* (В. Сухомлинський).

Природа інфінітива впливає і на характер залежних від нього другорядних членів – додатків та обставин: *Працювати під девізом: "Від високої якості роботи кожного – до високої ефективності праці колективу" – ось наше завдання* (З газет).

Крім речень з однослівним (простим) інфінітивним підметом, в українській мові є й такі, в яких підмет являє собою двокомпонентну будову, кожен елемент якої виконує свою функцію. До складу таких підметів входить інфінітивний елемент, виражений дієсловом, здатним виконувати роль зв'язки у складених іменних присудках (*бути, стати, ставати, здаватися, залишатися, лишитися, становити*), та іменний елемент (іменник, прикметник, займенник, дієприкметник чи словосполучення). Інфінітивний елемент вказує на самостійний, незалежний характер ознаки підмета; сама ж ознака підмета, її семантика, виражаються іменним елементом. Наприклад: *Стати переможцем, залишитися ним, втримати таку честь – було його давньою мрією* (В. Собко).

Дієслівний компонент без іменної частини не може бути підметом у реченні, оскільки він не спроможний виразити семантику підмета – незалежну ознаку, – проте він вносить додаткові відтінки у значення підмета. Виражаючи незалежний характер ознаки підмета, дієслово вказує на її буття (*бути*), виникнення (*стати*), продовження (*залишатися, залишитися, лишатися, лишитися*) та ін. Незалежність ознаки, вираженої іменником, створюється в структурі речення, по-перше, інфінітивом дієслова, граматичні форми якого не спроможні віднести назву до особи чи виразити її в часі або способі, і, по-друге, будовою граматичного ядра речення в цілому. Якщо іменним словом у структурі підмета виступає прикметник чи дієприкметник, змінюється і значення ознаки. Вона також набуває незалежного від предмета характеру, мислиться абстрактно і в реченні може бути представлена в плані буття, становлення чи продовження. На зв'язок з особою вказують лише родові форми прикметника, дієприкметника, числівника чи займенника. Наприклад: *Бути повністю підготовленим до екзаменів – нелегко – Бути повністю підготовленою до*

екзаменів – нелегко.

Отже, якщо синтаксичним значенням однослівних простих підметів у реченнях з інфінітивними підметами можна вважати синтаксично незалежну дію, то для складеного підмета характерна синтаксично незалежна ознака, якість, властивість.

Другий член граматичного центра речень з інфінітивним підметом (присудок) досить неоднорідний щодо будови. Як і присудки взагалі, присудки цих речень виражають ознаку підмета. Але оскільки ознака підмета своєрідна (незалежна ознака дії чи незалежна ознака ознаки), то це впливає і на самі форми вираження присудків. Граматична природа підмета зумовлює форми присудка, утворюючи, таким чином, своєрідний граматичний центр простого двоскладного речення.

Таке ядро речення з інфінітивним підметом найчастіше реалізується поєднанням двох типів граматичних форм: "інфінітив – іменник" та "інфінітив – інфінітив", які співвідносяться в структурі речення не лише граматично, а й мають семантичні обмеження. Граматична співвіднесеність форм "інфінітив – іменник" у називному відмінку впливає з морфологічної природи обох частин, а саме: дієслова в неозначеній формі, яке виражає дію узагальнено, поза відношенням до часу, особи, способу, та іменника в називному відмінку, що також лише називає предмет. Поєднання таких назв (узагальненої дії та предмета) у граматичному центрі речення утворює своєрідний комплекс слів – центр двоскладного речення. Саме в реченні і лише в ньому такі форми виявляють здатність поєднуватися, бо в словосполученні поєднання двох незалежних слів різної природи (дієслова і іменника) неможливе.

Необхідність пов'язати в реченні поняття, виражені словоформами різної морфологічної природи, веде до закріплення мовною практикою речень з інфінітивним підметом саме з нульовою формою зв'язки в складеному іменному присудку. А потреба оцінити, приписати ознаки поняттю, названому інфінітивом, веде до семантичних обмежень групи слів, що виявляють здатність виступати в ролі

іменної частини присудка. Загальна властивість усіх іменників – присудків таких речень – це їх оцінювальний характер, причому властивість "оцінки" мислиться широко, в різних аспектах. Граматична "незвичайність" виражати предмет думки інфінітивом призвела до семантичного обмеження групи іменників – іменних частин складеного іменного присудка з нульовою зв'язкою. У ролі іменної частини присудка почали вживатися іменники з абстрактним значенням.

Граматичне ядро речень, у яких предикативно пов'язуються іменник-присудок та інфінітив-підмет, являє собою предикативно розчленоване іменниково-дієслівне словосполучення. Наприклад, у реченні: *В життях мільйонних жити – їх вірне й горде право, здобуте у безсмертя і влите в дух і плоть* (М.Бажан) – предикативний центр *жити – право* утворився з іменниково-дієслівного словосполучення *право жити*. У словосполученнях іменник означається інфінітивом, він є домінуючим, бо служить найменуванням предмета, в якого виявлені певні ознаки, названі інфінітивом. У структурі ж речення з інфінітивним підметом іменник не втрачає своєї ролі: більше того, його значення сторона підсилюється функціонально – роллю присудка, який стверджує ознаку, виражену підметом (інфінітивом). Повніше виявляє себе і абстрактний характер цього іменника у функції присудка; адже, утворюючи таку модель речення, цей іменник передбачає чималий ряд інфінітивів з різною семантикою (*жити, боротися, відстоювати, любити, ненавидіти, вчитися, трудитися* і т. д.). Найрізноманітніші узагальнені дії можуть бути оцінені іменником *право*, який у структурі граматичного центра двоскладного речення найзагальніше дає оцінку діям; що їх потенційно може виконувати суб'єкт.

У ролі іменної частини присудка зі значенням оцінки з погляду можливого виконавця дії чи зі значенням властивості як наслідку різних дій, що утворили таке називання предмета, вживаються іменники *звичка, потреба, мрія, бажання, необхідність, лінія, принцип* та ін.: *Збирати і виливати всі жалі й радощі, скорботи й успіхи – це її життєво необхідна*

потреба (Л. Дмитерко); *Бути разом* – для них звичка (М.Стельмах).

Іменна частина присудків речень з інфінітивним підметом може виражати примус, обов'язок, призначення, доцільність, тобто характеризувати підмет-інфінітив з погляду модальності. Найбільш уживаними в таких присудках виступають іменники *обов'язок, завдання, мета*. Наприклад: *Боротися за мир – головна мета прогресивного людства* (В. Собко); *Жити задля щастя Вітчизни – це найвищий обов'язок громадянина*; *Дбати про всемірне задоволення ідейно-естетичних запитів наших людей – почесний обов'язок працівників кіно* (О.Довженко).

Серед іменників у ролі іменної частини складеного іменного присудка дуже поширеною є група оцінювальних слів з емоційним значенням (*радість, приємність, щастя, насолода, задоволення, втіха, неспокій, відрода, біль, скорбота* та ін.). Наприклад: *Відчувати в окопі живу душу біля себе – щастя* (О.Гончар).

Емоційне значення іменників у ролі іменної частини складеного іменного присудка з нульовою зв'язкою часто підсилюється вживаними при них частками або позицією таких присудків перед інфінітивними підметами. Наприклад: *Йти вільно, повертати куди хочеш, милуватися, жити – яке це надзвичайне почуття* (Ю.Яновський); *Це таке щастя – любити людей* (О.Гончар); *Яке це щастя – жити на цій землі* (О.Довженко).

Структура присудка при підметі-інфінітиві може включати до свого складу як іменники в називному відмінку з нульовою формою зв'язки, так і іменники в орудному відмінку зі зв'язками *бути, лишатися, залишитися*. Наприклад: *Бачити Дмитра було для нас таким щастям, такою радістю і такою приголомшуюче щасливою несподіванкою, що нерви наші не витримали* (В.Козаченко).

У реченнях з інфінітивним підметом широко використовуються частки (*це, ось, то*), які разом з нульовою формою зв'язки *бути* відносять план висловлювання до моменту мовлення, а частіше співвідносять означуюче

(присудок-іменник) з означуваним (підметом-інфінітивом). Наприклад: *Розповісти – це справа нехитра* (М.Стельмах); *Жувати бороду – то вже загальновідома професорова звичка* (Ю.Смолич). Зв'язка *бути* в різних часових формах та інші дієслова-зв'язки виражають часові відношення присудка: відносять ознаку підмета, виражену іменником, у план теперішнього, минулого чи майбутнього.

Різновидом двоскладних речень з інфінітивним підметом є речення, структурно-граматичний центр яких утворюють інфінітиви як у ролі підмета, так і в ролі присудка.

Поєднання в граматичному центрі речення двох інфінітивів як форм, що виражають дії безвідносно до часу, способу чи особи, базується на специфічних взаємозв'язках дій, що їх вони називають.

У функції підмета можуть вживатися інфінітиви повнозначних дієслів, складені форми – інфінітивні зв'язки у поєднанні з непрямыми відмінковими формами іменників чи інших іменних частин мови або фразеологічні словосполучення зі стрижневим словом у формі інфінітива. Присудок цих речень утворюють інфінітиви повнозначних дієслів чи інфінітиви неповнозначних дієслів, які разом із залежними від них іменними частинами утворюють семантико-граматичні єдності – складені іменні присудки. Наприклад: *Розібрати поздоровчу пошту, що надходила протягом дня, – чимало часу витратити* (О.Гончар); *Заміж вийти – не дощову годину пересидіти*" (Прислів'я).

Специфіка форм членів структурно-граматичного центра цих речень зумовлює й особливості їх граматичних значень, а також впливає на використання формальних засобів граматичного зв'язку присудка з підметом. Загальне граматичне значення присудка в реченнях з інфінітивним підметом зводиться до встановлення смислового зв'язку тотожності між ознаками, вираженими підметом, і ознаками, що їх виражає присудок. Якщо присудок виступає в формі називного відмінка іменника, то саме значення називного відмінка іменника сприяє опредмеченню, зближенню цим

іменником ознак, виражених неозначеною формою дієслова у функції підмета. Дещо інший характер мають предикативні відношення у граматичному центрі "інфінітив – інфінітив".

Є частина речень, де поєднуються інфінітиви, семантика яких дає змогу виразити зближеність значень означуваного і означуючого. Наприклад: *Порветься рот від схованого крику. Та крикнути – безсило впасти ниць* (М.Бажан). Як правило ж, значення справжньої тотожності спостерігаємо в таких предикативних центрах, у яких підмет і присудок виражаються тими самими дієсловами. Наприклад: *Жить – це значить жити чуттям мільйонних сил* (М.Бажан). Здебільшого в ролі підмета і присудка вживаються дієслова, які разом із залежними від них словами утворюють групи підмета і присудка, між якими може простежуватись відношення підрядної залежності змісту. Наприклад: *Чесно робити – гарно жити* (прислів'я) – *якщо чесно робити, то можна гарно жити*.

У реченнях зі значенням смислового зв'язку тотожності між ознаками, вираженими підметом, і тими, що їх виражає присудок, формальним засобом поєднання присудка з підметом найчастіше виступають дієслівні зв'язки *значити, означати*. Вони ж виражають і часово-модальні значення присудка. Наприклад: *Лиш боротись – значить жити* (І. Франко).

У ролі зв'язуючого елемента у структурно-граматичному ядрі речень часто використовується також *це*. Наприклад: *Любить свій край – це для народу жити, боротися за юне, за нове* (В. Сосюра).

Одним із засобів поєднання присудка з підметом у граматичному центрі "інфінітив – інфінітив" виступають сполучники *як, рідше – що*, які допомагають об'єднувати інфінітиви з найрізноманітнішим значенням. Наприклад: *Найглибші річкові пороги перепливати, у самі пропасні яри спускатись – то йому що водиці випити* (М. Стельмах).

Двоскладну будову мають також речення, предикативне ядро яких утворюється поєднанням інфінітива та прислівника (деякі автори називають його "предикативним прислівником",

інші – "словом, що є категорією стану", ототожнюючи морфологічні властивості цієї групи слів з тими, що виступають у ролі головного члена безособового речення). Наприклад: *Вимагати уже зараз було нереально* (В.Козаченко).

Функція складеного присудка у двоскладному реченні, як і роль головного члена в безособовому реченні, є вторинною синтаксичною функцією прислівника, яку слова цієї частини мови мають у певних конструкціях. Оскільки прислівник може бути як головним членом безособового речення, так і частиною складеного присудка двоскладного речення, часто виникають труднощі при визначенні структури речення. Розв'язання цього питання спирається на аналіз синтаксичних відношень між інфінітивом та прислівником.

Якщо між інфінітивом та прислівником простежуються предикативні відношення, тобто інфінітив виступає означуваним, а прислівник – означуючим, то в такому разі утворюється предикативний центр двоскладного речення. Якщо ж прислівник не є означуючим щодо інфінітива, предикативні відношення не виникають. Організуючою ланкою предикативного центра речення виступає прислівник, слово категорії стану, а залежний від нього інфінітив лише супроводжує ознаку. Наприклад: *Приємно було слухати її чаруючий голос* (Л.Дмитерко). У безособовому реченні, отже, головний член (слово категорії стану + інфінітив) являє собою семантико-граматичну єдність, яка не підлягає ні інтонаційному, ні граматичному розчленуванню.

Грамматичний же центр речень з інфінітивним підметом дає змогу поєднувати дві незмінні морфологічні форми (інфінітив та прислівник), одна з яких виступає означуваним, а друга – означуючим. Загальне значення підмета таких речень – вираження ознаки – дає змогу приписувати йому предикативну характеристику у незмінній морфологічній формі. Структура речення з предикативним центром "інфінітив – прислівник" утворюється внаслідок розчленування прислівниково-дієслівного словосполучення типу "*неможливо повернути*", в якому відбулося перегрупування членів. При утворенні

речення двоскладної будови означуваним (підметом) стає інфінітив, якому в часі й способі приписується ознака присудка, що виступає у формі прислівника та зв'язки *бути* чи її нульового варіанта.

Пов'язувати присудок-прислівник і підмет-інфінітив у граматичному центрі речень може лише зв'язка *бути*, повністю позбавлена участі у вираженні семантики присудка. Прислівник несе на собі реальний зміст присудка, а дієслівна зв'язка виступає показником часових та способових значень присудка. Наприклад: *Не розуміти його зараз було просто шкідливо для справи* (В.Козаченко); *Говорити про це з Макухою буде безнадійно* (Л. Дмитерко).

У системі присудкових форм структурно-граматичного ядра двоскладних речень з інфінітивним підметом є широкі можливості вживання співвідносних форм присудка. Вибір тієї чи іншої форми залежить, насамперед, від часово-модального плану висловлювання. Система таких форм становить парадигму присудка, що включає як форми з дієслівними зв'язками, так і нульову форму і в межах одного структурного типу присудка досягається:

а) вираженням часових значень

(Рухатись далі – неможливо,

– було неможливо,

– буде неможливо);

б) вираженням способових значень

(Рухатись далі – було неможливо,

– було б неможливо).

Структурно-граматичний центр аналізованих речень дає змогу також варіювати форми різних типів присудків, якими виражається те саме значення (та сама приписувана підметові-інфінітиву ознака):

(Рухатись далі було нелегко,

– уявлялось нелегким,

– нелегка справа).

Таким чином, специфіка структурно-граматичного центра двоскладного речення з інфінітивним підметом потребує

виділення цього різновиду простих двоскладних речень сучасної української літературної мови. Система присудкових форм таких речень, відмінність їх від присудків речень з іменною формою підмета як щодо значень, так і щодо граматичного вираження увиразнює цей тип двоскладних речень, доповнюючи, отже, класифікацію простих речень за структурою предикативного центра.

// УМЛШ. – 1977. – № 8. – С. 30-38.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ РОЗМЕЖУВАННЯ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Член речення як загальнограматична категорія синтаксису являє собою сукупність значень та форм вираження, за якими ці значення розпізнаються. Більшість членів речення характеризується лише загальним граматичним значенням (наприклад, підмет, присудок, додаток, означення); а обставинам властиві, крім загального, часткові синтаксичні значення (обставина місця, часу, умови, причини, мети, способу дії, міри й ступеня). Як загальні, так і часткові синтаксичні значення членів речення супроводжуються набором граматичних (в основному морфологічних) форм вираження, одні з яких є типовими (головними, морфологізованими чи, як їх називають, "ядерними"), а інші – неморфологізованими, периферійними формами.

Є чимало морфологічних форм, що виконують функції лише одного члена речення. Так, дієслова *працюю, працював, працював би* можуть бути тільки присудками двоскладного речення (за винятком випадків, коли вони виступають у ролі іменників: **Працюю** – дієслово 1-ї особи однини, тому що вони мають форми, властиві лише присудкам: час, особу, спосіб). Інші члени речення не можуть мати цих форм. Якщо слово *червоний* і виконує функцію присудка, то категорія часу й способу виявляється в ньому через зв'язок з дієслівною зв'язкою, наявною чи відсутньою. За більшістю ж морфологічних форм синтаксичні функції не закріплені. Особливо це стосується прийменниково-іменникових конструкцій, яким властива багатофункціональність не лише щодо утворення різних загальних синтаксичних значень у реченні (дodatка, обставини, означення), а й щодо формування синтаксичних значень у межах конкретного члена речення, тобто часткових синтаксичних значень (обставин місця, часу, причини та ін.).

Різноманітність морфологічного вираження членів

речення (наприклад, додаток може бути виражений іменником у непрямому відмінку, інфінітивом, будь-якою субстантивованою частиною мови) і часті випадки формальної схожості окремих членів речення (наприклад, інфінітив у функції додатка, частини складеного дієслівного присудка, обставини мети, означення) створюють значні труднощі при розмежуванні членів речення та визначенні часткових синтаксичних значень у межах загальної категорії обставин.

Труднощі визначення членів речення виникають, як правило, тоді, коли члени речення "неморфологізовані", тобто виражені такими морфологічними формами, які виступають у їх периферійних синтаксичних функціях. Тому-то при виділенні члена речення потрібно зважати на: а) характер ядерної форми його вираження; б) існуючий (чи потенціальний) синтаксичний паралелізм форм; в) лексико-граматичні властивості залежного слова; г) синтаксичне питання.

Мабуть, чи не найбільше труднощів при розмежуванні членів речення виникає в разі вираження їх прийменниково-іменниковими конструкціями, різноманітними як щодо прийменників, так і щодо відмінкових форм. У реченні прийменниково-іменникові конструкції найчастіше залежать від присудка, а отже, виконують функцію додатка та обставини. Проте ці два другорядні члени речення досить важко розмежовуються в конкретних реченнях.

Однією з причин плутання обставин, виражених прийменниково-іменниковими конструкціями, з додатками є те, що ці члени речення пов'язані між собою семантично. Крім того, та сама загальна ідея може виражатися як обставиною, так і додатком.

Важко буває також визначити тип часткового синтаксичного значення обставини, вираженої прийменниково-іменниковою конструкцією, наприклад: **На нараді** виступили представники нашого колективу. (Виступили де? чи коли? – на нараді).

Безперечно, досить важко назвати всі способи

розмежування загальних та часткових синтаксичних значень при вираженні їх прийменниково-іменниковими формами. Для кожного з таких значень можна виділити свої, так звані часткові прийоми аналізу, які більшою або меншою мірою допомагають на практиці розмежовувати члени речення.

Серед різноманітних способів словесного вираження членів речення є чимало випадків, коли значення члена речення збігається з лексичним значенням іменника в прийменниково-відмінковій конструкції (*п'ятниця* – назва дня тижня, певного часу тижня і *зустрілися в п'ятницю* – обставина часу), хоч, безперечно, схожість не означає тотожності. Частішими в мовленні є випадки, коли синтаксичне значення виходить за межі лексичного значення. Так, іменник *тиждень* означає проміжок часу. Вживаючись із прийменниками *через*, *за*, *протягом* або без них, він найчастіше виконує в реченні функцію обставини часу.

Здебільшого члени речення виступають як відповідні конструкти речень, не виявляючи будь-якої залежності від лексичного значення слів, що становлять їх морфологічну основу.

Іменник *рік*, маючи загальну семантику часу, як і іменники *тиждень*, *місяць*, *епоха*, *година* та інші, вживаний з відповідними прийменниками (*в*, *через*, *після*, *до*), виступає носієм часових відношень у реченні, урізноманітнюючи загальне обставинне значення часу дії чи стану (*до певного моменту*, *через конкретний проміжок часу*) вживаним при ньому прийменником, що вимагає відповідної відмінкової форми іменника. При безприйменниковому вживанні у формі знахідного відмінка однини чи множини на значення часу нашаровується значення міри вияву часу, що дає змогу кваліфікувати такий член як обставину міри (*працювати рік*, *досліджувати роками*); це спостерігаємо і при вживанні таких іменників у непрямих відмінках з прийменником *з*, *понад*, *близько* та ін. (*бути на посаді з рік*, *понад рік*, *близько року*). Такі іменникові конструкції конкретизують дієслова руху щодо простору, вказуючи саме на міру протяжності дії в просторі, як

і іменники в формі знахідного відмінка з часовим значенням (*година, рік, доба, вічність*) конкретизують дію, виражену дієсловом, і являють собою обставини міри.

Словоформа *дорога*, як правило, виражає просторові відношення і асоціюється у свідомості мовця чи слухача з конкретним предметним відрізком землі, по якому рухаються, чи штучно створене сполучення для пересування (*залізниця*). Виступаючи у формі орудного відмінка однини в сполученні з іншими словами в реченні, словоформа *дорогою* набуває граматичних ознак, що характеризують її лише у взаємозв'язках з іншими словами. Синтаксичні значення, таким чином, виступають наслідком різного роду взаємовідношень. Так, у реченні *Хлопець пішов до лісу тією дорогою* словоформа *дорогою* внаслідок відношень, що в них ця форма вступає, дістає значення місця, відмінне від лексичного значення слова *дорога*. Лексичне значення лише послужило основою, матеріалом для вираження цією формою просторового відношення.

Іноді лексичне значення іменника не дає змоги використовувати цей іменник у деяких синтаксичних значеннях. Таке граматичне обмеження спостерігається насамперед у сфері обставинних значень.

Якщо, наприклад, будь-який іменник може вживатися в ролі підмета, частини присудка чи додатка і якщо іменник *сад* може бути додатком (*розповісти про сад*) чи обставиною, а в межах обставини – обставиною місця (*пішов у сад*) чи обставиною причини (*посварилися через сад*), то є в українській мові чимало іменників, семантика яких досить неподатлива для використання їх у різних синтаксичних функціях, так і особливо в ролі обставин з різним синтаксичним значенням. Скажімо, іменники *ручка, перо, годинник, квітка, деталь* у формі орудного відмінка без прийменника не можуть виразити значення місця, отже, ніколи не виступають обставинами місця, на відміну від іменників, наприклад, *ліс, поле, село, міст, долина, сад, двір*, що вже своїм лексичним значенням створюють уявлення про

місце, простір. Таким чином, своєрідність залежності члена речення від семантики іменника виявляється в тому, що конкретна відмінкова форма здатна утворювати саме такий тип значень, а отже, й виступати певним членом речення лише в обмеженому колі лексичного матеріалу. Характерно, що обставини й додатки, виражені прийменниково-іменниковими конструкціями чи просто іменниками без прийменників, виявляють значні відмінності щодо семантичних обмежень іменників. Саме для обставин характерне більше лексичне обмеження форм, що утворюють відповідні розряди обставин. Що ж до додатків, то тут діапазон лексичних варіантів вираження цього члена речення досить широкий, хоч у кожному окремому випадку можливості дієслова-присудка щодо сполучуваності з іменником, який виконує функцію додатка, обмежені, наприклад, можна писати *ручкою, олівцем, чорнилом*, але не можна писати *космосом, всесвітом, повідомленням*.

Усе ж у важких випадках аналізу орієнтація на семантику іменника мало допомагає при визначенні синтаксичної функції прийменниково-іменникової конструкції. Найбільшу прихильність учених дістала тепер думка, що синтаксичну функцію прийменниково-іменникової конструкції слід визначати, виходячи з контексту речення в цілому, причому до обставин відносять і ті випадки, коли значення іменника зовсім послаблене, проте в реченні така прийменниково-іменникова конструкція служить для вираження місця, часу, способу, причини, мети.

Так, у "Грамматике современного русского литературного языка" (1970) всі прийменниково-іменникові форми, наприклад, після дієслів руху і стану включено в розряд форм з обставинним значенням місця (с. 520, 521, 526, 531), з чим, ясно, не завжди можна погодитися. Саме в контексті всього речення прийменниково-іменникова конструкція дістає значення місця чи, навпаки, вказує на непрямий об'єкт, що на нього спрямовується дія. Така відмінність синтаксичних функцій не має в реченні єдиної залежності, наприклад, від

семантики іменника чи від семантики підпорядковуючого члена, бо синтаксична функція виступає як продукт взаємовідношень усіх членів.

Як додатки, так і обставини різних видів конкретизують чи можуть обмежувати дію, виражену дієсловами-присудками. Але характер обмеження дієслова-присудка додатками та обставинами, вираженими прийменниково-іменниковими конструкціями, неоднаковий. Якщо, наприклад, у словосполученні думає *про навчання* знахідний прийменниковий відмінок іменника зумовлюється семантикою дієслова *думати* і є єдиною можливою відмінковою формою додатка при цьому дієслові, то переважна більшість обставин характеризується тим, що відмінкова форма іменників, якими ці обставини виражені, не залежить від структурно-семантичних особливостей дієслів. Уживання обставин у конкретному реченні, як правило, впливає з реалізації засобами мови задуму того, хто висловлює думку. Так, речення *Я переїхав* можуть поширювати найрізноманітніші обставини: *переїхав куди? звідки? з якої причини? з якою метою? (до брата, в Москву, за викликом, на лікування, через клімат)*. Кожна з таких обставин здатна обмежувати дію, виражену дієсловом *переїхати* в певних межах, і вибір її диктується реалізацією задуму того, хто говорить. Обмежувати семантику дієслова однаковою мірою здатні всі обставини за умови, що дієслово *переїхати* має значення "переміщення з одного пункту в інший".

Обставини місця, виражені іменниками з прийменниками, можуть виступати як обов'язковими, так і факультативними компонентами у формуванні внутрішньо-синтаксичної структури речень. Ступінь обов'язковості їх у синтаксичній завершеності речення залежить здебільшого від характеру дієслова-присудка. Пор., наприклад, такі речення: *Хлопець з'їхав з гори; В саду співають солов'ї*. У першому реченні наявне дієслово-присудок, що обов'язково потребує обставинного члена для розкриття його семантики; вилучення з речення обставини місця з *гори* змінює лексичне значення

дієслова. Речення *Хлопець з'їхав без обов'язкових доповнювачів дієслова* треба розуміти так, що *хлопець послабив навчання (почав навчатися гірше, ніж було до цього)*. У значенні ж *спуститися* це дієслово-присудок обов'язково вимагає обставини місця із залученням напрямку руху з певного пункту вниз. У реченні *В саду співають солов'ї* обставина місця *в саду* є факультативним компонентом у завершенні внутрішньо-синтаксичної структури речення. Такі обставини лише розширюють речення, конкретизують його зміст у цілому, не виявляючи необхідності у внутрішній організації структурно-граматичного центру речення.

На відміну від обставин місця додатки, виражені прийменниково-іменниковими конструкціями, здебільшого виступають обов'язковими компонентами у внутрішньо-синтаксичній організації структури речення.

Крім ознаки участі додатків та обставин у завершенні семантики структурно-граматичного центру речення, що якоюсь мірою розрізняє ці два члени речення, можна назвати ще одну загальну рису, яка стосується вже семантичної характеристики іменника в прийменниково-іменниковій конструкції і теж може частково використовуватись як загальний прийом-розмежування додатків та обставин. У цілому можна констатувати, що в обставинах, виражених прийменниково-іменниковими конструкціями відбуваються послаблення, а то й втрата конкретно-предметного значення іменника на відміну від додатків, у яких, як правило, конкретне предметне значення іменника не послаблюється. Наприклад: *У воду* (обст.) *впала бомба – далеко, їх тільки бризками обкидало; Мати вийшла за село* (обст.), *і чутно їй, як співає в повітрі* (обст.) *визвольний вогонь – то поспішають брати Федченки до рідного дому* (обст.) (Л.Первомайський); *Та закордон ще приїде до вас, приїде подивитися на вашу ніч* (дод.) *під небом, на сухенькі гвоздики* (дод.), *на ваш пам'ятник* (дод.), *мамо, приїде, щоб поклонитися вашій красі, дорога наша мати* (О.Довженко); *Мовчки дивиться Меланія на скульптора* (дод.), *ніби пригадуючи, хто він і для чого, навіщо він тут*

(О.Гончар).

Щоправда, і в обставинах не завжди наявне послаблення і, тим більше, втрата конкретного значення предметності іменників у прийменниково-іменникових конструкціях, наприклад: *Закінчу навчання із новою силою й, що важливіше, зі знаннями повернуся у своє ж село* (3 газет.); *Ось чому сьогодні так рано і незвичайно гуртуються тут будівельники, і всюди: на майдані й біля турбін – стоїть радісний шум* (Я.Баш).

У випадках послаблення чи втрати такого значення можна простежити різний ступінь перетворення семантики іменників. Це залежить насамперед від значення самого іменника (конкретна це чи абстрактна назва, назва істоти чи назва предмета), а також від прийменника. Так, якщо іменник, що являє собою конкретну назву істоти, вступає в обставинні відношення місця, він більшою мірою послаблює своє конкретне значення предметності, ніж, скажімо, іменник-назви предметів. Пор. такі речення: *Діти приїхали від діда* і *Діти приїхали з села*. В обох реченнях прийменниково-іменникові конструкції *від діда* і *з села* вступають у просторові відношення з дієсловами, означають початковий пункт руху, відповідають на питання *звідки?* і є обставинами місця. Проте в першому реченні у прийменниково-іменниковій конструкції *від діда* іменник послаблює своє предметне значення назви особи і разом з прийменником *від* має значення "місце проживання". Тому-то ступінь послаблення лексичного значення іменника впливає на усвідомлення мовцем місця дії (*відпочиває у діда*), його початкового чи кінцевого пункту (наприклад, *приїхав від діда, поїхав до діда*).

Саме ступінь послаблення значення іменника ліг в основу традиційного погляду на обставини та додатки. Так, у "Синтаксисе русского языка" О.О.Шахматова функція іменників, що не втратили свого реального значення (значення предмета), розглядається як особлива функція – "відносний додаток". Інші вчені такі випадки розглядають як "обставинні додатки", тобто вводять для позначення "проміжних"

синтаксичних функцій нові терміни. А.Г.Руднев застерігає, що у випадках, коли наявна перехідність у межах членів речення, не варто вважати за помилку віднесення їх до обставин чи до додатків¹. Усе ж автор підкреслює, що й тут в основу виділення членів речення повинен бути покладений семантико-синтаксичний принцип, який у кінцевому підсумку вимагає визначення переважаючих ознак обставинного характеру чи додатка.

Найбільші труднощі синтаксичного аналізу виникають при розмежуванні обставин місця та додатків, що часом можуть мати однакові прийменниково-іменникові форми вираження. Зауважимо, що все ж переважаюча більшість прийменниково-відмінкових форм з іменниками найрізноманітніших семантичних груп: з конкретним чи абстрактним значенням, з іменниками, що зберігають своє предметне значення, чи тими, що його вони втратили, – виступають у функції обставин місця.

Обставина місця, будучи представлена насамперед прислівниками, може виражатися прийменниково-іменниковими конструкціями з іменниками в непрямих відмінках та безприйменниковими формами іменників в орудному відмінку. Наприклад: *Вони посідали біля грубки* (Род. в.) *і знову почали перервану розмову* (А.Головка); *Забереться, було, в бур'яни* (Зн.), *нарве квіток, назбирає кузьок та й грається ними нишком* (Панас Мирний); *Від зарічки знову над нашою хатою* (Ор.) *пролітали лебеді* (М.Стельмах); *Розцвітай же, слово, і в родині* (М.), *і у школі* (М.), *й на заводі* (М.), *і у полі* (М.) *пречудесно, пречудово, розцвітай же, слово* (П.Тичина).

У межах часткового обставинного значення місця дії чи виявлення стану виділяється конкретніше значення: 1) власне місце, що знаходить вираження в прийменниково-іменникових конструкціях з іменником у родовому відмінку, наприклад: *"Дівчина користувалась симпатією серед фабричного*

¹ Див.: А. Г. Руднев. Синтаксис современного русского языка. М., "Высшая школа", 1968, с. 104

колективу" (В.Собко); в знахідному відмінку, найчастіше з прийменником *по*, наприклад: *Час від часу по той бік річки, в чорній глибині протилежного берега звивались ракети, лунала коротка перестрілка* (О.Гончар); в орудному відмінку, наприклад: *Гей, над дорогою стоїть верба, дзвінкі дощові струни ловить* (П.Тичина); в місцевому відмінку, наприклад: *Як шумуєш Чорноморським валом, літаками в дальньому краю, як гримииш на сході за Байкалом, я тебе одразу впізнаю* (А.Малишко); *Була гроза, по горах в'ється дим і сивими струмує ручаями* (М.Рильський); 2) напрямку руху (початковий чи кінцевий пункти), що виражається прийменниково-іменниковими конструкціями з іменниками в родовому відмінку, наприклад: *З лісу шепче гілка, з жита – перепілка. З-за широкого лиману журиється сопілка* (А.Малишко); в знахідному відмінку, наприклад: *Хотіла б я, щоб зняв хто-небудь мене у фільм дитячої чистоти* (О.Гончар).

Одним із практичних прийомів визначення синтаксичної ролі прийменниково-іменникових конструкцій та інших форм, що виступають не в основних синтаксичних функціях, є прийом зіставлення аналізованої форми з іншими, наявними в реченні чи відсутніми, але цілком можливими. Так, скажімо, наявність у реченні обставин певного розряду що мають ядерні морфологічні форми вираження (прислівника чи дієприслівника), дає змогу розглядати інші члени як такі ж самі обставини, наприклад: *Ранки у червні зустрічають день яснovidкритим поглядом, зустрічають усміхнене, довірливо, з чисто дівочою найвністю, ледь прихованою соромливістю* (М.Стельмах); *Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки й мав талант до віршів, не позичений, а власний* (Леся Українка).

При розмежуванні додатків і обставин іноді важливу роль відіграє поняття конкретності чи абстрактності іменника в прийменниково-відмінковій конструкції. Пор., наприклад, речення: *Радий і здивований, дивився Діденко на давнього товариша* (А.Головка); *Бійці й самі тепер дивилися на схід*

(О.Гончар). У першому реченні *на товариша* виступає у функції додатка, а в другому реченні *на схід* є обставиною місця. Або: *То він вночі край шляху розмовляє з товаришами хрипким, голосом* (О.Гончар) – (з товаришами – додаток) і *Говорив він завжди з **упевненістю**, чим заставляв вірити в сказане інших* (В.Минко) – (упевненістю – обставина способу дії). Щоправда, беручи до уваги ознаку конкретності і абстрактності іменника в прийменниково-відмінковій конструкції, слід мати на увазі й семантику дієслова. Так, наприклад, якщо дієслово *дивитись* уживається в значенні "розглядати", "ставитись", то прийменниково-відмінковий іменний член завжди виконує роль додатка, незалежно від того, чи іменник є назвою конкретною, чи абстрактною, наприклад: *Як ви дивитесь **на його приїзд (навчання)**?*

У деяких прийменниково-іменникових конструкціях можна визначити не одне часткове синтаксичне значення, якщо при аналізі спиратись лише на питання. Наприклад, у реченні *Високі зразки творчої та самозреченої праці вчителі показали **на конкурсі** педмайстерності* до члена *на конкурсі* можна поставити питання *де? і коли?*, а також питання додатка *на чому?* Щоправда, вже сама можливість поставити обставинні питання виключає синтаксичну роль додатка, хоч прийменниково-іменникова конструкція з іменником *конкурс* в іншому реченні допускає участь такої конструкції у функції додатка, наприклад: ***У конкурсі** брали участь робітники всіх цехів заводу*. При визначенні синтаксичної функції члена *на конкурсі* варто користуватись прийомом перетворення даної конструкції на інші, типові для певного синтаксичного значення: *показали на конкурсі* → *показали під час конкурсу*, що є типовим для синтаксичного значення обставини часу.

Неабиякі труднощі при синтаксичному розборі викликають прийменниково-іменникові конструкції "**від + іменник у родовому відмінку**": *повернутися від сестри* (обст. місця), *почути від жінки* (дод.), *повалитися від удару* (обст. прич.), *пожовкнути від часу* (обст. прич.). Такі конструкції особливо часто виражають причиніві відношення.

Характерно, що в обставинах причини лексичне значення іменників і синтаксичне значення конструкції здебільшого не збігаються, наприклад: *Шумлять пружні вітри, б'ється десь внизу в береги Русавське море, цвітуть в Сосонці сади й двигить земля від гуркоту машин* (М.Зарудний). Обставинність таких прийменниково-іменникових конструкцій зумовлюється сукупністю семантико-граматичних особливостей речення в цілому. Член *від гуркоту* є факультативним, і вилучення його з речення не робить речення структурно завершеним, що вже є підставою для кваліфікації такого члена як обставини, а не як додатка. Крім того, дієслово-присудок являє собою назву дії, зумовлену іншим предметом, який виступає в реченні іменником у формі родового відмінка, найчастіше з прийменником *від* і служить засобом вираження обставинного значення причини (*двигіти від салютів, від бомб, від голосів; стогнати від болю; знепритомніти від страху*).

Нерідко конструкція "від + іменник у родовому відмінку" виконує функцію обставини місця (*повернутись від сестри*). Рідше така конструкція виступає в ролі додатка (*почути від жінки*). В усіх же випадках цілком можливими є питання родового відмінка (від чого? чи від кого?), що легко може спричинитися до віднесення такої прийменниково-іменникової конструкції до додатка замість обставини. Тому методика синтаксичного розбору вимагає перевірки передусім здатності таких конструкцій відповідати на синтаксичне питання обставини (*повернутись з в і д к и?*, хоч можливим є й питання від кого?; *повалитися з якої причини?*, *пожовкнули з якої причини?*, хоч можливими є питання від чого?).

Часто виникають сумніви при визначенні синтаксичної ролі іменників з прийменниками чи сполучень числівників з іменниками, які означають відрізки простору (*пройшов з кілометр, відійшов на півметра, пробіг десять (кілька) кілометрів, проїхав близько двох кілометрів*). Такі іменники становлять номенклатуру довжини (*кілометр, метр, миля*) або з певних причин не стали ними (*крок*) і вживаються переважно

при дієсловах на означення різних відтінків руху, коли підмет є назвою особи (*пройти, просунутись, відступити, відбігти, пробігти*). При підметах-іменниках, що є назвами предметів, вони вживаються при дієсловах на означення протяжності, заповнення відповідного місця в просторі (*тягнутись, простягатись, поширюватись, розкинутись*). Наприклад: *За годину він проскакав кілометрів з десять* (Ю.Яновський); *Село наше являло собою нешироку, довгу вулицю, що тягнулася на кілька кілометрів* (М.Стельмах). У таких і подібних випадках синтаксичні питання (питання додатка – *проскакав що?* і питання обставин – *проскакав скільки?* як багато шляху?) мало допомагають при визначенні синтаксичної функції слів *кілометрів з десять* та *на кілька кілометрів*.

При визначенні синтаксичної функції цих конструкцій варто зважати на синтаксичну синоніміку можливих морфологічних форм: *пройшов кілометр – пройшов багато, відійшов на кілька кроків – відійшов трохи, тягнутися на кілька кілометрів – тягнутися далеко*. Можливі форми прислівників, що здатні функціонувати в таких словосполученнях, дають підставу відносити іменникові конструкції до обставин міри і ступеня, а не до додатків.

Орудний відмінок іменника без прийменника є досить частою формою вираження як додатка, так і обставини способу дії. При визначенні синтаксичної функції таких іменників потрібно завжди мати на увазі конкретний зміст усього речення. Найчастіше орудний відмінок іменників виконує функцію додатка, наприклад: *Ясне озеро з Десною з'єднується вузькою протокою; Я мовчки милуюся просторами, бо рідко їх бачу* (О.Довженко). Такі іменники-дodatки виступають назвами конкретних предметів і найчастіше вживаються при дієсловах пасивного стану, а тому речення такого типу можуть перетворюватися на речення з цими іменниками у функції підмета: *озеро з Десною з'єднується протокою – протока з'єднує озеро з Десною* і т. д.

Проте орудний безприйменниковий відмінок може виконувати й функцію обставини способу дії, наприклад:

Прохолодне повітря пахло осінню (В.Собко). Такий іменник може перетворюватись у прислівник, якщо його словотворчі можливості дозволяють це (*осінню – по-осінньому*). Обставинна функція іменника в орудному відмінку наявна і у випадках, коли такий іменник має характер порівняння, наприклад: *Краплиста роса синіє, поблискує бісером на кожній павутинці* (М.Стельмах), (*поблискує бісером – поблискує, як бісер*).

Форма орудного відмінка іменника з прийменником з також виявляє синтаксичну синоніміку щодо вираження в одних випадках додатка: *Приїхав тоді з сином у село* (Ю.Збанацький), а в інших – обставини способу дії: *Середню школу закінчив з грамотою* (В.Собко); *З острахом я вискочив на весняну вулицю* (М.Стельмах).

У ролі обставин способу дії найчастіше виступають іменники з абстрактним значенням, що виражають різні почуття, настрій, внутрішні переживання людини (жаль, убоління, образу, спокій, невдоволення, неприязнь, радість, страх, смуток і т. д.). При вживанні цих іменників у функції обставини способу дії характер смислових питань більш одноманітний (як? яким способом? у якому стані?). Якщо ж таку функцію виконують іменники з конкретним значенням, то часто питання не лише не сприяє визначенню члена речення, а, навпаки, перешкоджає, наприклад: *З піснями ти ішов у бій за ясні зорі й тихі води, з піснями твориш подвиг свій, неумирущий мій народі* (М.Рильський). Члени з піснями відповідають на питання з чим? або як?, тобто однаковою мірою можливе питання додатка та обставини. Тому-то в таких випадках потрібно користуватися іншими способами розрізнення синтаксичної ролі цих членів (*ішов з піснями – ішов співаючи; твориш подвиг з піснями – твориш подвиг співаючи*). Принагідно зауважимо, що за відсутності таких словотворчих паралелей можна користуватися способом підстановки іншої, потенціально можливої словоформи в структурі речення, наприклад: *Усе це збільшило число місць на три тисячі*. Замість члена *на три тисячі* можна підставити

потенціально можливий член *удвоє (втрое, набагато)*, що є морфологізованими обставинами міри й ступеня.

У художньому стилі сучасної української літературної мови досить частим є функціонування речень з обставинами способу дії, вираженими іменниками в орудному відмінку без прийменника разом з прикметниками, наприклад: *Оксен дивився на мене жалісними очима* (Г.Тютюнник); *Іван любив Марину якоюсь навіженою любов'ю, і ніхто не смів стати поперек його жагучого кохання* (В.Земляк); *Назустріч їй щось співає, вискрипує старечим голосом журби* (М.Стельмах). Обставини способу дії такого типу містять у собі іменники із збідненою семантикою; основний зміст обставин припадає на прикметники, що, як правило, можуть перетворюватись у відповідні прислівники (*дивився жалісними очима – дивився жалісно; співає старечим голосом – співає по-старечому*).

Конструкція "**за + іменник в орудному відмінку**", як правило, виконує роль обставини місця (*сховатися за деревом*) або додатка при присудку, вираженому дієсловом руху (*йти за дівчиною*). У реченні ж *Вода тиха, небо прозоре, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі* (О.Довженко) *за водою* є обставиною способу дії.

Прийменниково-іменникові чи прийменниково-займенникові конструкції часто виступають обов'язковими компонентами речень типу: *У когось (є) щось*, у яких вони виконують синтаксичну функцію додатка, зберігаючи при цьому вказівку на значення предметності, що яскраво виступають у трансформаційних відповідниках таких речень: *У когось (є) щось – Хтось має щось*. Наприклад: *У сина в той час були надзвичайно оптимістичні плани* (Ю. Збанацький) – *Син у той час мав надзвичайно оптимістичні плани*; *У нас є всі можливості, щоб завершити виконання плану достроково* (3 газ.) – *Ми маємо всі можливості...;* *У справедливих армій доля завжди прекрасна* (О. Гончар) – *Справедливі армії мають завжди прекрасну долю*. Інші речення з дієслівним присудком *бути*, яким такі перетворення не властиві, містять умови для

обставинних функцій прийменниково-іменникових чи прийменниково-займенникових конструкцій, наприклад: *Поранений був тоді у тітки, на горіщі* (О.Донченко).

Прийменниково-іменникові конструкції є типовою формою вираження обставин міри й ступеня, які означають в основному міру простору, часу, ваги, вартості, кількості чогось чи ступінь вияву ознаки. Конструкції такого типу виступають у єдино можливій формі як щодо прийменника, так і щодо відмінкової форми іменника, що значною мірою зближує їх з прислівниковими словосполученнями й різко відмежовує від прийменниково-іменникових конструкцій у ролі інших членів речення, наприклад: *Все чулось крізь схлипи старечі і проймало до болю як підсумок чийогось життя, як заповіт* (О.Гончар); *Коли тривоги життєвої тебе підхопить вітер злий, по вінця сили трудової у серце стомлене налий* (М.Рильський). Наближення таких прийменниково-іменникових конструкцій до прислівникових словосполучень виявляється також у своєрідності семантики іменників з досить виразно ослабленим предметним значенням, що виключає можливість постановки до них відмінкових питань, а отже, і не допускає сплутування таких обставин з додатками. Наприклад: *Незлягли накучерявлені дуби стояли плече в плече проти вітру й хуртовини, надламували їхню силу, а самі по коліна вгрузали в сніг* (М.Стельмах); *Не знайдеш таких батьків, які б своїх дітей вважали найгіршими, не зустрінеш таких, які були б до кінця задоволені тією долею, що випала їх дітям* (Ю.Збанацький); *Береги рівні, пологі, заросли високою, в пояс густо-прегустою травою* (О.Довженко). Іменники з конкретним значенням у прийменниково-іменникових конструкціях, як правило, не вживаються в ролі обставин міри й ступеня, а найчастіше виконують функцію обставин місця чи додатків. Усе ж в окремих випадках вони можуть виражати часткове синтаксичне значення обставин міри й ступеня, допускаючи варіації відмінкових форм та прийменників. Виникненню синтаксичного значення обставин міри й ступеня з таких випадках допомагають підсилювальні частки, найчастіше

частка *аж*, наприклад: *Вода піднялася аж до самого городу* (А.Ішук) – (*аж до городу – аж під город*), (Пор.: *Вода піднялася до городу, під город, за городом, навколо городу – обставини місця*). Або ще приклади: *Я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице* (М.Коцюбинський) – (*просто на нього – обст. способу дії*. Пор.: *йду на нього – обст. місця*). *Навіть у дощ пішов він до того заповітного місця, такого дорогого йому* (Я.Баш) – (*навіть у дощ – обст. умови*. Пор.: *пішов у дощ – обст. часу*).

Є в українській мові частина іменників, за якими в прийменниково-відмінкових конструкціях закріплені конкретні синтаксичні значення обставини способу дії. Як правило, такі іменники виражають емоції, волевиявлення, психічний та фізичний стан людини (*без настрою, в горі, з задоволенням, з охотою, без жалю, в настрої, з підозрою* і т. д.), наприклад: *З задоволенням виконував Багіров усі накази командира* (О.Гончар). Більшість таких прийменниково-іменникових конструкцій має словотворчі паралелі з прислівниками (*з підозрою – підозріло, з радістю – радісно, з натхненням – натхненно*) або з дієприслівниками: (*їхав з думкою (з надією) на теплу зустріч – їхав думаючи про (надіючись на) теплу зустріч*). Ці ж прийменниково-відмінкові форми з іменниками з конкретним значенням найчастіше виступають у ролі додатків, наприклад *зустрітися з другом, розмовляти з учителем, повернутися без товариша*.

Легко можна сплутати обставину місця не лише з додатком, а й з іменною частиною складеного іменного присудка. Пор. речення: *Вона була в магазині. Вона була в настрої. Вона була в партизанах*. Лише в першому реченні прийменниково-іменникова конструкція в магазині є обставиною місця, в інших двох реченнях *в настрої* і *в партизанах* виконують функцію іменної частини складеного іменного присудка, а дієслово *бути* – суто формальну: є показником часових значень присудка (пор.: *буде* – форма майбутнього часу – та нульовий варіант зв'язки як показник теперішнього часу). В реченні *Вона була в магазині* дієслово

була поряд з вказівкою на час означає, що вона перебувала в магазині, відвідувала магазин чи приходила в магазин, тобто дієслово несе на собі реальне лексичне значення буття, що може бути передане цілим рядом синонімів. При цьому таке речення обов'язково вимагає обставинного члена, який конкретизує буття предмета у просторі (або часі), хоч часова конкретизація семантики дієслова *бути* є супровідною щодо обов'язкової конкретизації обставиною місця. Так, скажімо, в реченні *Вона була в понеділок* з наявною конкретизацією присудка обставиною *в понеділок* відчувається пропуск обов'язкової обставини місця (*тут, у нас, у школі і т. ін.*). Отже, при дієслові *бути* у різних часово-способових формах у значенні буття, перебування обставина місця є абсолютно необхідним компонентом загальної структури речення сучасної української літературної мови.

Обставинний характер прийменниково-іменникової конструкції при цьому дієслові пов'язаний з конкретним значенням іменника (*в саду, в кімнаті, в інституті, в зошиті, біля дошки, коло хати, навколо озера, над школою, під лавкою, попід мостом*). Абстрактне значення іменників у прийменниково-іменникових конструкціях, як правило, пов'язане з функціонуванням їх у ролі іменної частини, складеного іменного присудка (*в неволі, у відчай, в настрої, в захопленні*), якщо іменник має форму місцевого відмінка.

При визначенні синтаксичних значень прийменниково-іменникових конструкцій потрібно зважати на характер дієслова, з яким ці конструкції вступають у синтаксичний зв'язок непрямого керування.

Якщо дієслово вживається в переносному значенні і прийменниково-іменникова конструкція становить з ним фразеологізм, то такий фразеологізм "**дієслово + прийменник + іменник**", безперечно, виконує функцію присудка на відміну від синтаксично розкладених уживань дієслова та залежної від нього прийменниково-іменникової конструкції. (Пор., наприклад: *"Ця звістка так і не виходить з голови"* – присудок; *"Осколок довго не виходив з голови"* –

присудок + обставина місця.

Саме характер лексичного значення дієслова-присудка допомагає визначити член речення, виражений прийменниково-іменниковою конструкцією в реченні: *Білі тумани занепокоїлися в передчутті сонця* (О.Гончар). Член *в передчутті* не має з присудком *занепокоїлися* тісного семантичного зв'язку; він виражає обставину дії, проте не зовсім легко визначити розряд цієї обставини (*занепокоїлися* коли? чи від чого?, чому?, з якої причини? – *в передчутті...*). Визначити тип часткового обставинного значення тут допомагає семантика дієслова *занепокоїлись*, яке виражає дію як результат впливу на предмет іншої дії чи інших якихось обставин (*занепокоїлись, відчуваючи... занепокоїлись від хвилювання... занепокоїлись в передчутті...*). Отже, *в передчутті* – це обставина причини.

Таким чином, при визначенні загальних та часткових синтаксичних значень неморфологізованих другорядних членів речення, зокрема додатка та обставин, до яких однаковою мірою можна поставити два питання: морфологічне (питання непрямого відмінка) і синтаксичне – завжди слід віддавати перевагу синтаксичному питанню, а отже, й визнавати за прийменниково-іменниковою конструкцією роль обставини. Якщо ж до неясного в синтаксичному відношенні члена важко дібрати синтаксичне питання або підходять два таких питання, тобто виникають труднощі при визначенні синтаксичних значень членів речення, потрібно вдаватися до різних часткових прийомів синтаксичного аналізу, частина яких описана в статті.

// УМЛШ. – 1978. – № 3. – С. 25-36.

ВЗАЄМНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ФОРМ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Головні члени двоскладного речення – підмет і присудок – поєднуються між собою предикативним зв'язком. Специфіка предикативного зв'язку полягає насамперед у тому, що він ґрунтується на смисловому об'єднанні двох головних членів, зв'язок між якими може бути підведений під узгодження (при наявності спільних граматичних категорій у словах, вживаних у ролі підмета й присудка), або ж (при відсутності формально-граматичних показників узгодження) виступає як своєрідний граматичний зв'язок. Але як у першому, так і в другому випадку простежується не лише смислова взаємна залежність між членами предикативного центру, а й залежність граматична, що виходить за рамки традиційного розуміння зв'язку узгодження.

З уваги на неоднорідність граматичних форм підмета і присудка, що утворюють предикативний центр двоскладного речення, предикативний зв'язок доводиться кваліфікувати як особливий зв'язок. Підмет як головний член, який зумовлює синтаксичну структуру і морфологічні форми присудка, сам зумовлюється присудком. Саме присудок забезпечує будь-яким словам у функції підмета їх так звану "незалежну" позицію, яка може морфологічно виражатися формами називного відмінка іменника чи інших змінних або субстантивованих слів, або ж таких морфологічних ознак немає.

Між членами предикативної пари двоскладного речення існує не однібічне підпорядкування присудка підметові, а двобічна залежність співвідносних членів: підмета і присудка.¹

¹ Пор.: "Специфіка предикативного зв'язку полягає в тому, що він поєднує такі два компоненти, які однаковою мірою передбачають один одного" (Вихованець І.Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення. Синтаксис словосполучення і простого речення. К., 1975, с. 30). Див. Також: Кротевич Е.В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения. – В.кн.: Вопросы русского языкознания, кн. 2. Львів,

Двобічна залежність між членами предикативного центру є основною змістовою характеристикою предикативного зв'язку. Останнім часом у підручниках та посібниках така думка проводиться послідовно. Щоправда, існує ще термінологічний різнобій, коли йдеться про аналіз формальних засобів вираження цього зв'язку. Терміни "координація" і "узгодження" часто вживаються як синоніми.

Щоб уніфікувати термінологічний різнобій, у шкільному викладанні синтаксису доречно користуватися терміном "узгодження" форм підмета і присудка, що включає як випадки граматично оформленого (формально вираженого) узгодження (повного й неповного), так і решту позиційно зумовлених форм головних членів предикативного центру двоскладного речення.

Класичними, традиційно визнаними формами узгодження вважаються узгодження в роді, числі й відмінку, а також в особі за умови вираження підмета особовим займенником. Зрозуміло, що якби предикативний центр двоскладного речення можна було обмежити лише такими формами, морфологічного вираження (*Ліс шумить. Ми запізнюємось.*), тоді б синтаксичний зв'язок міг бути зведений до узгодження у спільних граматичних формах. У мові широко вживаними є речення з предикативними центрами, в яких зв'язок між головними членами не вкладається в такі традиційні рамки (*Курити – шкідливо. Робота – не з легких. А вона – ой! Працювати на совість – наш обов'язок* і т. д.). Тому-то предикативний зв'язок не може обмежуватися традиційним поняттям узгодження як зв'язку між формами слів: називного відмінка іменника-підмета і дієвідмінюваною формою дієслова в ролі присудка.

Узгодження присудка з підметом виражене у формах роду, числа й особи, причому граматичні значення відповідних категорій мають форми простих присудків, зв'язки в іменному складеному присудку чи допоміжного дієслова в дієслівному

1956, с. 12; Адмони В.Г. О предикативности. – Ученые записки ЛГПИ, вып. 2. Л., 1957, т. XXVIII, с. 29; Распонов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке. М., 1970, С.35-36.

складеному та в деяких формах трьохелементного присудка, наприклад: *"Так увійшла подільська осінь в мого життя юнацькі сторінки"* (Л.Дмитерко) узгодження в роді й числі; *"І я схиляюсь перед тим, хто тут проходив перший"* (Л. Дмитерко) – узгодження в числі та особі; *"Правдивим будь, але не всім ти odkривайся, хоробрим будь, але на техніку зважай"* – узгодження в числі та особі; *"Розчинятися у воді може переважна більшість порід і мінералів"* – узгодження в числі; *"Ніхто з людей не створював землі, ніхто із людей і не повинен привласнювати землю"* (М.Стельмах) – узгодження в числі.

Наведені приклади ілюструють вплив граматичних форм підмета на відповідні граматичні форми, присудка. У цих випадках присудок узгоджується з підметом у спільних граматичних категоріях.

Не однаково зумовлюються форми присудка в предикативних центрах, що відрізняються підметами: "предмет – ознака" (*Дівчина співає*), "ознака – ознака" (*Бути вчителем – почесно*).

Характерною особливістю речень першого типу є те, що вони мають обмежень у використанні всіх основних форм присудка. Структура присудка варіюється залежно від його власних граматичних форм (простий дієслівний, складений іменний із зв'язкою, складений іменний з нульовою зв'язкою, складений дієслівний, трьохелементний звичайний чи ускладненого типу). А характер морфологічного вираження підмета (іменником, займенником, числівником, іншим субстантивованим словом чи словосполученням) не впливає на форму присудка. Щоправда, у предикативному центрі з підметом, вираженим словосполученням чи цілим реченням, будова присудка зумовлена. Присудок найчастіше буває складеним іменним з нульовою зв'язкою, а іменний член виражається іменником у називному відмінку із частками *це, то, ось* чи без них. Наприклад: *"Повість про справжню людину"* – *це одна з улюблених книжок молоді*"; *"Все в ім'я людини. Все для блага людини – ось наша найвища мета"* (З газ.).

Якщо підмет виражений омонімічним іменем, спільним для осі чоловічої і жіночої статі (*Шура, Валя*), незмінюваним прізвиськом іншомовного походження (*Руссо*), присудок набуває граматичного значення роду залежно від контексту. Наприклад: *"Шура виконав домашнє завдання"* і *"Шура виконала домашнє завдання"*.

Нерідко допускаються помилки у вживанні родових форм присудка при підметі, вираженому іменником – назвою осіб за професією, посадою, званням чи за характером діяльності (голова, суддя), наприклад коли йдеться про голову сільради – жінку, як треба сказати: *"Голова сільради виступив чи виступила"*? Слід пам'ятати, що такі іменники на відміну від іменників спільного роду – завжди чоловічого роду. Якщо відповідна ситуація чи контекст конкретизують стать людини – виконавця дії, мовець, порушуючи існуючу норму, узгоджує присудок з іменником – назвою жіночої статі. Тут маємо справу із відповідною, нормативно не закріпленою тенденцією, що є реакцією на родову диференціацію іменників – назв осіб за характером діяльності. Щоб уникнути порушень правил граматичного узгодження присудка з підметом, потрібно вживати інші слова, які б конкретизували рід іменника в ролі підмета, наприклад: *"Голова зборів Олександра Андріївна зачитала постанову"*.

Конкретизаторами родових значень іменника-підмета найчастіше виступають прикладки, що є назвами видових понять щодо іменників у ролі підмета з назвами понять родових (*газета "Спорт", журнал "Дивослово"*). Безперечно, при такому підметі присудок узгоджується в роді й числі з підметом, наприклад; *"Газета "Спорт" повідомила результати змагань"*; *"Водна станція "Хімік" оснащена всім необхідним для відпочинку"*. Якщо ж іменника, що означає родові поняття, немає, то присудок; узгоджується у роді й числі з підметом – власною назвою, наприклад: *"Хімік" оснащений усім необхідним для відпочинку"* (хоч *"Хімік" – водна станція*).

При підметі, вираженому сполученням слів без

стрижневого слова-іменника чи цілим реченням, рід дієслова-присудка відповідає роду пропущеного іменника (з родовою назвою), наприклад: *"Я утверждаюсь" написаний П.Г.Тичиною під час війни, після розгрому фашистських полчищ на Волзі*" (З газ.).

Коли підмет виражений невідмінюваним іменником – назвою птахів, тварин, присудок вживається в формі чоловічого роду (в дієсловах минулого часу та умовного способу). Лише при необхідності підкреслити, що йдеться про тварину-самку, присудок дістає форму жіночого роду (*"Кенгуру народила маля"*).

Якщо підмет виражений невідмінюваним іменником, що не є назвою птахів чи тварин, форма присудка визначається родовим поняттям щодо назви видової, яка виражає предметне значення підмета, наприклад: *"Міссісіпі вийшла з берегів"* (річка); *"Юманіте" повідомила*" (З газ.). При невідмінюваних іменниках – загальних назвах у ролі підмета присудок має форму середнього роду. Наприклад: *"Таксі під'їхало"*.

Хоч займенники *хто, що* не мають категорії роду, все ж вони в ролі підмета зумовлюють родові граматичні значення дієслів-присудків, якщо їм властиві ці категорії. Форму чоловічого роду в дієсловах-присудках минулого часу та умовного способу зумовлює підмет, виражений займенниками *хто, ніхто, дехто*, наприклад: *"Так ніхто не кохав, Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання"* (В. Сосюра).

При підметах-займенниках *ніщо, дещо* присудок-дієслово в минулому часі чи умовному способі вживається в середньому роді, наприклад: *"Що сталося з тобою?"* (М. Зарудний). Питальний займенник *що* має вплив і на граматичне значення роду в іменній частині складеного іменного присудка; прикметник, який найчастіше вживається в іменному присудку при підметі *що*, мав форму середнього роду, наприклад: *"Батьківщино моя! Що є могутніше гірських хребтів, суворіше від тайги твоєї, прекрасніше від твоїх пшеничних ланів!"* (О.Донченко).

Якщо ж займенник *що* – відносний і вживається в ролі

підмета, то він втрачає змогу зумовлювати граматичне значення середнього роду в присудку. На рід та число дієслів-присудків при підметі *що* в таких випадках впливають граматичні значення цих категорій у словах, від яких цей займенник залежить, наприклад, *"Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне"* (М. Рильський).

Займенники *хто*, *що* не мають також категорії числа. Як правило, присудок при підметах, виражених цими займенниками, ставиться в однині (*Хто винен? Хто прийшов? Що трапилось?*). Все ж при перелічуванні осіб-підметів, виражених займенником *хто*, присудок може мати форму множини, наприклад, *"Гріють біля вогника хто руки, а хто очі – глибока осінь прийшла з країв північних"* (П Панч).

Підмет, виражений незмінним словом (прислівником, прийменником, сполучником, вигуком, часткою), а також словосполученням чи цілим реченням, вимагає від дієслова-присудка в минулому часі чи умовному способі форм однини середнього роду, наприклад: *"Гучне "Ура!" пронеслось тоді над луками і впало в трав розморених дурман"* (Л.Первомайський). Форма множини присудка диктується лише наявністю контекстуальної вказівки на множинність підметів, наприклад: *"Його постійні "ой!" виводили старого з рівноваги"* (І.Цюпа). Як правило, в таких випадках при підметах вживаються слова-означення, морфологічна форма множини яких вносить відтінок розчленування предмета – носія предикативної ознаки.

Числове значення присудка при підметі, що є кількісно-іменним словосполученням, залежить від того, як мовцеві уявляються особи чи предмети-підмети: як єдине ціле чи зосереджена увага на їх назвах, підкреслюються саме назви як носії предикативної ознаки. Пор.: *"На кожній гілці сиділо по кілька горобців"*; *"Двадцять років відтоді минуло"* (Є. Гуцало); *"Два будинки з скляними стелями стояли один біля другого, дивуючи очі своєю красою"* (Панас Мирний); *"Тут їх уже чекали два військові"* (С. Складенко).

У конструкції "бути (у будь-якій часовій формі) + займенник" предикативна частина може виступати у формах називного та орудного відмінків. Бувають випадки, коли називний і орудний відмінки не заступають один одного. Так, тільки у формі називного відмінка виступають: а) предикативний особовий займенник, якщо він відноситься до підмета, вираженого словами *це, то*: "*Братику, – сказала Дарка, – не шукайте записки, то була я*" (Ю.Яновський); "*Скажи, Петрусю, льотчик цей, що катапультавався, це був ти?*" (О.Гончар); б) займенник *хто (що)* у поєднанні із займенником *такий*: "*Ти хто такий будеш? – рівним голосом звернувся Палилюлька до нього*" (М.Стельмах); в) займенник *який* у сполученні "*який буде з...*": "*І який же після цього буде з тебе хазяїн-господар?*" (М.Стельмах).

Своєрідною є координація форм підмета-іменника та іменної частини складеного іменного присудка з нульовою зв'язкою. Поєднання у предикативному центрі назв двох предметів (предмет – ознака), один з яких є ознакою другого, не ґрунтується на узгодженні їх морфологічних форм. Ознака, що приписується підметові-іменнику, може бути виражена іменником, граматичні значення категорій роду, числа й відмінка якого повністю або частково збігаються з відповідними значеннями іменника-підмета або ж можуть мати інші значення цих категорій.

Найчастіше повним буває збіг граматичних значень категорій роду, числа й відмінка в предикативному центрі "іменник + нульова зв'язка + прикметник", наприклад: "*Наше мистецтво глибоко оптимістичне і життєстверджуюче*" (З газет) – збіг у роді, відмінку. Хоч іноді збігу граматичних значень числа й відмінка підмета й прикметника-присудка не буває (в таких випадках предикативний член – прикметник майже завжди має форму множини), наприклад: "*Хлопець той не з цікавих*".

Деяку своєрідність становить присудок "бути + іменник у називному відмінку", коли він вступає у предикативні

відношення з підметом, вираженим займенником. Закономірним, як відомо, є узгодження дієслівної зв'язки *бути* з підметом у роді та в числі, наприклад: *"Руки його були великі, загорілі, справді солдатські"* (О.Гончар). При підметі, вираженому займенником *це*, узгодження має зворотну залежність, а саме: дієслово узгоджується в роді та числі не з підметом, а з іменником у ролі іменної частини присудка. Наприклад: *"Це був період дуже напруженої моєї роботи"* (О.Довженко), *"Це була легенда про лебедів, у яких нібито існує великий закон: самець і самка паруються раз на все життя"* (О.Гончар).

Коли присудок являє собою перелік однорідних понять, виражених іменником, то *бути* узгоджується в роді й числі з першим іменником, наприклад: *"Це була не просто музика, це була її, Шурина, власна сила, її порятунком, її майбутнє"* (О. Гончар).

У реченнях з предикативним відношенням "ознака – ознака" (*Курити – шкідливо*) зв'язок узгодження виявляється нечітко, приховано, хоч форми підмета на структуру та граматичні форми присудка, безперечно, мають вплив і в таких предикативних центрах двоскладного речення.

Якщо підмет виражений інфінітивом чи іншим словом, якому не властиві число й рід, між присудком і підметом немає формально вираженого узгодження, проте й тут наявний вплив підмета на вибір відповідної форми присудка (зв'язок узгодження саме й характеризується впливом форм головного слова на підпорядковане). У самому вираженні підмета, наприклад неозначеною формою дієслова, потенціально закладена одна з форм присудка: іменник у називному відмінку, інфінітив чи прислівник, наприклад: *"Постійно поліпшувати якість продукції – завдання всенародне"* (З газ.).

Ще більша залежність форм присудка від підмета, що має таке "нестандартне" (нетипове) вираження, простежується в тих випадках, коли в присудку наявне дієслово в минулому часі чи умовному способі, таке, якому властива категорія роду. Навіть відсутність морфологічних значень роду й числа в

слові-підметі не заважає диктувати дієслову-присудку форми однини середнього роду (а не інші), і є неначе запрограмовані саме в таких способах вираження підмета. Таким чином, форми однини середнього роду: можуть розглядатися як зумовлені присудком граматичні форми вираження предикативного зв'язку.

Отже, предикативний зв'язок між головними членами двоскладного речення має різноспрямований характер на відміну від інших видів синтаксичного односпрямованого зв'язку слів у реченні. Предикативний зв'язок виступає як зв'язок між взаємно залежними членами речення – підметом і присудком, а не як зв'язок між словами. Будучи неоднаково представленим у граматичних центрах різної будови, він являє собою як смисловий, так і формально виражений зв'язок взаємно залежних головних членів речення. Предикативний зв'язок характеризується наявністю позиційно зумовленої форми підмета, безвідносно до того, має вона граматичне значення називного відмінка чи ні; наявним узгодженням присудка з підметом у спільних граматичних формах, випадковим збігом окремих з них чи можливими за певних умов прихованими формами узгодження, а також загальною залежністю синтаксичної структури присудка від вираження підмета.

// УМЛШ. – 1979. – № 10. – С. 28-33.

РЕЧЕННЯ З ДІЄСЛОВОМ "БУТИ" В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вивчення будь-якого теоретичного питання з методики в школі спирається на приклади-ілюстрації. Так, скажімо, при вивченні граматичних ознак дієслова вчитель залучає до аналізу велику кількість речень так званої "дієслівної будови", структура яких залежить від морфологічних властивостей дієслова. Серед них найпоширенішими є речення з дієсловом *бути*. Часте вживання речень з цим дієсловом пояснюється двома причинами. По-перше, дієслово *бути*, повністю втративши семантику, широко вживається в ролі зв'язки, яка допомагає утворювати граматичне ядро речення: *"Хліб завжди був найважливішим продуктом, мірилом усіх цінностей"* (З газ.). По-друге, в українській мові поширені речення з граматичними центрами, до складу яких входить повнозначне дієслово *бути*: *"В них було шестеро дітей"* (О.Бойченко). У таких реченнях дієслово *бути* найчастіше виражає загальне значення буття і утворює разом з підметом граматичні центри, не поширені другорядними членами речення. Часто залежно від контексту на значення буття можуть нашаровуватися інші, додаткові відтінки (*перебувати, знаходиться, жити* та ін.): *"Та де б не був, де б не шукав дороги, я не забуду вчителя старого"* (А.Малишко); *"Попереду було стільки щастя, що їм навіть не уявлялось, як це може його не бути"*(О.Гончар); *"Дослідники його біографії, звичайно, вважають, що не був він тут, а я щодо цього зовсім іншої думки"* (З газ.).

За будовою граматичного центру речення з дієсловом *бути* у його складі поділяються на два типи: двоскладні та односкладні.

Двоскладні речення. Дієслово *бути* входить до складу граматичного центру двоскладного речення, виконуючи роль дієслівної зв'язки у складеному іменному присудку. Слово *бути* в ролі зв'язки повністю втратило лексичне значення буття, не має категорії виду й стану, але зберегло дієслівні категорії способу, часу, числа й роду. Найпоширенішими двоскладними реченнями з дієсловом *бути* є речення з іменним

складеним присудком із зв'язкою *бути* та іменною частиною (іменником та прикметником у називному чи орудному відмінках): *"...Він рицар був високої мети, він ворог був лукавства і облуди"* (М.Рильський); *"Тоді Шура була легка, жвава, летюча, як кізка"* (О.Гончар); *"Така закономірність не є абсолютною"* (З газ.).

Таким реченням властивий функціональний розподіл частин присудка: зв'язка *бути* виконує граматичну роль, а іменна частина (іменник, прикметник, займенник, числівник або інше субстантивоване слово чи словосполучення) виражає зміст присудка, тобто несе семантичне навантаження, є основним у вираженні інформації присудка.

Нерідко зустрічаються двоскладні речення із зв'язкою *бути* в граматичному центрі з підметом *це*: *"Шлях до боротьби за високу успішність лежить передусім через мовну культуру, бо це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності"* (В.Сухомлинський); *"Публіцистичний стиль поєднує в собі засоби наукового і художнього стилів. Це своєрідний сплав, для якого характерні точність, послідовність, образність, виразність та емоційне забарвлення"*.

Такий займенник семантично рівнозначний особовим займенникам 3-ї особи (*він, вона, воно, вони*), функціонально замінює їх у реченнях, відповідно стилістично й емоційно виділяє підмет у контексті. В таких граматичних центрах порушений типовий для присудка і підмета зв'язок. Як правило, дієслівна зв'язка *бути* узгоджується з підметом у роді (*був, була, було*) та в числі. При підметі, вираженому займенником *це*, дієслово узгоджується не з підметом, а з іменною частиною: *"Це була легенда про лебедів, у яких нібито існує великий закон: самець і самка паруються раз, на все життя"* (О.Гончар); *"Це було ціле життя"* (О.Довженко). Відмінність у роді (*була, було*) зумовлена різними граматичними значеннями роду іменних частин присудка (*легенда, життя*).

Складнішими для аналізу є граматичні центри із зв'язкою *бути*, до складу яких входять займенники як у ролі підмета, так і в ролі іменної частини складеного іменного присудка. Наприклад: *"Це було якраз те, що найбільше відповідало характеру Багірова"* (О.Гончар). Підмет і присудок виділяються на основі відношень, у які вступають займенники *це, те* у граматичному центрі речення.

Дієслівна зв'язка *є* в художньому і розмовно-побутовому стилях вживається рідко – в основному, коли потрібно зробити на ній логічний наголос. Це буває, коли: а) присудок з дієслівною зв'язкою *є* виступає в реченні на фоні тексту з іншими часовими формами цієї зв'язки. При цьому відбувається своєрідне увиразнення часової властивості присудка; б) підмет виражений займенником *це*: *"А це, мабуть, і є оті альпійські луки, – звернувся Сагайда до Черниша"* (О.Гончар). Характерно, що таке вживання зв'язки найчастіше супроводжується підсилювальною часткою *і*.

Роль іменної частини складеного іменного присудка із зв'язкою *бути* може виконувати іменник у родовому відмінку, причому в таких випадках до складу іменної частини входять, як правило, й прикметники: *"Хвилі, що виникають під час землетрусів, бувають величезних розмірів і поширюються на великі відстані"* (В.Бондарчук); *"Вечір був прекрасної прозорості й липневої щедрості"* (Ю.Яновський).

Для української мови характерні двоскладні речення з дієслівною зв'язкою *бути* та іменною частиною присудка, вираженого іменником у знахідному відмінку з прийменником *за*: *"Малий Данилко виходив крадькома з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку"* (Ю.Яновський); *"Був, річ відома, молодим я, тому до дна тепер збагну, що навіть звук чи тон чи ім'я були мені за тайну"* (М.Рильський).

Поширені також речення із складеним іменним присудком, утвореним зв'язкою *бути* й іменником у родовому, орудному, місцевому відмінках з прийменниками: *"Богдан один був без документів"* (Ю. Яновський); *"Він був маленький з підстриженою борідкою"*.

Найбільші труднощі виникають при розмежуванні іменників з прийменниками в ролі частин складеного іменного присудка та в ролі другорядних членів речення (додатків і обставин). У реченні *"Він був у зимовому пальті"* *був у зимовому пальті* є ознакою, приписаною підметові *він*, тобто виконує роль складеного іменного присудка, хоч не виключається й можливість постановки після дієслова *бути* питання *в чому?* Або: *"Він був у відпустці"*. Не зовсім ясно, чи *був у відпустці* – присудок, чи *був (де?)* – у *відпустці* – обставина. Пор.: *"Він був у школі (в лісі, в кабінеті, в зоопарку і т. ін.)"*. Тут прийменниково-іменникові конструкції виконують роль обставин місця, бо іменники є конкретними назвами предметів і, вживаючись із прийменниками, виразно локалізують дію (перебування) щодо простору. Або: *"Того року трави і пшениці стояли, як Дунай, косарі були в ціні"* (М.Стельмах); *"Все буде в порядку"* (П.Загребельний). *"Були в ціні"*, *"буде в порядку"* – складені іменні присудки, як і в наведеному вище прикладі *"був у пальті"*. Прийменниково-іменникові конструкції тут виступають у тісній семантико-граматичній єдності з дієсловом *бути*. Отже, як бачимо, синтаксична роль прийменникового іменника при дієслові *бути* залежить від ступеня втрати семантики дієслова і його здатності вступати з прийменниковим іменником у семантичну єдність.

Односкладні речення. Дієслово *бути* в ролі зв'язки вживається в безособових реченнях з головним членом, вираженим предикативним прислівником (словом категорії стану): *видно, холодно, тяжко, недобре, страшно, приємно, шкода, жаль* та ін.

Речення такого типу досить поширені в українській мові. Залежно від модально-часових відношень та від вираження ознак статичного та динамічного характеру в них вживаються зв'язки *бути, стати, ставати*: *Тепло. Було тепло. Буде тепло. Стало тепло. Стане тепло. Ставало тепліше*. У структурному та семантичному планах такі речення більш-менш одноманітні. Вони виражають стан навколишнього середовища (*Надворі*

було холодно); душевний стан людини (*На душі було важко*); фізичний стан людини (*Мені було холодно*); психічний стан людини (*Йй було страшно*).

Структура цих речень розрізняється залежно від їх семантики в цілому. Найпоширенішими в українській мові є чотири структурно-семантичні різновиди таких безособових речень: а) констатація відповідного стану природи, самопочуття людини, її емоційного стану передається структурою безособового непоширеного речення (*Було холодно. Буде соромно. Було радісно*); б) якщо в реченні виражається стан навколишнього середовища, граматичний центр їх (*було, буде, було б*, нульова зв'язка + предикативний прислівник) найчастіше поширюється обставиною (місця або часу): *"На шкільному подвір'ї було світло, немов спустилася сюди лєнінградська біла ніч"* (Ю.Збанацький) або додатком у родовому відмінку, якщо цього вимагає семантика предикативного прислівника: *"В селі стояла мертва тиша, на вулиці не видно було жодної душі"* (П.Панч); в) якщо в реченні виражається стан істоти, обов'язковим поширювачем граматичного центру є додаток у формі давального відмінка: *"Юнакові, було радісно на душі"* (В.Сухомлинський); г) якщо виражається "стан справ", обов'язковим у реченні є додаток в орудному відмінку з прийменником *з* (у стверджувальних реченнях): *"З боєприпасами в той час було важко"* (Н.Рибак) та в родовому відмінку з прийменником *без* (у заперечних реченнях): *"Без боєприпасів у той час було важко"*.

Широко вживаними в українській мові є безособові речення, граматичний центр яких являє собою сполучення предикативного прислівника з інфінітивом (*можна надіятися, треба було розібратися, варто буде оголосити, важко було б витримати*). Дієслово *бути* в таких граматичних центрах виконує суто граматичну роль (виражає часово-способові відношення), а речення в цілому виражають оцінку об'єктивних умов для дії, названої інфінітивом: *"Треба було діяти швидко й рішуче"* (О.Бойченко); *"На них боляче було*

дивитися" (А.Головко); "Всього можна було надивитися і навчитися: слухати голосів лісу, відчитувати по слідах і відмітинах, де й коли і який звір пройшов" (П.Загребельний).

Характерними для української мови є безособові заперечні речення, граматичні центри яких мають будову *не було* (*не буде, не бувало, не буває*). Такі речення виражають відсутність у даній ситуації відповідного предмета чи явища: "Минали дні, а дощів не було" (О.Гончар); "І коли мене уже не буде, про пісні мої ти не забудь" (В.Сосюра); "Блиск не красить людей. Будні кращі від свят. Найзмістовніші – прості слова. Ти у матері – син, у Вітчизни – солдат. Вищих звань у житті не бува" (В. Бичко).

Граматичний центр таких безособових односкладних речень обов'язково поширюється другорядними членами речення, найчастіше додатком, вираженим словом іменної частини мови в родовому відмінку, який вказує на відсутність особи, предмета чи явища. Зрозуміла річ, дієслово *бути* в таких реченнях є неповнозначним, а отже, воно самостійно неспроможне реалізувати семантику граматичного центру односкладного речення. Саме тому виникає потреба в інших компонентах (повнозначних словах) для реалізації семантики заперечення граматичного центру: "Місячне сяйво пронизувало все, і крізь нього повітря вгорі робилося прозорим, неначе його і зовсім не було" (Ю.Смолич); "Не буде між ними більше розмов" (Н.Рибак).

По суті, додаток разом із дієсловом *бути* формує структуру такого речення. Без додатка речення функціонувати не може. Хоч традиційно додаток кваліфікується як другорядний член речення, все ж саме в такому реченні він виконує головну роль у структурному відношенні. Цей додаток у відповідних стверджувальних реченнях виконує функцію головного члена – підмета: *Дощів не було – Дощі були. Дощів не буде – Дощі будуть*.

У заперечних реченнях із словами *не було, немає, не буде*, граматичний центр яких поширюється обов'язковим додатком-займенником *ніщо, ніхто* в родовому відмінку, виражається

повне заперечення істоти чи предмета, на які вказують займенники: *"Без шукань нічого не буде"*. Граматичні форми дієслова *бути* відносять заперечний граматичний центр таких речень, а отже, й зміст речень у цілому, у відповідну часово-способову площину (*немає нічого, не буде нікого, не було нічого, не буде нічого, не було б нікого*).

Часто додатки, виражені займенниками *нічого, нікого*, ускладнюються прикметниками: *"Нічого, мабуть, для простих людей не було й немає ненависнішого, ніж війна, вояччина, мілітаризація"*; *"І нема, і не буде в усіх галактиках нічого кращого за це – за цей усміх дитячий, ласкавість рученят, перше лепетання мови"* (О.Гончар).

Дієслово *бути* в заперечних безособових реченнях може ускладнюватися модальними дієсловами, які беруть на себе роль безособових, а отже, й уніфікують свої морфологічні форми (*не може, не могло, не зможе*), залишаючи для дієслова *бути* форму інфінітива.

Окремі фразеологізми з дієсловом *бути* мають структуру односкладних речень (означено-особових чи безособових). Це фразеологізми: а) які виражають ввічливе побажання або прохання при прощанні чи звертанні. *"Здорові будьте, ковалі хороші! – хотів гукнуть, як тому кілька днів"* (А.Малишко); *"Будьте ласкаві, не затримуйтеся, ми на вас чекаємо"* (О.Іваненко); б) граматичні центри яких структурно поширюються постійними другорядними членами, що формують нерозкладні словосполучення. *"Де вже було карати людину, про відчайдушну хоробрість якої знав увесь полк"* (О.Гончар); *"Не буде по-вашому, як собі хоче"* (М. Стельмах).

Окремо слід сказати про будову речень з дієсловом *бути* як складових частин складнопідрядних. Найчастіше такі речення бувають односкладними (безособовими), за будовою граматичного центру і в структурі складнопідрядного речення виражають умовно-часове значення: *"Досить було вибратися з цього лісу, як перед очима відкривалося узлісся, а далі – круча, і під нею – плесо великого ставка"* (О.Бойченко).

Дієслово *бути* в таких випадках виконує граматичну роль – є показником часу та способу (*досить було вибратися – досить буде вибратися – досить вибратися – досить було б вибратися*) головного члена безособового речення, вираженого предикативним прислівником та інфінітивом. Нульова форма дієслова співвідносить зміст підрядної частини речення з майбутнім часом чи з умовним способом присудка головного речення. Пор.: *Досить вибратися з цього лісу, як перед очима відкриється узлісся... – Досить вибратися... як перед очима відкрилося б узлісся.* Характерно, що такі складнопідрядні речення мають структурно зумовлений характер, який виявляється в наявності сполучника як у головному реченні та в препозитивному вживанні підрядної частини.

Умову підрядної частини речення може виражати також двоскладне речення з дієсловом *бути* в наказовому способі, вживаному в значенні умовного: *"Будь вона не єдиною дівчиною в батальйоні, ніхто б не звернув особливої уваги, він, здається, однаково впізнав би її"* (О.Гончар).

Із значенням допустовості вживаються підрядні речення, в яких граматичний центр з дієсловом *бути* являє собою своєрідне нерозкладне словосполучення або також є структурно зумовленим щодо способу: *"Пронести ось це наше почуття, це розуміння життя через все, все, що б там не було"* (О.Довженко); *"Де б він не був, що б з ним не траплялося, звикнув ніколи не схилити голову"* (П.Панч).

Отже, зважаючи на структурну й семантичну різноманітність речень з дієсловом *бути* в складі граматичного центру, а також на їх продуктивність у всіх функціональних стилях мовлення, вони заслуговують на особливу увагу. Вивчення специфіки будови таких речень не лише дає широкий матеріал для теоретичних узагальнень про структурний поділ простих речень за внутрішньо-граматичними ознаками, містить дані про синтаксичні особливості цих речень, а й дає змогу глибше осмислити природу граматичного ядра простого речення сучасної української літературної мови.

// УМЛШ. – 1982. – № 12. – С. 9-13.

НЕПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Речення є складною лінгвістичною одиницею і багатоплановим об'єктом дослідження синтаксису. У найзагальнішому і водночас найзвичайнішому своєму вияві речення визначається як граматично оформлена за законами відповідної мови цілісна одиниця мовлення, що виступає головним засобом формування, вираження й передачі думки.

Речення вивчається в основному в трьох аспектах: структурному, смислового (семантичному) та комунікативному.

Під час аналізу речення з погляду його структури (будови) в ньому виділяють насамперед основні конструктивні одиниці (компоненти структури), які, вступаючи у предикативні відношення, утворюють граматичну основу речення (предикативний центр, кістяк, предикативне ядро). З погляду формальної організації речення як синтаксичної структури, здатної виражати комунікативний задум того, хто говорить, розглядаються інші синтаксичні елементи речення (другорядні члени, поширювачі граматичної основи), граматично залежні від одного слова у синтаксичній функції відповідного члена речення чи від граматичної основи речення в цілому. Семантичний аспект вивчення передбачає розгляд речення стосовно позамовної ситуації, того фрагмента дійсності, який відтворюється структурою речення. В цьому плані заслуговує на увагу вивчення семантичних моделей речення, тобто систематизація конкретних ситуацій, для вираження яких використовуються різні структурні моделі речень. Семантика речення значною мірою залежить від лексичного наповнення компонентів його структури. Так, наприклад, структурно однотипні речення (двоскладні поширені) "*Спить дїброва*" (Т. Шевченко); "*Йдуть танки*" (О. Гончар); "*Село багатіє*" (Остап Вишня); "*Сестра вчителює*" з погляду семантики, тобто з погляду вираження компонентами їх структури (підметом і присудком) конкретних ситуацій, є різними. В реченні *Спить дїброва* виражається відношення між предметом і його процесуальним станом, у реченні *Йдуть*

танки – предметом і його дією; в реченні *Село багатіє* – між предметом і зміною (перетворенням) його процесуального стану (пор.: *Село стає багатшим*) а в реченні *Сестра вчительює* – між особою та її конкретною діяльністю (пор.: *Сестра – вчителька; Сестра працює вчителькою*).

Кожне речення виконує свою комунікативну функцію, служить засобом спілкування. Тому комунікативний аспект вивчення речення є не менш важливим, ніж структурний чи семантичний. Вивчаючи речення з погляду комунікативного призначення і відповідно до його комунікативної організації, використовують термін "висловлювання". Для висловлювання як конкретної комунікативної одиниці характерна інтонація в усному мовленні або відповідний знак (крапка, знак питання, знак оклику) в писемному. Відповідно з комунікативним призначенням у реченні розглядають його актуальне членування. Теорія актуального членування нерозривно пов'язана з ученням про порядок слів у реченні. Будь-яке речення актуально членується на **тему** (вихідну частину актуальної інформації, менш важливу, відому з попереднього контексту, елемент, що поєднує висловлювання з попереднім текстом) і **рему** (те, що повідомляється про тему, носій нового у висловлюванні).

Структурний, семантичний і комунікативний аспекти найтісніше пов'язані між собою, часом їх важко відокремити один від одного. Цей зв'язок пояснюється тим, що інформація; закладена в реченні, організується відповідним чином його формальною структурою, зумовлюється лексичним наповненням і підпорядковується комунікативному завданню. Але для практичних потреб розширення і поглиблення теорії речення різноаспектне вивчення його складної сутності вкрай необхідне.

У практиці шкільного вивчення синтаксису багатоаспектний аналіз речення знайшов втілення у структурно-семантичній характеристиці. Цей принцип може бути використаний і під час аналізу простого непоширеного речення.

Непоширене речення є цілісною, побудованою за законами конкретної мови синтаксичною структурою, яка складається тільки з підмета і присудка чи являє собою лише головний член односкладного речення і служить засобом формування, вираження і передачі думки. В основі виділення непоширеного речення лежить структурна ознака – обмеження його складу лише головними членами речення (граматичною основою, структурним мінімумом).

Наявність у реченні принаймні одного з другорядних членів розширює його граматичний склад, перетворює непоширену структуру в структуру поширену.

Звичайно, в практиці мовного спілкування частіше вживаються поширені речення, оскільки потенційні можливості їх синтаксичної структури й семантичних варіацій ширші для відтворення мовними засобами складних зв'язків і взаємовідношень предметів і явищ об'єктивної дійсності. Проте нерідко в писемних текстах, як і в усному мовленні, вживаються непоширені речення, що зумовлено комунікативними настановами висловлювання, синтаксичною організацією тексту та стилістичними потребами викладу.

Непоширене речення являє собою своєрідну синтаксичну одиницю як з погляду структури, так і з погляду семантики та функціонування. Особливістю його синтаксичної організації є насамперед обмеження складу лише головними членами речення: *"Батальйон завмер"* (П.Панч); *"Оддзвеніли коси. Одшуміло жито"*(В.Сосюра); *"Зайшло сонце"* (Ю. Збанацький); *"Поїзд не запізнювався"* (Д.Бедзик); *"Темніє небо"* (В.Бичко); *"Він командир"* (О.Гончар); *"Хвіртка відчинена"* (В. Козаченко); *"Обличчя – наче з гіпсу"* (А.Головка).

Двоскладні непоширені речення найчастіше двослівні, а односкладні непоширені – однослівні. Це пояснюється тим, що головні члени таких непоширених речень виражаються словами з так званою абсолютивною семантикою, тобто достатніми для називання певних явищ, предметів, процесів, ознак. Таких слів у мові більшість. Проте є чимало й таких слів, що не вживаються абсолютивно, обов'язково вимагають

поширювачів, які забезпечують їм лексичну визначеність і однозначність називання. Це – інформативно недостатні слова. Будучи повнозначними, вони ніколи не вживаються самотійно, абсолютивно, а виступають лише стрижневими компонентами сполучень слів, у яких залежне слово має конкретніше лексичне значення з погляду змісту, чим і компенсується інформативна недостатність підпорядковуючого слова (*стати відмінником, видати себе за героя, хотіти працювати*). Інформативно недостатні слова не можуть утворювати окремих членів речення. Вони виступають як допоміжні слова у складі аналітично вираженого члена речення. У непоширеному реченні такі слова можуть бути стрижневими компонентами сполучень слів у функції підмета, присудка та головного члена односкладного речення: *"Наближалася валка автомашин"* (П.Гуріненко); *"Хлопець хотів стати інженером"*; *"Почало вечоріти"* (О.Левада).

Є ще група повнозначних слів, зокрема дієслів, які також в окремих лексичних значеннях вживаються з обов'язковими прислівними поширювачами, наприклад: *обіцяти + зробити щось; відмовитись + від чогось; знаходитись + деь*. Речення з такими дієсловами в ролі присудків є завжди поширеними. Другорядні члени речення в них, залежні від присудків, становлять необхідні компоненти, вилучення яких руйнує структуру речень.

Розглянемо специфіку непоширеного речення з погляду його структури і семантики. Залежно від кількості компонентів, з яких складається його граматична основа, непоширені речення бувають: двоскладні (*Сонце пече. Хиталися дерева. Успіх – це праця. Гагарін – космонавт*) і односкладні (*Світає. Вчимося. Вечір*). Отже, структуру всіх непоширених речень становлять лише головні члени речення (підмет, присудок у двоскладному чи головний член в односкладному реченні).

Кожен з головних членів речення виконує свою роль. Підмет словесно називає предмет думки, якому властиві певна дія, стан або ознака, що їх передає присудок. Підмет може вказувати на особу: *"Дівчина посміхнулася"* (О.Гончар); явище:

"*Ідуть дощі*" (М.Коцюбинський); предмет "*Сад мовчить*" (Л.Первомайський); абстрактне поняття: "*Щастя – це робота*" (О.Довженко); опредмечену дію: "*Курити – шкідливо*"; узагальнено-опредмечене поняття, що дістає статус назви предмета лише в ролі підмета: "*Але*" – *сполучник*".

Структура непоширеного речення не допускає розширення меж підмета завдяки поясненню його другорядними членами речення чи ускладненню, наприклад, однорідними членами. Крім того, специфікою підмета непоширеного речення є вираження його словами з абсолютним значенням, без обов'язкових прислівних поширювачів. Тому склад непоширених речень значною мірою визначається природою підмета, в ролі якого функціонують слова із завершеною семантикою, що, як правило, є назвами осіб, предметів, явищ: "*Вова закам'янів*" (С.Васильченко); "*Демид посумнів*" (П.Козланюк); "*Червоніє горобина. Золотіє листя*" (М.Нагнибіда); "*Повіяли вітри*"; "*Почувся грім*" (Я.Баш).

Присудок виражає предикативну ознаку предмета-підмета. Це загальне значення присудка в реченнях конкретизується залежно від лексико-граматичної природи слів. Це може бути дія: *Поїзд зупинився*; стан: *Природа пробуджується*; якість: *Урожай був багатий*; приналежність: *Портфель – його*; кількість: *Довжина – метр*. Присудок непоширеного речення, як правило, виражається словами, що не допускають у реченні обов'язкового комунікативного розгортання висловлювання. Тому склад присудків у непоширеному реченні теж структурно й семантично обмежений відповідними словесними формами, що характеризуються завершеністю семантики.

У непоширених реченнях дієслівної будови роль присудків найчастіше виконують дієслова, що означають: а) стан особи: "*Оксана мучилась*" (Я.Баш); "*Я хвилююсь*" (Ю.Збанацький); "*Таня почервоніла*" (В.Гжицький); б) процесуальний стан предмета (переважно явищ природи): "*Сонце зайшло*" (Я.Гримайло); "*Шелестить листя*" (Я.Галан);

"Вітер затих" (Ю.Збанацький); "Спустився вечір" (М.Коцюбинський); в) початок, кінець чи продовження відповідного стану, в якому перебуває предмет: "Почалося будівництво" (Ю.Збанацький); "Розмова увірвалася" (В.Гжицький); "Бій наростає" (О.Гончар); г) перехід з одного стану в інший: "Рана зажила" (Я.Галан); "Ґрунт твердішав" (О.Бойченко); ґ) конкретну дію особи як її постійне заняття, спеціальність: "Батько візнукував" (О.Донченко).

У непоширених реченнях іменної будови присудки, як правило, однослівні, виражені іменниками чи прикметниками: "Школа – святиня" (В.Сухомлинський); "Прадід був чапаєвцем" (В.Бичко); "Будяк – це бур'ян. Буряк – це рослина"; "Ми добрі. Ми дужі" (І.Муратов). Нерідко до складу іменних присудків, стрижневим компонентом яких є іменник, входять прикметники, що виражають основну предикативну ознаку предмета-підмета, або слова інших частин мови, які пов'язані з іменником обов'язковим прислівним зв'язком і становлять разом з ним нерозкладну семантичну єдність, що реалізується в синтаксисі як один член речення: "Говдя – людина особлива" (П.Ґуріненко); "Сприймання – сукупність відчуттів"; "Секунда – одиниця часу".

Члени двоскладного непоширеного речення (підмет і присудок) у конкретних висловлюваннях можуть ускладнюватися, утворюючи різноманітні регулярні реалізації цих моделей. Серед реалізацій структури непоширеного двоскладного речення найчастіше вживаються речення, в яких:

а) роль складеного підмета виконують сполучення іменника з кількісним чи неозначено-кількісним числівником або сполучення інфінітивної форми дієслова-зв'язки з іменним словом, що являють собою семантичні єдності, які утворюють один член речення (складений підмет): *Три дні минуло; Горіло троє багать; Червоніло ціле море колосків; Хлопців прийшло чоловік десять; Бути прикладом – честь; Стати переможцем – нелегко;*

б) роль складеного присудка виконують сполучення допоміжного дієслова й інфінітива (у складених дієслівних

присудках), дієслівної зв'язки й іменної частини (у складених іменних присудках) або допоміжного дієслова, дієслівної зв'язки й словоформи, що несе основний зміст (у непростих присудках ускладненої будови, так званих "трьохелементних"); *"Погода могла змінитися"; "Брат став учителем"; "Хлопець хотів бути трактористом";*

в) простий присудок ускладнюється повторенням того самого дієслова: *"Ходив він, ходив";* повторенням спільнокореневих дієслів: *"Ой, і плакав же він, приплакував";* повторенням синонімічних дієслів (*дивитись – поглядати, ходити – підбігати*); повторенням дієслів з лексично незамінними компонентами (*взяти, знати* в наказовому способі), що втратили повноту свого значення: *"А хлопець знай конструє"* чи із значенням реалізації раніше запланованої дії: *"А він візьми та й прийди";*

г) у присудку вживаються зв'язки або зв'язкові утворення (*це, це є, це і є, і є, ось, те саме що, це те саме що, не що інше як, такий, це значить, ось такий* та ін.).

Непоширене односкладне речення – це такий структурно-семантичний тип простого речення, в якому наявний лише один головний член, що за формою збігається з підметом або присудком двоскладного речення, але поєднує в собі значення логічного суб'єкта і предиката і виражається словоформами із завершеною семантикою. Отже, односкладні непоширені речення – речення одночленні: *Ніч; Тиша; Світає; – Працюєте? – Учителюю; Встати; Будьте пильні.*

Головний член таких речень структурно і семантично також обмежений, тому що його утворюють лише слова (іменники та дієслова), які самостійно здатні представити відповідний фрагмент дійсності. Структура непоширеного односкладного речення обмежується одним головним членом речення, вираженим іменником у називному відмінку (в номінативних реченнях) і дієсловами в певних формах (в означено-особових, безособових, узагальнено-особових, неозначено-особових, інфінітивних реченнях).

У регулярних реалізаціях непоширених односкладних

речень головні члени можуть ускладнюватися модальними дієсловами, а також дієсловами, що означають початок, продовження або кінець дії: *Почало світати; Хочете працювати? Можете бути спокійні.*

Крім специфічної структурної визначеності, непоширене речення виразнюється і як комунікативна одиниця з властивим їй комплексом семантичних ознак.

Семантика непоширеного двоскладного речення залежить од відношень, які утворюються внаслідок взаємодії головних членів. Характер таких відношень зумовлюється семантикою слів у функції підмета і присудка. Звичайно, семантика слова-підмета є домінуючою щодо вибору дієслова-присудка, зумовлює його синтаксичне значення і структуру. Проте семантичні варіанти речень визначаються залежно від ознак дієслова-присудка.

У двоскладних непоширених реченнях, з дієслівним присудком предикативна ознака виступає як активна дія або як процесуальний стан, що конкретизуються значенням дієслівних словоформ. Залежно від цього між головними членами утворюються, два типи смислових відношень: а) підмет як діяч – його діяльність: *Робітник працює*; б) підмет як носій стану – його процесуальний стан: *Ліпа цвіте.*

Предикативна ознака як діяльність підмета може мати характер довготривалої або результативної дії залежно від ви- до- часових форм дієслова-присудка: *"Хлюпає дощ"; "Лютувала буря"* (Я.Баш); *"Бабуся спинилася"* (С.Васильченко); *"Настала хвилина прощання"* (Л. Дмитерко).

Предикативна ознака як процесуальний стан підмета – носія стану може вказувати на: а) перебування підмета у відповідному, конкретизованому лексичним значенням дієслова, психічному чи фізичному стані (*вередувати, нервувати, бушувати, буяти, біліти, задихатися, хворіти, нездужати, осліпнути, покалічитися* та ін.); б) перебування у стані мислення, думання, говоріння, творчості (*говорити, виступати, доповідати, думати, творити, мовчати*); в) перетворення (перехід) з одного стану в інший (*загорати,*

закам'яніти, знепритомніти, відходити, відставати, видужувати, заживати, зледаціти, занепадати, танути і т. ін.).

Семантичні варіанти двоскладних непоширених речень іменної будови утворюються на базі двох моделей: з координованими головними членами (*Сестра – відмінниця; Погода – чудова*) та з некоординованими (*Брат у партизанах*).

Речення з координованими головними членами найширше представлене в українській мові моделлю: "іменник у називному відмінку + іменник у називному відмінку". В таких реченнях предикативна ознака може належати самому підмету: *Риба – багатство* або встановлюватися на основі різних зв'язків і зіставлень: *Закон – це порядок*.

Речення першого типу представлене в українській мові трьома семантичними варіантами; а) предикативна ознака інформує про суб'єкт і виражає назву, ім'я: *Я – Зоя; Виступаючий – Іванов*; родове відношення, родовий зв'язок: *Всі вони – рідня; Сергій – вітчим*; спеціальність, рід заняття: *"Я був лоцманом"* (М.Рильський); *"Магазаник був лісником"* (М.Стельмах); *Брат – учасник олімпіади (конкурсу, ігор, змагання)*; *Валя – фізкультурниця*; національну, соціальну приналежність: *Петров – росіянин; Хома Хаєцький – селянин*; кількісну ознаку ваги, напруги, сили, віддалі, температури і т. ін., виражену іменником з кількісним значенням одномірної кількості: *Відстань – кілометр; Вага – кілограм*; числівниковим словом з узагальнено-кількісним значенням: *Розмір – 48*; вікові дані: *Олечка – немовля; Син – дорослий*; б) предикативна ознака є другою назвою, що тотожна назві предмета-підмета і виступає як своєрідне тлумачення, розшифрування події, явища: *Наш час – час героїв*; як заперечення назви предмета-підмета: *Слово – не горобець* (Нар. тв.); *Кров – не водиця*; як повна ідентифікація, коли лексеми підмета і лексеми присудка тотожні: *"Лист був як лист"* (О.Гончар); *Хліб є хліб*; в) предикативна ознака є кваліфікуючою характеристикою предмета-підмета: *Таня – відмінниця; Ми – працелюби*; як назва, що в ній предметне і

оцінне значення збігаються: *"Ромашка"* – це пароль" (В.Козаченко); *"Пісня – це радість"* (М.Стельмах); як назва, що в ній іменний компонент виконує лише структурну функцію, а ад'єктивний – функціонально-кваліфікуючу, оцінну: *"Підпільник – поняття особливе"*; *"Велике слово – дружба"* (Ю.Збанацький); *"Лукаш – молодий хлопець"* (Леся Українка); *"Туризм – справа цікава"*.

У реченнях другого типу предикативна ознака предмета-підмета виступає як результативна, утворена, породжена: *"Чуйність – основа дружби"* (В.Сухомлинський); *"Полк – сила"* (О.Гончар); *"Сини – це надія"* (М.Зарудний); *"Пісня і праця – великі дві сили"* (І.Франко); як відношення породжуваного (суб'єкта) і породжуючого (предиката): *"Навчання – це праця"* (В.Сухомлинський); *"Життя – це робота"* (Н.Рибак).

Структура і семантика непоширеного двоскладного, як і односкладного речень досить розгалужена завдяки морфологічним та лексичним варіаціям предикативного члена (іменника в непрямих відмінках: *Брат – у відрядженні*, слів інших частин мови у називному та в непрямих відмінках; *Характер – чудовий*; *Ручка – його*; а також завдяки ускладненню предикативного члена різними зв'язками, неповнозначними та повнозначними: *Погода стала прохолодна*; *Хлопець повернувся агрономом*.

Таким чином, непоширене речення виступає як самостійна структурно-семантична модель з властивим їй комплексом структурних і семантичних характеристик. Непоширене речення можна утворити з поширеного, в якому граматична основа є структурно і семантично завершеною. Непоширене речення разом з тим легко перетворюється в поширене завдяки додаванню до його складу другорядних членів речення, кожен з яких структурно розширює склад речення й інформативно доповнює комунікативний зміст висловлювання.

// УМЛШ. – 1984. – № 2. – С. 31-35.

ЗУМОВЛЕНІСТЬ СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ ВАЛЕНТНІСТЮ ДІЄСЛОВА-ПРИСУДКА

У сучасних синтаксичних теоріях просте речення розглядається як багатоаспектна синтаксична структура, компоненти якої становлять складну ієрархізовану систему відповідного ярусу (власне-синтаксичного, семантико-синтаксичного, семантичного, функціонального)². Загальний напрям теорії простого речення великою мірою визначається розвитком учення про валентність дієслова, яке стимулювало дослідження семантико-синтаксичної природи речення, а також інтенсифікувало розвідки в галузі семантики дієслова, орієнтованої на синтаксичну структуру речення.

Валентність дієслова-присудка, яка виявляється в сполучуваності його з іншими словами, нерозривно пов'язана з особливостями структури присудка і прогнозує придієслівні (центральної або периферійні) субпозиції для заміщення їх обов'язковими чи факультативними компонентами у власне синтаксичній структурі речення³. Дієслівні конструкції мають вирішальний вплив на структуру словосполучень і речень. Лексичне значення дієслів взаємодіє з граматичним, взаємозумовлена і їх семантична структура та можливості синтаксичного моделювання.

Дієслівний присудок своєю валентністю визначає склад синтаксичних і семантичних поширювачів. Валентність дієслова-присудка, отже, є величиною постійною для дієслова в конкретному значенні, хоч це не означає, що всі валентності,

² Адмони В. Г., Типология предложения.– В кн.: Исследование по общей теории грамматики.– М., 1968, с. 232–291; Адмони В. Г. Структурно-смысловое ядро предложения.– В кн.: Члены предложения в языках различных типов.– Л., 1972, с. 35–50; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення.– К., 1983, с. 125–130.

³ Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Знач. праця, с. 17–25.

потенційно закладені в його семантиці, виражаються спеціальними синтаксичними поширювачами в поверхневій структурі речення. В кожному конкретному випадку реалізуються лише ті валентності, актуалізації яких потребує відповідна модель речення.

Синтаксичну основу двоскладного речення становить його граматичний центр. В одних випадках граматичний центр є достатнім для вираження структурно-граматичної завершеності речення (*Жито досягає*), а в інших – складає лише граматичну основу його (*Учень виконує справу*). Практично всі дієслова української мови, крім безособових, можуть утворювати двоскладні речення, синтаксична структура яких досить неоднорідна. Це можуть бути речення: а) непоширені, в яких граматичний центр достатній для структурно-граматичної завершеності речення; б) поширені, в яких другорядні члени займають периферійні субпозиції і є факультативними елементами власне синтаксичної структури речення; в) поширені, в яких другорядні члени займають центральні субпозиції і є обов'язковими компонентами у структурно-граматичній завершеності речення.

Характер структури двоскладного речення залежить від вияву валентності дієслів у відповідній моделі речення.

Сполучуваність дієслів української мови, за якою встановлюється їх валентність, дозволяє поділити всі дієслова на три групи: 1) дієслова закритої (абсолютивної) семантики, із самодостатнім змістом (*полум'яніти, німіти, дзвеніти, плакати, стогнати* і т. д.); 2) дієслова відкритої (релятивної) семантики, які вимагають заповнення позицій після них у певній морфологічній формі (*зрікатися чого, здійснити що, відзначитися чим, стежити за чим, ким, личити кому, скучати за ким, чим*), або які в структурі словосполучень і речень вимагають заповнення позицій після них іншим словом, незалежно від морфологічної форми, але з певним змістом (*опинитися, знаходиться де? – біля річки, за містом, в селі, через дорогу, поруч; податися куди? – в бібліотеку, вздовж лісу, до друзів, туди*); 3) дієслова, які залежно від характеру

структурно-семантичної моделі речення можуть в одних випадках реалізувати семантику абсолютивно, а в інших релятивно (*читати, співати, любити, радіти*). Такий поділ дієслів виявляє їх синтаксичні властивості, здатність утворювати окремі компоненти синтаксичної структури речення, зокрема присудок, з одного боку, і розкриває ієрархію залежності компонентів синтаксичної структури речення – з другого⁴. Крім того, поділ дозволяє виділити групу дієслів, які в певних значеннях реалізують семантику лише у сполученні з відповідними граматичними формами інших повнозначних слів, утворюючи з ними семантико-граматичні єдності. Це так звані допоміжні дієслова (*хотіти, мати, мусити, воліти, сміти, перестати, знаходитися, спробувати, спитатися, умудритися, розохотитися, наміряться, намагатися, зводити*) та дієслівні зв'язки (*бути, стати, становити, означати, являти собою, залишатися*), які на відміну від інших дієслів не можуть утворювати окремий компонент синтаксичної структури речення, а виступають як формально обов'язкова, хоч і семантично неповноцінна, частина: *Погода могла змінитися, Брат став учителем, Хлопець хотів бути трактористом, Він вирішив стати комбайнером*.

Сутність дієслів, які завжди реалізують семантику абсолютивно (*стелитися, мовчати*), а також можуть реалізувати її абсолютивно в окремих моделях речень (*співати, шити*), виявляється в здатності моделювати непоширеного

⁴ Прийнята нами система компонентів синтаксичної структури двоскладного речення спирається на праці: *Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис.* – М., 1977, с. 139–140; *Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой.* – М., 1981, с. 490–498. *Кодухов В. И. Введение в языкознание.* – М., 1979, с. 278–279; *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Значч, праця, с. 17–25.*

Враховується участь синтаксичних компонентів в утворенні граматичного центру речення, ступінь обов'язковості у структурно-граматичній завершеності речення чи іншого компонента та синтаксична залежність (від одного члена речення чи від граматичного центру в цілому).

речення (П + Пр) та граматичну основу поширеного речення з неголовними субпозиціями (детермінанта, периферійною та дуплексива), які відповідно заміщують неголовні синтаксичні компоненти приреченневої залежності (детермінант) і причленної залежності (факультативний компонент, дуплексив). Структура таких поширених речень може зводитись до їх граматичної основи (П + Пр), що може функціонувати як непоширене речення, хоч семантична модель нерідко зазнає при цьому змін: П + Пр + Д (*В кімнаті задеренчав телефон*) → П + Пр (*Телефон задеренчав*), П + Пр + Ф (*Інженер усміхнувся до нас*) → П + Пр (*Інженер усміхнувся*), П + Пр + Дп (*Люди стояли в тривожному мовчанні*) → П + Пр (*Люди стояли*), Фп + Пр + ДпФ (*Сяє Київ наш у цвіту каштанів*) → П + Пр (*Київ сяє*); П + Пр + Ф + Ф + ФД (*А море радісно і ніжно блакитніє крізь світанкову млу (З.Тулуб)*) → П + Пр (*Море блакитніє*) і т. д. Характерною рисою семантичної структури таких речень є здатність предиката самостійно виражати ознаку суб'єкта. Наявність синтаксичних поширювачів граматичної основи пов'язана із складністю семантичної структури граматично простих речень. Речення з такими дієсловами-присудками можуть означати а) стан особи: *Оксана мучилась; Я хвилююся; Таня почервоніла*; б) процесуальний стан предмета (переважно явищ природи): *Сонце зайшло; Шелестить листя; Вітер затих; Спустився вечір*; в) початок чи продовження відповідного стану, в якому перебуває предмет: *Почалося будівництво; Розмова увірвалась; Бій наростає*; г) перехід із одного стану в інший: *Рана зажила; Грунт твердішав*; д) конкретну дію особи як її постійне заняття, спеціальність: *Батько візникував*.

На фоні дієслів, що реалізують семантику абсолютивно, виділяються дієслова руху, які, хоч і можуть уживатися абсолютивно, найчастіше функціонують у реченнях із поширювачами з локативним значенням. Як свідчать трансформації (поширених речень у непоширені) з дієсловами-присудками руху, поширювачі їх граматичної основи з

локативним значенням є також факультативними компонентами їх синтаксичної структури. Наприклад: "*Раз на північ ішов караван*" (Леся Українка) – **Караван ішов**; "*Назустріч їхала валка саней з хмизом*" (Г.Хоткевич) – **Валка саней їхала**; "*Молодші товариші порозбрідалися по ріллі*" (О.Вишня) – **Товариші порозбрідалися**.

Дієслова релятивної семантики, крім тих, що є допоміжними у складених присудках, у структурі двоскладного речення відкривають центральні субпозиції для заміщення їх обов'язковими синтаксичними компонентами причленної (придієслівної) залежності. При умові вираження присудків такими дієсловами утворюються речення з обов'язковими поширювачами. Кількість та характер обов'язкових поширювачів залежить від валентності дієслова-присудка.

Більшість дієслів релятивної семантики в українській мові одновалентні, тобто такі, які реалізують семантику у сполученні з однією заданою, "запрограмованою" відмінковою формою імені. Типовою морфологічною формою імені, що сполучається з такими дієсловами, є знахідний безприйменниковий: *закінчувати (роботу), утворити (команду), запозичувати (досвід), обслуговувати (делегацію)* і т. п.

Ряд дієслів для реалізації семантики вимагає іменних слів у знахідному відмінку з прийменником чи у формі інших непрямих відмінків – як без прийменника, так і з прийменником: *кланятися (батькові), заволодіти (містом), скидатися (на брата), дбати (про розвиток), спиратися (на підтримку)* тощо

При транспонуванні в речення відповідних дієслівних словосполучень з такими дієсловами-присудками утворюється одна центральна субпозиція, яка заміщується одним обов'язковим синтаксичним компонентом; при цьому утворюється синтаксична структура двоскладного речення з обов'язковим поширювачем, необхідним для структурно-граматичної завершеності речення (П + Пр + О). Основу семантичної структури таких речень становлять предикатно-аргументні відношення між

предикатом, суб'єктом і об'єктом: "Денис намагався підбадьорити друга" (Л.Дмитерко), "Тоня симпатизувала хлопцеві"

(О.Гончар), "Машина долає кілометри" (Ю.Збанацький), "Герої не знають страху" (П.Тичина).

Частина дієслів української мови складає групу багатовалентних (дво- і тривалентних) дієслів, які утворюють кілька центральних субпозицій, а отже, й "прогнозують" кілька обов'язкових поширювачів причленної залежності у синтаксичній структурі речення: П + Пр + О (знах.) + О (дав.) – "Марко розповів ковалеві про "Землю і волю" (П.Козланюк); П + Пр + О (знах.) + О (род.): "Моряки засадили дівчат з грузовика" (В. Кучер).

Обов'язкові синтаксичні компоненти, переважно іменники у формі непрямих відмінків, що обов'язково "прогнозуються" семантикою дієслова-присудка, одержали назву предметних імен (актантів)⁵ Обов'язкові поширювачі дієслова-присудка, виражені іменниками чи іншими субстантивними словами в непрямих відмінках, перебувають з дієсловами-присудками в об'єктних відношеннях: "Сонце ле над білим світом ясні **промені** згори" (Л.Забашта), "Розвиток науки у великій мірі залежить **від школи**" (В. Сухомлинський), "Цей степ вражає своїм **безмежжям**" (М. Стельмах). В плані семантичної структури поширені речення з обов'язковими компонентами є завжди простими.

Окремі дієслова релятивної семантики можуть утворювати центральну субпозицію, яка заміщається однією з кількох можливих відмінкових форм з певним категоріальним значенням. Морфологічно нерегламентована форма обов'язкового (непредметного) поширювача при таких дієсловах-присудках виражає відповідні обставинні відношення: "Дружинін перебував тоді в селі" (М.Шеремет). Варіації прийменниково-відмінкових форм обов'язкових поширювачів (найчастіше з локативним значенням) вказують

⁵ Современный русский язык, с. 494.

на відсутність граматичної заданості непередметних поширювачів. Але постійне заміщення відкритої позиції одним із можливих варіантів (*перебувати* в чому? на чому? за чим? серед чого?) є підтвердженням здатності таких дієслів моделювати речення з обов'язковими поширювачами.

Обов'язкові компоненти, які реалізують центральні субпозиції при багатовалентних дієсловах-присудках, найчастіше бувають однаково облігаторними членами в синтаксичній структурі речення. Вилучення одного з них руйнує структуру речення, робить її незавершеною. Так, наприклад, дієслова із значенням залучення об'єкта до чогось (*привчати, залучати, притягувати*) є двовалентними, їм властива обов'язкова сполучуваність з іменними формами в знахідному та родовому приєдниковому: "*Кузьма привчає хлопця до ковальської справи*" (К. Гордієнко), "*Головний інженер навмисно не залучив до участі в цих дослідях контрольну лабораторію*" (Ю. Шовкопляс).

Дещо відмінними в цьому відношенні є дієслова двовалентні, семантику яких реалізує одна з форм імені в давальному відмінку без прийменника (*хтось дає щось комусь*). У реченнях з такими дієсловами-присудками виражається спрямована на об'єкт дія, яка відбувається для когось, заради когось, спеціально призначена для іншої особи: "*Коли я причинив Нечуйвітру велике горе*" (М.Стельмах), "*Майор Воронцов надавав великого значення цим навчанням*" (О.Гончар). У наведених прикладах обидві форми знахідного (чи родового) і давального відмінків обов'язково прогнозуються валентністю відповідних дієслів, а тому виражені ними обов'язкові поширювачі, які заміщують центральні субпозиції, однаково необхідні у синтаксичній структурі речення. Нерідко поширювач у формі давального відмінка може опускаватися, не порушуючи синтаксичної структури речення: "*Голова наш дав обід усім гостям поважним*" (С.Олійник) → *Голова наш дав обід* (ФП + Пр + О + ФФО (дав.) → ФП + Пр + О (знах.). Через це давальний відмінок в українській мові вчені кваліфікують як "своєрідну

межу між відмінками, що перебувають у центральних позиціях, і відмінками конкретними, що перебувають у периферійних позиціях"⁶.

Таким чином, валентність дієслова виявляється релевантною ознакою щодо утворення двоскладних поширених речень з обов'язковими компонентами причленної (придієслівної) залежності, яким властива облігаторність у завершенні синтаксичної структури речення. Щодо поширення двоскладних речень факультативними компонентами причленної (придієслівної) залежності, то суттєвим є те, що їх природа не зумовлена валентністю дієслова-присудка⁷. Вони вводяться в речення у зв'язку з комунікативною спрямованістю висловлювання, зумовлені необхідністю передавати різні відношення, наприклад, часові, просторові, причини, умови, мети⁸.

Ослаблення синтаксичного зв'язку факультативних поширювачів із дієсловами-присудками (від відсутності сильних прислівних зв'язків до вільного приєднання членів, залежних від граматичної основи (П + Пр) чи від граматичної основи разом із обов'язковими компонентами (П + Пр + О...) створює умови для вираження факультативними членами найрізноманітніших семантико-синтаксичних відношень у структурі речення, збагачуючи і розширюючи тим самим його інформативні можливості.

// Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 39-43.

⁶ *Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови. – К., 1980, с. 45.

⁷ *Pauliny E.* *Struktúra slovenského slovesa.* – Bratislava, 1943, s. 16–29; *Оравец Я К* вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении.– В кн.: *Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие.* М., 1969, с. 177.

⁸ *Дорофеева Т. М.* Глаголы с обязательной подчинительной связью в современном русском языке. – Памяти академика Виктора Владимировича Виноградова: Сб. статей. М., 1971, с. 68.

ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНЕ І СЕМАНТИКО- ГРАМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ СТРУКТУРИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

(на матеріалі двоскладних речень української мови)

Питання вивчення структури простого речення і його моделей, хоч і має вже певну традицію у вітчизняній і зарубіжній науці (Ф.І.Буслаєв, О.О.Потебня, О.М.Пешковський, О.О.Шахматов, В.В.Виноградов, О.С.Мельничук, В.Г.Адмоні, Н.Ю.Шведова, Г.А.Золотова, Н.Д.Арутюнова, Ф.Мразек, Я.Бауер, М.Кубік та ін.), все ж і на сьогодні залишається актуальним⁹. Теорія моделювання структури простого речення, в яких би поняттях і термінах вона не виявлялась, включає в себе широке коло проблем, пов'язаних з різними аспектами його структури, в тому числі власне-синтаксичної (формально-граматичної, позиційної), семантико-синтаксичної, власне-семантичної (семантичної) та функціональної. Незважаючи на детальний опис моделей простого речення у вигляді його структурних схем (Русская грамматика, 1980 г.), відкритим залишається питання про обсяг моделі, її відношення з реченням як комунікативною одиницею мови і мовлення.

В основу моделювання двоскладних речень української мови покладено такі вихідні положення: а) розмежування формально-граматичних і семантико-граматичних моделей; б) орієнтація на ієрархію компонентів і міжкомпонентних синтаксичних відношень при встановленні обсягу моделі; в) збереження за моделлю властивості виступати синтаксично і комунікативно завершеною (замкнутою) структурою; г) наявність симетрично-асиметричних відношень між компонентами формально-граматичних моделей (підметом, присудком, обов'язковим компонентом первинної залежності) і компонентами семантико-граматичних моделей (суб'єктом і предикатом); д) побудова семантико-граматичних моделей за

принципом виявлення часткових значень категоріальної семантики (типізованої лексичної семантики) компонентів, виділених на формально-граматичному рівні і включених у модель; е) підпорядкованість формально-граматичних і семантико-граматичних моделей функції речення як єдиного синтаксичного цілого, що має граматичну організацію, наділене семантикою і виконує комунікативну роль.

Дослідження типології формально-граматичних моделей двоскладних речень висуває на перший план завдання вивчення синтагматичних властивостей повнозначних слів, що виявляються в закономірностях проектування центральних субпозицій, які займають обов'язкові компоненти причленної залежності¹⁰.

У системі української мови виділяється група релятивних слів (дієслів, іменників, прикметників), семантична валентність яких зумовлює виділення центральних субпозицій, що їх займають у структурі речення обов'язкові компоненти причленної залежності. Вживаючись у субпозиції підмета і присудка, такі слова забезпечують розширення синтаксичного обсягу моделі речення за рахунок обов'язкових компонентів причленної залежності (первинних компонентів): *З кожним десятиліттям зростає в житті суспільства роль стилю масової інформації* (В. Русанівський), *Ми в боротьбі пройшли кризу бурі і негоди і творимо життя незборне, молоде* (В. Сосюра). Якщо субпозиції обов'язкових первинних компонентів займають слова також релятивної семантики, то модель речення відповідно розширюється за рахунок обов'язкових компонентів вторинної залежності, що утворюють разом з першими обов'язкові ланцюгові ряди залежності: *Оволодіння молоддю обчислювальною технікою повинно стати важливим фактором прискорення науково-технічного прогресу* (З газ.).

Формально-граматична модель двоскладного речення – це конструкція, що являє собою окреме непоширене речення чи

частину поширеного речення, яка складається з головних синтаксичних компонентів або з головних і обов'язкових компонентів первинної залежності та їх ланцюгових рядів і є синтаксично й комунікативне автономною структурою: *Земля диміла. Починалось літо. Був день грози. Був сорок другий рік* (М. Бажан). Отже, обсяг моделі (її синтаксична форма) пов'язаний з наявністю в структурі речення обов'язкових первинних компонентів та залежних від них обов'язкових вторинних компонентів і регулюється семантичною валентністю повнозначних слів, що утворюють відповідні центральні субпозиції. Зміст моделі (власне-синтаксичну семантику) складають міжкомпонентні синтаксичні відношення: предикативні та обов'язкові непередикативні (об'єктні, обставинні, атрибутивні).

На формально-граматичному рівні при класифікації моделей двоскладних речень беруться до уваги три ознаки: морфологічне вираження головних компонентів, характер двоспрямованого синтаксичного зв'язку між підметом і присудком та наявність чи відсутність обов'язкових компонентів припідметової і приприсудкової залежності. Перша ознака зумовлює виділення дієслівних, недієслівних моделей (враховується морфологічне вираження присудка), номінативно-підметових та інфінітивно-підметових моделей (враховується морфологічне вираження підмета). Друга ознака орієнтує на поділ моделей речень з координованими та некоординованими головними компонентами. Третя ознака покладена в основу об'єднання речень двоскладної будови за моделями без обов'язкових компонентів первинної залежності (непоширених) і з обов'язковими компонентами первинної залежності (обов'язково поширених)³.

Семантико-граматична модель двоскладного речення базується на формально-граматичній моделі, що визначає її обсяг і передбачає виділення в ній двох семантико-граматичних компонентів (суб'єкта і предиката). При цьому обсяг семантико-граматичних компонентів в одних випадках корелює з обсягом формально-граматичних компонентів, а в

інших випадках – виявляє асиметрію, розширюючись за рахунок обов'язкових первинних компонентів та їх ланцюгових рядів. В основу виділення й опису семантико-граматичних моделей двоскладного речення української мови покладено взаємозв'язок між формально-граматичними моделями, характером синтаксичних відношень між компонентами, що утворюють модель, та типізованою лексичною семантикою компонентів моделі, виділених на формально-граматичному рівні. Дослідження проводилось у напрямі від форми до змісту, тому обсяг семантико-граматичної моделі в усіх випадках визначався її формально-граматичними межами (формально-граматичною моделлю). Постійною змістовою характеристикою моделі двоскладного речення виступає предикативне відношення між підметом і присудком. Кількість і характер обов'язкових приприсудкових компонентів регулюють непредикативні синтаксичні відношення моделей і є їх змінними змістовими характеристиками. Формально-граматична модель, таким чином, виступає своєрідним інваріантом семантико-граматичної моделі, оскільки вона визначає, з одного боку, склад (межі, обсяг) останньої, а з другого боку, виражає власне-синтаксичний зміст моделі, що виявляється в характері синтаксичних відношень. Формально-граматична модель, інтерпретована з урахуванням типізованої лексичної семантики формально-граматичних компонентів, що її утворюють, одержує семантико-граматичний зміст, котрий розглядається як конкретизація власне-синтаксичної семантики (предикативних, об'єктних, обставинних, атрибутивних між компонентних відношень). Так, наприклад, на формально-граматичному рівні виділяється модель двоскладного речення дієслівного типу з обов'язковим компонентом приприсудкової залежності, що вступає з присудком в об'єктні відношення (Пн + Прд + О1...). Така модель уніфікує синтаксичну структуру двоскладних речень і становить синтаксичний інваріант, що реалізується в сукупності семантико-граматичних варіантів (семантико-граматичних моделей). Наприклад:

Ріка скидалася на справжнє велике, широке озеро (Я. Баш), *Хоч би малесеньку хатину він мріяв мати над Дніпром* (М. Рильський), *Гори перетворилися в один суцільний водоспад* (В. Гжицький). Синтаксичний інваріант моделі, за якою побудовані речення, підтверджується однаковим складом компонентів (підмета, присудка і обов'язкового приприсудкового компонента) та однаковими міжкомпонентними відношеннями (предикативним – між підметом і присудком і об'єктним – між присудком і обов'язково залежним від нього неголовним компонентом). Наведені приклади речень ілюструють різні реалізації цієї синтаксичної моделі (різні семантико-граматичні моделі): *ріка скидалася на озеро* – предикативно-об'єктну модель відношення до суб'єкта; *він мріяв мати хатину* – предикативно-об'єктну модель посесивності; *гори перетворилися у водоспад* – предикативно-об'єктну модель перетворення.

Критерієм поділу моделей речень дієслівної будови виступає характер вираження дії дієсловом-присудком. Дієслова-присудки абсолютної се-І мантики виражають дію предмета-підмета автономно, утворюючи моделі непоширених речень (Пн + Прд). Дієслова-присудки релятивної семантики виражають дію предмета-підмета відносно, як таку, що спрямована на інший предмет чи обмежена відповідними обставинами, утворюючи моделі обов'язково поширених речень (Пн + Прд + О1...).

У центрі речень дієслівного типу без обов'язкових компонентів первинної залежності (Пн + Прд) знаходиться дієслово абсолютної семантики. Воно утворює присудок як компонент формально-граматичної структури і водночас є предикатом семантико-граматичної структури, виражаючи семантику суб'єкта: *Літа пролетіли, Настала осінь*. Склад синтаксичних компонентів моделі визначає і специфіку її міжкомпонентних відношень, обмежуючи їх лише предикативним відношенням. У дієслівній системі сучасної української літературної мови виявлено приблизно третину

всіх дієслівних лексем, здатних моделювати речення Пн + Прд⁴. Якщо абсолютивність семантики дієслів-присудків фіксується відсутністю проєктованих ними центральних субпозицій і визначає синтаксичну структуру моделі, певним чином уніфікуючи її, то лексико-семантичні властивості дієслів урізноманітнюють її семантико-граматичні, значення (семантико-граматичні моделі). На основі синтаксичної моделі Пн + Прд утворюються речення з предикатами: а) "утвердження буття, стану, явища", б) "діяльності як заняття", в) "діяльності як невід'ємної властивості суб'єкта", г) "діяльного стану", д) "процесуального перетворення ознаки суб'єкта" та ін.

Семантична ознака "утвердження буття, стану, явища" об'єднує велику кількість двоскладних речень дієслівної будови. Це, зокрема, речення, в яких підмет є назвою конкретного просторового відрізка (*село, місто, дорога*), а присудок виражає буття в плані констатації поза зв'язком з просторовим обмеженням чи відношенням до інших предметів. Сему "процесуального буття" нерідко ускладнюють семи, пов'язані з об'єктивним виявленням індивідуальних властивостей предметів (стану, кольору, метафоричних ознак) чи з суб'єктивним сприйняттям їх: *Сади цвітуть, Голубіє Дніпро, Зеленіють огірки*. З підметом-назвою опредмеченої дії семантично узгоджуються присудки "буття": а) в нейтральній фазі виявлення ознаки, в плані констатації її в минулому чи в майбутньому: *Була розмова, Буде розмова*; б) в початковій стадії виникнення стану: *Почалося будівництво, Зав'язалася розмова*; в) у процесі тривання стану чи окремих моментів виявлення його: *Бій тривав, Гул наростає*; г) на завершальному етапі виявлення процесу: *Розмова увірвалася, Прийшов порятунок*. Предикативна ознака підмета-назви явища природи варіюється за рахунок дієслівних лексем, що означають фазисні аспекти процесуального стану (*Була гроза, Буде гроза, Почалася гроза*) чи за рахунок властивостей суб'єктів, здатних виявляти дію-стан як результат їх внутрішніх можливостей: *Повівав вітер, Заблищали зірки*,

Сонце зайшло. Якщо субпозицію підмета заміщують іменники, що означають відрізок часу (назви днів, місяців, пів року, різні темпоральні проміжки), то предикати виражають процесуальні зміни суб'єктів у часі: *Надходить літо, Кінчився день.* Нерідко загальний семантичний план "утвердження буття, стану, явища" підмета-назви часового відрізка ускладнюється модально-експресивними відтінками, що залежить від реакції мовця: *Минають дні, Минає літо, Весна забарилась, Спливають роки.* Семантично близькими до підметів-назв відрізків часу в розглядуваній моделі є також підмети-назви явищ суспільного життя, які в результаті предикації в структурі двоскладного речення з семантикою "утвердження буття" в його різних фазисних варіантах також одержують значення відповідних періодів у часовій об'єктивації дійсності: *Свято продовжувалося, Настало свято.*

У реченнях з предикатом "діяльність як заняття" може виражатися а) діяльність суб'єкта як його тимчасове заняття: *Володя чергував,* б) діяльність як уміння (кваліфікація): *Сестра учителює* (= Сестра-учителька). Нерідко семантика моделі частково змінюється за рахунок наявності в присудку дієслівних сем неденотативного характеру, що відображають суб'єктивне враження від денотата, його емоційну оцінку, логічне осмислення асоціації тощо. Наприклад, у типовому значенні "діяльність як заняття" може мати місце відтінок сативності (*напарубкувався*), пейоративності (*докомандувався*) та ін.

Предикативну ознаку "діяльність як невід'ємна властивість суб'єкта" виражають дві групи дієслів: дієслова переміщення в просторі і дієслова звучання, відповідно типізуючи семантико-граматичні моделі двоскладних речень. Семантика "діяльність як здатність суб'єкта переміщуватися в просторі" властива двоскладним реченням, субпозицію присудків у яких займають дієслова із значенням руху. В таких реченнях спостерігається обмеження складу лексем обох головних компонентів, а також семантична взаємозумовленість

типового значення суб'єкта і предиката в семантико-граматичних моделях. Дієслівні лексеми в субпозиції присудка, крім загальної семи "переміщення", також включають додаткові семи, що вказують на ознаки простору, в якому відбувається переміщення: *Людина ходить* ("суб'єкт володіє здатністю пересуватися по землі за допомогою ніг"), *Риба плаває* ("суб'єкт має здатність пересуватися по воді"), *Птах літає* ("суб'єкт володіє здатністю пересуватися в повітрі").

Семантика "діяльність як властивість суб'єкта", що виявляється як "звучання", властива реченням, субпозицію підметів яких займають іменники – назви істот: а) тварин (*Собака гавкає, Кінь ірже*); б) птахів (*Курка кудахає, Зозуля кує, Голуб воркує*); в) земноводних, комах (*Жаба квакає, Гадюка сичить*). У реченнях з підметом-назвою людей субпозицію присудків займають переважно звуконаслідувальні дієслова (*гикати, гукати, агакати, ухати, цикати, хникати, гмикати*), а також дієслова, що позначають відповідні фізіологічні процеси (*сонти, хроніти*).

Дієслова "звучання" в субпозиції присудка утворюють велику груп речень, об'єднаних семантикою "діяльність як властивість суб'єкта". Суб'єкт субкатегоризується в назвах а) рослин: *А ліс мовчав, Шелестять берізки*; б) твердих предметів: *Стукнули двері, Заскрипіли ставні*; в) механізмів машин: *Млин грюкоче, Завиває циркулярка*; г) предметів, пристосованих для утворення звуків: *Деренчали струни, Задзеленів дзвінок*; д) рідин: *Хлюпала вода*; е) рік: *Шумить Нева*; є) рухомих шарів повітря: *Реве вітер* ж) явищ природи: *Шелестить дощ*; з) абстрактних понять, що передають звукове відчуття: *Лунали постріли*.

Синтаксична модель Пн + Прд включає також семантико-граматичний тип речень "діяльного стану суб'єкта" з предикатами, вираженими дієсловами-присудками, що означають: а) фізичний стан як здатність зорового сприймання (*бачити, недобачати, осліпнути*), слухового сприймання (*чути, недочувати, глухнути*), загальний фізичний стан (*чхати, кашляти, грипувати, стомитися*), стан, пов'язаний із

психічними переживаннями (*зітхати, нахмуритися*); б) психічний стан як здатність до інтелектуальної діяльності: *Хлопець мислить* (=Хлопець мислячий); в) емоційний стан, переживання, настроїв, їх зовнішній вияв (*сердитися, злитися, киснути*). Двоскладні речення дієслівного типу з обов'язковими компонентами первинної залежності (приприсудкової) об'єднуються моделлю Пн + Прд + О1 ... (+О2...), яка в залежності від кількості обов'язкових компонентів та від характеру міжкомпонентних відношень може мати кілька різновидів: 1) предикативно-однооб'єктна модель: *Девіз немудрий свій тут написала праця – нехай вибагливий не подивує гість: хто робить, той і їсть* (М. Рильський); 2) предикативно-обставинна модель: *Млосна тиша вересневого вечора лежала над берегами* (Н. Рибак); 3) предикативно-двооб'єктна модель: *Нам дала Вітчизна крила орлі* (В. Сосюра); 4) предикативно-об'єктно-обставинна модель: *З глибокою любов'ю і тонким розумінням ставились до російського та українського фольклору поет-декабрист Рилєєв, російські революційні демократи Белінський, Чернишевський, Добролюбов* (М. Рильський).

Предикативно-однооб'єктна модель об'єднує двоскладні речення з обов'язковим компонентом приприсудкової залежності, що вступає з присудком в об'єктні відношення. Субпозицію присудка в таких реченнях заміщують дієслова релятивної семантики, які виражають спрямовану на предмет дію: *брати* (що?), *виготовляти* (що?), *рятувати* (кого?, що?), *поважати* (кого?), *заздрити* (кому?) та ін. Вираження предикативної ознаки в таких реченнях не обмежується лише присудком, тому предикативне відношення компенсується обов'язковим об'єктом, а предикативна ознака суб'єкта не обмежується лише присудком, а поширюється також на обов'язковий приприсудковий компонент. При взаємодії типізованої лексичної семантики присудка і обов'язкового компонента приприсудкової залежності з об'єктом відношенням утворюються часткові значення моделі (семантико-граматичні моделі): а)

предикативно-об'єктна модель відношення: *Особливо гарно впливає море на нерви...* (М. Коцюбинський); б) предикативно-об'єктна модель перетворення: *Непомітно санаторний берег перетворився на справжнє торжище* (Ю. Збанацький); в) предикативно-об'єктна модель посесивності: *Дівчина мала чудовий характер* (О. Гончар); г) предикативно-об'єктна модель обмежуючого буття: *Весь цей клопіт був для Марії* (Я. Баш), *Ранком загін перейшов Сиваш* (Н. Рибак); д) предикативно-об'єктна модель поєднаного стану: *Глибоке душевне вдоволення відчуває Дьяконов...* (О. Гончар).

Предикативно-обставинна модель об'єднує двоскладні речення з обов'язковим приприсудковим компонентом, що вступає з присудком в обставинні відношення. Субпозицію присудка займають дієслова релятивної семантики, які утворюють центральні субпозиції для словоформ із значенням місця: (*знаходиться де?*), напрямку руху (*проникнути куди?*), поведінки (*поводитися як?*). Модель має такі семантико-граматичні різновиди: а) предикативно-обставинна модель локалізованого буття: *Їхній загін стояв під Овручем* (Літ. Україна); б) предикативно-обставинна модель локалізованого напрямку: *Наступної ночі батальйон вривався в новий квартал* (О. Гончар); в) предикативно-обставинна модель поєднаного стану: *Молекули і атоми перебувають у безперервному русі* (Фізика в школі); г) предикативно-обставинна модель оцінки: *А брати всюди і супроти всіх трималися з гідністю і тактовно* (І. Франко).

Предикативно-двохоб'єктна модель типізує синтаксичну структуру двоскладних поширених речень дієслівної будови з двома обов'язковими компонентами приприсудкової залежності, які вступають з присудком в об'єктні відношення. В реченнях, побудованих за такою моделлю, виражається двоспрямоване на предмети відношення: *Учитель привчив нас, малих, не тільки до науки, а й до праці* (В. Кучер), *Ціле життя своє присвятив М. В. Лисенку збиранню української народної пісні* (О.

Довженко).

Предикативно-об'єктно-обставинна модель об'єднує двоскладні речення дієслівної будови з двома обов'язковими компонентами приприсудкової залежності, один із яких вступає з присудком в об'єктні відношення, а другий – в обставинні. Субпозицію присудків у реченнях такої моделі займають дієслова релятивної семантики, які виражають дію суб'єкта як результат його фізичних, розумових чи емоційно-розумових зусиль з метою переміщення предмета в просторі: *втягнути* (кого, що? куди?), *вселити* (кого?, куди?) або дію, що передає поведінку особи відносно іншої особи (предмета): *ставитись* (до кого?, до чого?, як?) *поводитися* (з ким?, з чим?, як?). Специфіка семантики дієслів-присудків полягає в тому, що вони виражають дію, спрямовану на предмет і одночасно співвідносно з певними обставинами. Такі речення виражають локалізуюче відношення до предмета: *Переповнений тролейбус домчав його в район заводів* (В. Кучер) та оцінювальне відношення до предмета: *З першого дня Марко зустрів Ганну Дмитрівну вороже* (О. Копиленко).

На формально-граматичному рівні речення недієслівної будови об'єднуються в моделі речень іменної будови з координованими чи некоординованими головними компонентами (з номінативним підметом та іменним присудком) і моделі речень з інфінітивним підметом, які в свою чергу поділяються на інфінітивно-номінативні, інфінітивно-інфінітивні та інфінітивно-адвербіальні. Таке розмежування моделей виявляє, з одного боку, їх власне-синтаксичний зміст, а з другого – передбачає частиномовну концентрацію семантичних ознак семантико-граматичних компонентів, зокрема предиката.

Як і моделі речень дієслівного типу, недієслівні моделі розмежовуються за синтаксичною ознакою – відсутністю чи наявністю обов'язкових компонентів первинної залежності. При цьому утворюються моделі речень недієслівної будови без обов'язкових первинних компонентів (П + Прд) і моделі речень з обов'язковими первинними компонентами (П + Прд + О1...; П

+ O1 ...+ Прд; П+O1... + Прд + O1...). На формально-граматичному рівні моделі варіюються також залежно від морфологічного вираження головних компонентів. Якщо структура моделей речень дієслівного типу регулюється з боку присудка семантичною валентністю дієслова, то структура розглядуваних моделей визначається семантичною валентністю інших частин мови, зокрема іменників, прикметників (у номінативно-номінативних чи інфінітивно-номінативних реченнях), прислівників (у номінативно-адвербіальних чи інфінітивно-адвербіальних реченнях) та інфінітивів (у інфінітивно-інфінітивних реченнях).

Моделі речень недієслівної будови без обов'язкових первинних компонентів (предикативні моделі) є в основному двослівними, за винятком речень, в яких компонент являє собою аналітичну форму з вербалізованими допоміжними елементами: *Лікарем була жінка* (Я. Баш); компонент виражений сполученням слів, які займають одну субпозицію: *Три місяці – вічність* (М. Стельмах); головні субпозиції займають однорідні компоненти: *Поезія і ліс – речі близькі* (М. Чабанівський).

Структура моделей речень недієслівної будови з обов'язковими первинними компонентами залежить від лексико-синтаксичних властивостей слів переважно двох частин мови – іменника і дієслова в головних субпозиціях. Разом з тим тип моделі в цілому впливає на обов'язкове поширення того чи іншого компонента. Так, наприклад, в інфінітивно-підметових реченнях найчастіше поширюється підмет; ієрархія обов'язкових поширювачів при підметі повторює ієрархію обов'язкових поширювачів дієслівних присудків (*Хлопець подарував дівчині квіти – Подарувати дівчині квіти – приємно*); поширення присудка супроводжується обов'язковими компонентами, що займають центральні присубстантивні і придієслівні субпозиції, а також факультативними компонентами з атрибутивним відношенням, які одержують властивість обов'язковості при утворенні семантико-граматичного предиката (*Він – хороша*

людина). Інфінітивно-підметові речення часто ускладнюються однорідними синтаксичними рядами підметів із обов'язковими компонентами припідметової залежності, коли предикативна ознака синтаксично розчленованого суб'єкта акумулюється в предикаті, вираженому іменником: *Завдання вищої і середньої школи, професійно-технічних навчальних закладів – постійно вдосконалювати навчальний процес, активно формувати у підростаючого покоління почуття громадянського обов'язку* (З газ.).

Синтаксичні моделі двоскладних речень недієслівної будови об'єднуються в предикативні, предикативно-об'єктні і предикативно-атрибутивні часткові, значення яких утворюються при взаємодії синтаксичних компонентів (присудка і обов'язкового компонента приприсудкової залежності) з їх типізованою лексичною семантикою.

У предикативних моделях речень ознака суб'єкта виражається за допомогою граматичного присудка, отже, семантико-граматичний предикат корелює з формально-граматичним присудком. Семантичний інваріант предиката становить кваліфікативна ознака, що може бути ін формуючою, оцінною чи ідентифікуючою. Залежно від семантичних ознак предикат розрізняються три типи моделей двоскладних речень недієслівного тип без обов'язкових приприсудкових компонентів: а) предикативна модель інформуючої кваліфікації; б) предикативна модель оцінної кваліфікації в) предикативна модель ідентифікуючої кваліфікації.

У предикативну модель інформуючої кваліфікації входять в основному номінативно-номінативні речення, в яких виражаються родо-видові відношення між суб'єктом і предикатом, спеціальність, заняття, національна чи соціальна приналежність суб'єкта, його вікові особливості і т. д.: *Хома Хаєцький – українець* (Укр. мова і літ. в школі), *Федір Сніп – слюсар-інструментальник* (Г. Тютюнник). Речення, які об'єднуються в семантико-граматичну модель оцінної кваліфікації, завжди мають присудок, виражений словами абсолютивної семантики з оцінним значенням (найчастіше

прикметником): Більш різнобічним стало співробітництво із західними країнами (З газ.). Кваліфікуюча оцінка суб'єкта виражається також предикатами-іменниками оцінної семантики. Це можуть бути іменники із значенням "суспільне відношення" (*честь, злочин, заслуга, порядок, подвиг, ганьба*): *Зрубати такий ліс – та це ж злочинство* (О. Донченко); іменники "почуття" (*щастя, насолода, задоволення, радість, нещастя, горе*): *Яке це щастя – бачити тебе!*

(І. Муратов); інші іменники, які в субпозиції присудків одержують кваліфікативно-оцінне значення: *Сини – це надія* (М. Зарудний). В семантико-граматичну модель оцінної кваліфікації входять також речення з присудками, вираженими іменниками з частками *мов, немов, як, наче, неначе*: *А дівча – як весна* (О. Підсуха), *А світ – мов казка* (М. Коцюбинський). Окрему семантико-граматичну модель становлять речення ідентифікуючої семантики, в яких обидві головні субпозиції займають слова абсолютивної семантики, що виражають тотожність понять: *БАМ – це Байкало-Амурська магістраль*.

Серед двоскладних речень недієслівної будови з асиметрією формально-граматичного присудка і семантико-граматичного предиката можна виділити кілька семантико-граматичних моделей, наприклад: предикативно-об'єктну модель інформуючої кваліфікації, предикативно-об'єктну модель оцінної кваліфікації, предикативно-об'єктну модель ідентифікуючої кваліфікації, предикативно-атрибутивну модель інформуючої кваліфікації, предикативно-атрибутивну модель оцінної кваліфікації та ін. Предикативно-об'єктна модель

інформуючої кваліфікації містить предикат з формально-граматичним присудком, обмеженим іменниками релятивної семантики, які виражають: призначення (*завдання*), результативність (*підсумок*), джерело (*грунт, основа, передумова*), закономірність (*закон, наслідок*). Семантико-граматичний план взаємовідношень суб'єкта і предиката

виявляє породжуваність предикативної ознаки суб'єктом, що підтверджується наявними чи можливим зв'язками в іменних присудках *складати, становити: Колгоспи і радгоспи становлять основу соціалістичного сільського господарства* (Рад. Україна). Предикатами предикативно-об'єктної моделі оцінної кваліфікації найчастіше виступають: а) присудки-дієприкметники, що дублюють сполучуваність відповідних дієслів релятивної семантики: *Цей день був густо насичений несподіваними подіями* (А. Хижняк); б) присудки-прикметники вищого ступеня порівняння, які відкривають центральні субпозиції, що їх обов'язково займають іменники у формі знахідного відмінка з прийменником *за* чи родового відмінка з прийменником *від*: *Маленька праця краєця за велике безділля* (Нар. творчість), *Бо й життя глибше від уяви людини* (О. Корнійчук); в) присудки-прикметники з контекстуально зумовленою семантикою, що забезпечує утворення центральних приад'єктивних субпозицій: *Наше століття багате на наукові відкриття* (Наука і суспільство). Предикативно-об'єктна модель ідентифікуючої кваліфікації включає речення, в яких ототожнюються поняття суб'єкта і предиката: *Шанувати пам'ять героїв – це не тільки знати їхнє життя і доглядати за їх могилами. Шанувати пам'ять героїв – означає бути активним борцем за їх справу...* (В. Логвиненко).

Таким чином, умовний (з метою аналізу й опису) поділ синтаксичної структури двоскладного речення за формально-граматичним і семантико-граматичним рівнями дозволяє розглядати модель двоскладного речення як замкнуту синтаксичну структуру, тотожну реченню, виділити більш-менш обмежену кількість формально-граматичних моделей, орієнтованих на "обов'язковість" компонентів первинної залежності, і, нарешті, на основі формально-граматичних моделей виділити їх часткові семантичні значення (семантико-граматичні моделі), що розрізняються в основному за семантикою предиката.

1. Адмони В.Г. Типология предложения и логико-грамматические типы.— *Вопр. Языкознания*. — 1973.—№2.— С. 46-57; Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. — Киев, 1984. — 158 с.; Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. — М., 1976. — 382 с.; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. — К., 1983. — 219 с.; Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1982. — 367 с.; Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. — М., 1981. — 185 с.; Супрун А.В. Грамматика и семантика простого предложения: На материале исп. яз. — М., 1977. — 263 с.

2. Опис субпозицій і системи компонентів, що утворюють формально-граматичну структуру двоскладного речення, див.: Іваницька Н. Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка.— *Мовознавство*, 1985, № 1, с. 39–43.

3. У статті розгляд моделей обов'язково поширених двоскладних речень обмежується лише реченнями з обов'язковими компонентами приприсудкової залежності.

4. Висновки про синтагматичні властивості дієслів, як і інших повнозначних частин мови, зроблено на основі лексичної картотеки, складеної за 11-томним "Словником української мови". Кількісні характеристики не претендують на математичну точність, оскільки межі між релятивною і абсолютною семантикою повнозначних слів не завжди чітко окреслені. Більше того, одне й те саме слово може виявляти абсолютивні чи релятивні властивості в залежності від різних значень: *Він працює* ("не на пенсії", "не має вільного часу") і *Він працює над статтею* ("...біля станка", "...на тракторі").

ВЗАЄМНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ФОРМ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Головні члени двоскладного речення – підмет і присудок – поєднуються між собою предикативним зв'язком. Специфіка предикативного зв'язку полягає насамперед у тому, що він ґрунтується на смисловому об'єднанні двох головних членів, зв'язок між якими може бути підведений під узгодження (при наявності спільних граматичних категорій у словах, вживаних у ролі підмета й присудка), або ж (при відсутності формально-граматичних показників узгодження) виступає як своєрідний граматичний зв'язок. Але як у першому, так і в другому випадку простежується не лише смислова взаємна залежність між членами предикативного центру, а й залежність граматична, що виходить за рамки традиційного розуміння зв'язку узгодження.

З уваги на неоднорідність граматичних форм підмета і присудка, що утворюють предикативний центр двоскладного речення, предикативний зв'язок доводиться кваліфікувати як особливий зв'язок. Підмет як головний член, який зумовлює синтаксичну структуру і морфологічні форми присудка, сам зумовлюється присудком. Саме присудок забезпечує будь-яким словам у функції підмета їх так звану "незалежну" позицію, яка може морфологічно виражатися формами називного відмінка іменника чи інших змінних або субстантивованих слів, або ж таких морфологічних ознак немає.

Між членами предикативної пари двоскладного речення існує не одностороннє підпорядкування присудка підметові, а двобічна залежність співвідносних членів: підмета і присудка.¹¹

¹¹ Пор.: "Специфіка предикативного зв'язку полягає в тому, що він поєднує такі два компоненти, які однаковою мірою передбачають один одного" (Вихованець І.Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення. Синтаксис словосполучення і простого речення. К., 1975, с. 30). Див. Також:

Двобічна залежність між членами предикативного центру є основною змістовою характеристикою предикативного зв'язку. Останнім часом у підручниках та посібниках така думка проводиться послідовно. Щоправда, існує ще термінологічний різнобій, коли йдеться про аналіз формальних засобів вираження цього зв'язку. Терміни "координація" і "узгодження" часто вживаються як синоніми.

Щоб уніфікувати термінологічний різнобій, у шкільному викладанні синтаксису доречно користуватися терміном "узгодження" форм підмета і присудка, що включає як випадки граматично оформленого (формально вираженого) узгодження (повного й неповного), так і решту позиційно зумовлених форм головних членів предикативного центру двоскладного речення.

Класичними, традиційно визнаними формами узгодження вважаються узгодження в роді, числі й відмінку, а також в особі за умови вираження підмета особовим займенником. Зрозуміло, що якби предикативний центр двоскладного речення можна було обмежити лише такими формами, морфологічного вираження (*Ліс шумить. Ми запізнюємось.*), тоді б синтаксичний зв'язок міг бути зведений до узгодження у спільних граматичних формах. У мові широко вживаними є речення з предикативними центрами, в яких зв'язок між головними членами не вкладається в такі традиційні рамки (*Курити – шкідливо. Робота – не з легких. А вона – ой! Працювати на совість – наш обов'язок* і т. д.). Тому-то предикативний зв'язок не може обмежуватися традиційним поняттям узгодження як зв'язку між формами слів: називного відмінка іменника-підмета і дієвідмінюваною формою дієслова в ролі присудка.

Узгодження присудка з підметом виражене у формах роду, числа й особи, причому граматичні значення відповідних

Кретеvич Е.В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения. – В.кн.: Вопросы русского языкознания, кн. 2. Львiв, 1956, с. 12; Адмони В.Г. О предикативности. – Ученые записки ЛГПИ, вып. 2. Л., 1957, т. XXVIII, с. 29; Распонов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке. М., 1970, С.35-36.

категорій мають форми простих присудків, зв'язки в іменному складеному присудку чи допоміжного дієслова в дієслівному складеному та в деяких формах трьохелементного присудка, наприклад: *"Так увійшла подільська осінь в мого життя юнацькі сторінки"* (Л.Дмитерко) узгодження в роді й числі; *"І я схилиюсь перед тим, хто тут проходив перший"* (Л. Дмитерко) – узгодження в числі та особі; *"Правдивим будь, але не всім ти odkривайся, хоробрим будь, але на техніку зважай"* – узгодження в числі та особі; *"Розчинятися у воді може переважна більшість порід і мінералів"* – узгодження в числі; *"Ніхто з людей не створював землі, ніхто із людей і не повинен привласнювати землю"* (М.Стельмах) – узгодження в числі.

Наведені приклади ілюструють вплив граматичних форм підмета на відповідні граматичні форми, присудка. У цих випадках присудок узгоджується з підметом у спільних граматичних категоріях.

Не однаково зумовлюються форми присудка в предикативних центрах, що відрізняються підметами: "предмет – ознака" (*Дівчина співає*), "ознака – ознака" (*Бути вчителем – почесно*).

Характерною особливістю речень першого типу є те, що вони мають обмежень у використанні всіх основних форм присудка. Структура присудка варіюється залежно від його власних граматичних форм (простий дієслівний, складений іменний із зв'язкою, складений іменний з нульовою зв'язкою, складений дієслівний, трьохелементний звичайний чи ускладненого типу). А характер морфологічного вираження підмета (іменником, займенником, числівником, іншим субстантивованим словом чи словосполученням) не впливає на форму присудка. Щоправда, у предикативному центрі з підметом, вираженим словосполученням чи цілим реченням, будова присудка зумовлена. Присудок найчастіше буває складеним іменним з нульовою зв'язкою, а іменний член виражається іменником у називному відмінку із частками *це, то, ось* чи без них. Наприклад: *"Повість про справжню людину"* – *це одна з улюблених книжок молоді*"; *"Все в ім'я*

людини. *Все для блага людини – ось наша найвища мета*" (З газ.).

Якщо підмет виражений омонімічним іменем, спільним для осі чоловічої і жіночої статі (*Шура, Валя*), незмінюваним прізвищем іншомовного походження (*Руссо*), присудок набуває граматичного значення роду залежно від контексту. Наприклад: *"Шура виконав домашнє завдання"* і *"Шура виконала домашнє завдання"*.

Нерідко допускаються помилки у вживанні родових форм присудка при підметі, вираженому іменником – назвою осіб за професією, посадою, званням чи за характером діяльності (голова, суддя), наприклад коли йдеться про голову сільради – жінку, як треба сказати: *"Голова сільради виступив чи виступила"*? Слід пам'ятати, що такі іменники на відміну від іменників спільного роду – завжди чоловічого роду. Якщо відповідна ситуація чи контекст конкретизують стать людини – виконавця дії, мовець, порушуючи існуючу норму, узгоджує присудок з іменником – назвою жіночої статі. Тут маємо справу із відповідною, нормативно не закріпленою тенденцією, що є реакцією на родову диференціацію іменників – назв осіб за характером діяльності. Щоб уникнути порушень правил граматичного узгодження присудка з підметом, потрібно вживати інші слова, які б конкретизували рід іменника в ролі підмета, наприклад: *"Голова зборів Олександра Андрійвна зачитала постанову"*.

Конкретизаторами родових значень іменника-підмета найчастіше виступають прикладки, що є назвами видових понять щодо іменників у ролі підмета з назвами понять родових (*газета "Спорт", журнал "Дивослово"*). Безперечно, при такому підметі присудок узгоджується в роді й числі з підметом, наприклад; *"Газета "Спорт" повідомила результати змагань"*; *"Водна станція "Хімік" оснащена всім необхідним для відпочинку"*. Якщо ж іменника, що означає родові поняття, немає, то присудок узгоджується у роді й числі з підметом – власною назвою, наприклад: *"Хімік" оснащений усім необхідним для відпочинку"* (хоч *"Хімік"* –

водна станція).

При підметі, вираженому сполученням слів без стрижневого слова-іменника чи цілим реченням, рід дієслова-присудка відповідає роду пропущеного іменника (з родовою назвою), наприклад: *"Я утверждаюсь" написаний П.Г.Тичиною під час війни, після розгрому фашистських полчищ на Волзі* (З газ.).

Коли підмет виражений невідмінюваним іменником – назвою птахів, тварин, присудок вживається в формі чоловічого роду (в дієсловах минулого часу та умовного способу). Лише при необхідності підкреслити, що йдеться про тварину-самку, присудок дістає форму жіночого роду (*"Кенгуру народила маля"*).

Якщо підмет виражений невідмінюваним іменником, що не є назвою птахів чи тварин, форма присудка визначається родовим поняттям щодо назви видової, яка виражає предметне значення підмета, наприклад: *"Міссісіпі вийшла з берегів"* (річка); *"Юманіте" повідомила* (З газ.). При невідмінюваних іменниках – загальних назвах у ролі підмета присудок має форму середнього роду. Наприклад: *"Таксі під'їхало"*.

Хоч займенники *хто, що* не мають категорії роду, все ж вони в ролі підмета зумовлюють родові граматичні значення дієслів-присудків, якщо їм властиві ці категорії. Форму чоловічого роду в дієсловах-присудках минулого часу та умовного способу зумовлює підмет, виражений займенниками *хто, ніхто, дехто*, наприклад: *"Так ніхто не кохав, Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання"* (В. Сосюра).

При підметах-займенниках *ніщо, дещо* присудок-дієслово в минулому часі чи умовному способі вживається в середньому роді, наприклад: *"Що сталося з тобою?"* (М. Зарудний). Питальний займенник *що* має вплив і на граматичне значення роду в іменній частині складеного іменного присудка; прикметник, який найчастіше вживається в іменному присудку при підметі *що*, мав форму середнього роду, наприклад: *"Батьківцино моя! Що є могутніше гірських хребтів, суворіше від тайги твоєї, прекрасніше від твоїх пиличних ланів!"*

(О.Донченко).

Якщо ж займенник *що* – відносний і вживається в ролі підмета, то він втрачає змогу зумовлювати граматичне значення середнього роду в присудку. На рід та число дієслів-присудків при підметі *що* в таких випадках впливають граматичні значення цих категорій у словах, від яких цей займенник залежить, наприклад,: *"Ми працюю любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне"* (М. Рильський).

Займенники *хто, що* не мають також категорії числа. Як правило, присудок при підметах, виражених цими займенниками, ставиться в однині (*Хто винен? Хто прийшов? Що трапилось?*). Все ж при перелічуванні осіб-підметів, виражених займенником *хто*, присудок може мати форму множини, наприклад; *"Гріють біля вогника хто руки, а хто очі – глибока осінь прийшла з країв північних"* (П Панч).

Підмет, виражений незмінним словом (прислівником, прийменником, сполучником, вигуком, часткою), а також словосполученням чи цілим реченням, вимагає від дієслова-присудка в минулому часі чи умовному способі форм однини середнього роду, наприклад: *"Гучне "Ура!" пронеслось тоді над луками і впало в трав розморених дурман"* (Л.Первомайський). Форма множини присудка диктується лише наявністю контекстуальної вказівки на множинність підметів, наприклад: *"Його постійні "ой!" виводили старого з рівноваги"* (І.Цюпа). Як правило, в таких випадках при підметах вживаються слова-означення, морфологічна форма множини яких вносить відтінок розчленування предмета – носія предикативної ознаки.

Числове значення присудка при підметі, що є кількісно-іменним словосполученням, залежить від того, як мовцеві уявляються особи чи предмети-підмети: як єдине ціле чи зосереджена увага на їх назвах, підкреслюються саме назви як носії предикативної ознаки. Пор.: *"На кожній гілці сиділо по кілька горобців"; "Двадцять років відтоді минуло"* (Є. Гуцало); *"Два будинки з скляними стелями стояли один біля другого,*

дивуючи очі своєю красою" (Панас Мирний); *"Тут їх уже чекали два військові"* (С. Скляренко).

У конструкції "бути (у будь-якій часовій формі) + займенник" предикативна частина може виступати у формах називного та орудного відмінків. Бувають випадки, коли називний і орудний відмінки не заступають один одного. Так, тільки у формі називного відмінка виступають: а) предикативний особовий займенник, якщо він відноситься до підмета, вираженого словами *це, то*: *"Братику, – сказала Дарка, – не шукайте записки, то була я"* (Ю.Яновський); *"Скажи, Петрусю, льотчик цей, що катапультавався, це був ти?"* (О.Гончар);

б) займенник *хто (що)* у поєднанні із займенником *такий*: *"Ти хто такий будеш? – рівним голосом звернувся Палілюлька до нього"* (М.Стельмах); в) займенник *який* у сполученні *"який буде з..."*: *"І який же після цього буде з тебе хазяїн-господар?"* (М.Стельмах).

Своєрідною є координація форм підмета-іменника та іменної частини складеного іменного присудка з нульовою зв'язкою. Поєднання у предикативному центрі назв двох предметів (предмет – ознака), один з яких є ознакою другого, не ґрунтується на узгодженні їх морфологічних форм. Ознака, що приписується підметові-іменнику, може бути виражена іменником, граматичні значення категорій роду, числа й відмінка якого повністю або частково збігаються з відповідними значеннями іменника-підмета або ж можуть мати інші значення цих категорій.

Найчастіше повним буває збіг граматичних значень категорій роду, числа й відмінка в предикативному центрі "іменник + нульова зв'язка + прикметник", наприклад: *"Наше мистецтво глибоко оптимістичне і життєстверджуюче"* (З газет) – збіг у роді, відмінку. Хоч іноді збігу граматичних значень числа й відмінка підмета й прикметника-присудка не буває (в таких випадках предикативний член – прикметник майже завжди має форму множини), наприклад: *"Хлопець той не з цікавих"*.

Деяку своєрідність становить присудок "бути + іменник у називному відмінку", коли він вступає у предикативні відношення з підметом, вираженим займенником. Закономірним, як відомо, є узгодження дієслівної зв'язки *бути* з підметом у роді та в числі, наприклад: *"Руки його були великі, загорілі, справді солдатські"* (О.Гончар). При підметі, вираженому займенником *це*, узгодження має зворотню залежність, а саме: дієслово узгоджується в роді та числі не з підметом, а з іменником у ролі іменної частини присудка. Наприклад: *"Це був період дуже напруженої моєї роботи"* (О.Довженко), *"Це була легенда про лебедів, у яких нібито існує великий закон: самець і самка паруються раз на все життя"* (О.Гончар).

Коли присудок являє собою перелік однорідних понять, виражених іменником, то *бути* узгоджується в роді й числі з першим іменником, наприклад: *"Це була не просто музика, це була її, Шурина, власна сила, її порятунком, її майбутнє"* (О. Гончар).

У реченнях з предикативним відношенням "ознака – ознака" (*Курити – шкідливо*) зв'язок узгодження виявляється нечітко, приховано, хоч форми підмета на структуру та граматичні форми присудка, безперечно, мають вплив і в таких предикативних центрах двоскладного речення.

Якщо підмет виражений інфінітивом чи іншим словом, якому не властиві число й рід, між присудком і підметом немає формально вираженого узгодження, проте й тут наявний вплив підмета на вибір відповідної форми присудка (зв'язок узгодження саме й характеризується впливом форм головного слова на підпорядковане). У самому вираженні підмета, наприклад неозначеною формою дієслова, потенціально закладена одна з форм присудка: іменник у називному відмінку, інфінітив чи прислівник, наприклад: *"Постійно поліпшувати якість продукції – завдання всенародне"* (З газ.).

Ще більша залежність форм присудка від підмета, що має таке "нестандартне" (нетипове) вираження, простежується в тих випадках, коли в присудку наявне дієслово в минулому часі

чи умовному способі, таке, якому властива категорія роду. Навіть відсутність морфологічних значень роду й числа в слові-підметі не заважає диктувати дієслову-присудку форми однини середнього роду (а не інші), і є неначе запрограмовані саме в таких способах вираження підмета. Таким чином, форми однини середнього роду: можуть розглядатися як зумовлені присудком граматичні форми вираження предикативного зв'язку.

Отже, предикативний зв'язок між головними членами двоскладного речення має різноспрямований характер на відміну від інших видів синтаксичного односпрямованого зв'язку слів у реченні. Предикативний зв'язок виступає як зв'язок між взаємно залежними членами речення – підметом і присудком, а не як зв'язок між словами. Будучи неоднаково представленим у граматичних центрах різної будови, він являє собою як смисловий, так і формально виражений зв'язок взаємно залежних головних членів речення. Предикативний зв'язок характеризується наявністю позиційно зумовленої форми підмета, безвідносно до того, має вона граматичне значення називного відмінка чи ні; наявним узгодженням присудка з підметом у спільних граматичних формах, випадковим збігом окремих з них чи можливими за певних умов прихованими формами узгодження, а також загальною залежністю синтаксичної структури присудка від вираження підмета.

// УМЛШ. – 1979. – № 10. – С. 28-33.

СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

(Питання формально-граматичного і семантико-граматичного членування)

Однією з головних проблем синтаксису є всебічне вивчення речення, його граматичної організації у зв'язку з вираженням певного змісту. У реченні як основній одиниці синтаксису взаємодіє досить складна система взаємопов'язаних одиниць, які утворюють його структуру. Найбільш давньою і випробуваною часом синтаксичною моделлю речення є модель членів речення. У сучасних синтаксичних дослідженнях запропоновано інші принципи членування речення, зокрема на основі таких одиниць, як класи слів, безпосередні складники, синтагми, синтаксичні конструкції тощо. У світлі нових ідей про синтаксичну природу речення центральне місце відводиться структурним схемам речення як синтаксичним зразкам, за якими будуються реальні висловлювання. Можливість членування речення визначається тим, що між елементами, виділеними в процесі аналізу, і цілим існує залежність, в яку ці елементи вступають. Особливості таких залежностей головним чином впливають на членування речення. Звичайно, навряд чи можна знайти універсальну класифікацію, яка повністю відображала б складний механізм структури речення.

Учення про члени речення, створене зусиллями представників вітчизняного мовознавства (О.О.Потебні, О.О.Шахматова, О.М.Пешковського, І.І.Мещанинова, В.В.Виноградова та ін.), має певні суперечності, у зв'язку з чим виникають дискусії, пропонуються різні уточнення у визначенні членів речення.

У структурі простого речення виділяються дві конструктивні одиниці: центр речення і периферія. Першу з них становлять головні члени речення (підмет і присудок у двоскладному реченні, головний член у реченні односкладної будови), а другу – другорядні члени, які поширюють речення.

В аналізі речення за членами можливі значні труднощі теоретичного і практичного характеру. Розглянемо, наприклад, речення: *"Основні напрями реформи школи дістали всенародне схвалення й підтримку людей"* (з газ.). До центру речення, зрозуміла річ, можна віднести однослівно виражені головні члени *напрями* і *дістали*, а решту членів речення – до другорядних, хоч цілком можливим і виправданим буде розширення структури підмета і присудка обов'язково залежними членами (*напрями реформи школи, дістали схвалення, підтримку*). Таким чином, в аналізі структури речення за моделлю членів речення першорядного значення набуває проблема значення і синтаксичної достатності (обсягу) члена речення.

Досі немає однозначних критеріїв визначення обсягу членів речення та системи диференційних ознак, які відмежовували б один член речення від іншого, особливо серед другорядних. Раніше більше уваги приділялося основним одиницям синтаксису – реченню і словосполученню при наданні переваги першій з них як такій, що безпосередньо виконує комунікативну функцію. Слово ж з властивими йому значеннями залишалося поза синтаксичною кваліфікацією. Фактично до уваги бралася лише його форма, за допомогою якої реалізувалися граматичні зв'язки у словосполученні й реченні. Останнім часом не лише посилилася увага до слова як елемента, що безпосередньо (у вигляді словоформи) входить у речення; слово стало невід'ємною складовою частиною всієї синтаксичної науки про речення, словосполучення і зв'язки слів.

Особливої ваги набули теорії, пов'язані з вивченням сполучуваності слів, відомі під назвами "сполучуваність", "валентність", "дистрибуція", "семантична вибірковість", "семантична потенція", "конфігурація", які відбивають одну з властивостей повнозначних слів – їх здатність поєднуватися з іншими словами або словоформами. Система так званих "прислівних зв'язків" в українській мові є досить складною. На сполучуваність слів і, отже, на реалізацію повнозначними

словами їх семантики, впливає частиномовна приналежність, морфемний склад (особливо наявність префіксів), відношення мотивованості, значення, тобто сукупність лексико-граматичних ознак. За здатністю реалізувати семантику повнозначні слова узвичаєно поділяти на дві групи: слова абсолютного значення, або закритої семантики, із самодостатнім смислом (*ікло, краєвид, жовтий, сміятися, рости, світити, розвиватися* і т. ін.), і слова релятивного (відносного) значення, або відкритої семантики (*зрубати, розбити, вдосконалення, иматок, п'ятнадцять* і т. ін.). Слова закритої семантики не потребують уточнення їх змісту, тому зв'язок їх з іншими словами ослаблений. Самодостатність змісту слова сприяє формуванню ним окремого компонента синтаксичної структури речення. Кожне з речень "*Поруч дзюркотів ясний струмок*"; "*Опівдні розвідники повернулися*" (О. Гончар); "*Ніч пливе за вікном, наче птах на важкому крилі*" (Л. Первомайський) складається з повнозначних слів закритої семантики, здатних окремо або разом з неповнозначними формувати член речення. На відміну від повнозначних слів абсолютної семантики слова релятивного значення не можуть самостійно реалізувати семантику і тому більшою або меншою мірою потребують інших слів для уточнення свого змісту.

Аналіз повнозначних слів релятивної семантики сприяє розв'язанню двох важливих проблем синтаксичного членування речення: по-перше, встановленню ієрархії у системі членів речення і, по-друге, відмежуванню членів речення непростой (аналітичної) будови.

Слова релятивної семантики можуть обов'язково вимагати не тільки конкретної словоформи, а кількох словоформ з відповідним значенням, наприклад: "*На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти*" (О. Гончар). У складі словосполучення такі слова підпорядковують залежні слова сильним прислівним зв'язком; у реченнях вони виражають окремі члени із залежними від них обов'язковими поширювачами: підмета – "*Практичне*

застосування *верби різноманітне*" (з газ.); присудка – *"Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла..."* (М.Рильський); другорядного члена речення – *"Ми боремося за справедливу справу миру та безпеки народів, за інтереси людей праці"*; *"Довгий і складний шлях пройшло людство від перших спроб відірватися від землі до прориву в космос"* (З газ.). Серед повнозначних слів релятивної семантики виділяється група слів максимально ослаблених семантично, які входять у сполучення слів, утворених сильними прислівними зв'язками, і є допоміжними елементами синтаксичних компонентів непростой (аналітичної) будови. Такі слова інформативно недостатні. На рівні формально-граматичного членування речень вони не утворюють словосполучень, а входять до складу сполучень слів, що становлять формальне вираження члена речення непростой будови: підмета, присудка, одного з другорядних членів речення.

В українській мові групу інформативно недостатніх слів становлять:

1) Дієслово *бути* з властивою йому допоміжною функцією у вираженні членів речення. Воно повністю втрачає значення "буття" і перетворюється на службовий елемент, який бере участь у вираженні члена речення аналітичної будови, наприклад: *"Тоді Шура була легка, жвава, летюча, як кізка"*; *"Це було якраз те, що найбільше відповідало характеру Багірова"* (О.Гончар); *"Був, річ відома, молодим я, тому до дна тепер збагну, що навіть звук чи тон, чи ім'я були мені за таїну"* (М.Рильський); *"Того року трави і пшениці стояли, як Дунай, косарі були в ціні"* (М. Стельмах);

2) Інформативно недостатні дієслова з модальним значенням, наприклад: *"За кілька днів мало розпочатися будівництво"* (Н.Рибак); *"Він бажав у далі сині полетіть"* (А.Малишко); *"Машина не хотіла скоритись водієві"* (Ю.Збанацький); *"Гончар продовжував мовчати"* (Я.Баш); *"Уміти жити – трудне високе вміння..."* (І.Франко). У позиції залежного інфінітива при модальних дієсловах, що утворюють разом з ним семантичні єдності, може бути інформативно

недостатнє дієслово. В такому разі семантична єдність розширюється, а синтаксичний компонент дістає трьохелементну форму вираження, наприклад: "*Ми не можемо бути до цього байдужими*" (М.Олійник); "*Вона хоче стати інженером*" (О.Левада); "*Мое щастя мало бути вершиною його спокою*" (Ю.Збанацький);

3) Інформативно недостатні дієслова, що виявляють обов'язкову сполучуваність з іменними формами в орудному відмінку (*ставати, залишатися, зробитися*), наприклад: "*За три дні стане він наводчиком*" (О.Гончар); "*До кінця бою у мене залишилось живими сто сімдесят чоловік*" (О. Довженко);

4) Інформативно недостатні іменники: а) з кількісним значенням (*десяток, сотня, тисяча, мільйон, мільярд*): "*У нас щороку насаджуються мільйони нових дерев*" (М.Чабанівський); "*Півтисячі мідних інструментів виконували навперемін "Марсельезу" та "Взвейтесь, соколи, орлами"*" (Ю. Смолич); "*Перед нами на десятки кілометрів простягалися порослі лісами знамениті плавні*" (О.Копиленко); б) іменники *початок, середина, кінець*, що сполучаються з іменниками в родовому відмінку: "*Хто читав "Печерські антики" Лескова... той може собі уявити патріархальний Київ середини минулого століття*" (М.Рильський); "*Зима сорок четвертого року закінчилася ще на початку січня*" (В.Козаченко); в) іменники з класифікуючим значенням (*вид, ряд*): "*Ряд дерев не можуть прижитися в цій зоні*" (М. Чабанівський); г) іменники, що означають частину, межі (*край, краєчок, кусок, решта, залишок*): "*На краєчку стола щось пише Василь*" (М.Зарудний); "*За пилочку Дарина віддала йому шмат сала*" (В.Земляк); г) іменники, що модифікують кількісні ознаки предметів в узагальненому вигляді (*купа, запас, клунок, мішок, торба*): "*Великі запаси води мають річки України, особливо Дніпро і Південний Буг*" (з газ.); "*До полудня вони навибирали по доброму клунку картоплі*" (Ю. Збанацький); д) іменники з кількісним значенням, що утворюють із залежними словами метафоричні сполучення

(гама, юрба, караван, потік, коло): "Так пробудилась ціла **гама** людських **почувань**" (М.Коцюбинський); "Тим часом повз пристань до теплової електростанції пішла **юрба електриків**" (Я.Баш); "З ранньої весни до пізньої осені йдуть серед просторів нового моря **каравани суден** з рудою, камінням..." (О.Гончар); "Він весь у полоні могутнього **поток**у спогадів" (О.Довженко); "Чужий голос увірвався **в коло його думок**" (Леся Українка). До цієї семантичної групи належать також іменники, що означають високий ступінь кількісної ознаки (сила, безліч): "За останні півтора року він переробив із своїми помічниками **силу роботи**" (з газ.); "Дзвеніла блакить **безліччю дзвінків**" (Є.Гуцало); "Хома перший, розмахуючи руками, кричав би **про безліч всяких промахів і недоліків**" (О.Гончар);

5) Числівники в сполученні з іменниками в родовому відмінку (*п'ять кілометрів, дев'ятеро людей, три з половиною кілограми*), які в окремих випадках здатні вживатися абсолютивно, виражаючи при цьому абстрактну кількість ("Два плюс два дорівнює чотири"). Складовими елементами аналітично виражених компонентів можуть бути також числівники, що позначають межі кількісних вимірів узагальнено (*скільки, багато, мало, чимало, небагато, кілька*): "Ліси. **Скільки** добрих **почуттів** викликає у людини сама тільки згадка про зелені лісові масиви..." (М. Чабанівський); "Юний друже, через книгу ти пізнаєш **багато нового, незвіданого і прекрасного**" (І. Цюпа); "Я шукаю такий засіб, щоб від найскладніших операцій у найскладніших умовах **менше** вмирало людей" (О.Корнійчук); "**Чимало** **тривожного** і навіть **прикрого** в сучасному світі" (О.Гончар). У семантичних єдностях із значенням кількості залежними від числівників або їх еквівалентів іменними елементами бувають іменники, що означають одиниці рахунку (*штук* – при лічбі предметів, *голів* – при лічбі тварин, *чоловік* – при лічбі людей). Такі лексеми, з одного боку, завжди вживаються абсолютивно при кількісних найменуваннях, а з другого, через свою інформативну недостатність, як і інші кількісні найменування, мають залежний іменник у родовому відмінку: "І на постріли, і

на крик вибігають чоловік з п'ять хуторян"; "Сиділо нас чоловік вісім" (Остап Вишня); "Багато голів великої рогатої худоби виростили і здали державі, підсобні господарства" (З газ.); "Хазяйка спекла штук з п'ять картоплин" (І.Нехода);

б) Прикметники і дієприкметники, що виражають обов'язок, згоду (*повинен, змушений, зобов'язаний, ладен, радий*). Такі слова постійно сполучаються з дієсловами в формі інфінітива. Якщо в залежній інфінітивній позиції вживаються дієслова абсолютивної семантики, то двослівна структура утворює компонент аналітичної будови, як правило, – присудок двоскладного речення.

Нерідко буває, що на формально-граматичному рівні аналітизм членів речення утворюється сполученням слів абсолютивної семантики. При цьому обов'язкова сполучуваність слів має позиційно зумовлений характер. Позиційно зумовленими словоформами в структурі речення є іменники, що означають відрізок часу (*день, вечір, ніч, рік*) у родовому чи знахідному відмінках з прийменниками і без них, наприклад: "*Вітряки з дитячих літ приваблювали Христину*" (М.Стельмах); "*Всі дні в ротах ішло навчання*". (О.Гончар); "*На другий день познав я пасти*" (Г.Тютюнник). Прикметники або займенники, які сполучаються з такими іменниками, конкретизують значення іменників і семантично обмежені узагальненою вказівкою на темпоральність.

Семантичні єдності, що об'єднуються в один синтаксичний компонент речення, утворюють також повнозначні слова абсолютивної семантики, які, вживаючися попарно, за допомогою прийменників утворюють своєрідні фразеологізми (*з дня на день, з року в рік, з краю в край*), наприклад: "*З раннього ранку до пізнього вечора не спить священна для нас Київська гора Героїв*" (І.Цюпа). Хоч сполучення з *ранку до вечора* умовно можна розчленувати на два елементи (*не спить – з якого часу? – з ранку; не спить – до якого часу? – до вечора*), але в позиції другорядного члена речення з часовим значенням таке поєднання словоформ

утворює семантико-граматичну єдність і виступає одним членом речення аналітичної будови.

Аналітизм членів речення утворюється сполученням слів абсолютивної семантики, в яких у структурі речення значення одного з них нейтралізоване. Структуру таких сполучень найчастіше становлять іменники з прикметниками, в яких нейтралізується значення іменника. Прикметник виявляється семантично вагомим елементом, що не лише не послаблює значення, а й утримує на собі зміст усього аналітично вираженого компонента синтаксичної структури. Така властивість притаманна іменникам *людина, хлопець, дівчина, чоловік, жінка, річ, справа*, семантична єдність яких з прикметниками утворює присудок. Функціональну значимість прикметників при цих іменниках можна виявити, змінивши конструкцію: при збереженні тотожного змісту нейтралізується семантика іменника, наприклад: "*Олег – хлопець добрий і простий*" (Ю.Збанацький) – "*Олег – простий і добрий*"; "*Мій батько був людиною доброю і прямою*" (Ю.Збанацький), – "*Мій батько був добрим і прямим*"; "*Вибиватися в люди – справа зовсім не проста*" (М.Сингаївський) – "*Вибиватися в люди – зовсім не просто*".

Таким чином, член речення аналітичної будови являє собою сполучення слів як семантичну єдність, зумовлену інформативною недостатністю одного з них, яка виявляється на рівні словосполучення, або семантичну єдність повнозначних слів, яка виявляється на рівні речення.

З погляду формально-граматичної будови центр двоскладного речення становлять лише головні члени речення: підмет і присудок. З погляду ж семантико-граматичного до центру речення можуть входити й другорядні члени (як правило, додатки і обставини), що обов'язково залежать від головних. За структурними і функціональними ознаками такий центр речення завжди є закінченою структурою, що може реалізуватися як окреме речення. Отже, поняття периферії реченнєвої структури, таким чином, уточнюється шляхом диференціації другорядних членів за ознакою обов'язковості –

необов'язковості. На формально-граматичному рівні обов'язковість другорядного члена речення визначається зв'язком сильного керування між словами в словосполученні. Якщо такий другорядний член речення залежить від підмета чи від присудка, то він кваліфікується як обов'язковий другорядний член первинної залежності (O_1), якщо від другорядних членів речення, то, визначається як обов'язковий другорядний член вторинної залежності (O_2). Другорядні члени первинної залежності завжди розширюють обсяг семантико-граматичної основи речення. Обов'язковими другорядними членами речення бувають додатки (завжди прямі і часто непрямі), обставини місця, способу дії, члени речення, що мають подвійну синтаксичну залежність. Означення і переважна більшість обставин обов'язкової залежності від інших членів речення не виявляють. Отже, члени речення з урахуванням їх обов'язковості та конструктивності (первинності) можуть бути представлені у вигляді такої системи:

1. Підмет. Присудок.

2. Обов'язкові другорядні члени первинної залежності.

3. Обов'язкові другорядні члени, які поширюють члени первинної залежності.

4. Обов'язкові другорядні члени, залежні від інших другорядних членів.

5. Необов'язкові (факультативні) другорядні члени.

Крім другорядних членів обов'язкової залежності, є необов'язкові (факультативні) другорядні члени речення (Φ), що виражаються залежними компонентами словосполучень, поєднуваними з головним словом одним із видів слабких підрядних зв'язків. Реалізація слабого підрядного зв'язку відбувається в формах узгодження при наявності в присубстантивній позиції прикметника (займенника, числівника), керування при наявності в залежній позиції іменника в непрямому відмінку і прилягання при вираженні члена прислівником чи неозначеною формою дієслова.

Факультативні другорядні члени речення найчастіше

відбивають природу первинних словосполучень із зв'язком узгодження чи слабкого керування. Факультативними бувають усі ті другорядні члени речення, вилучення яких не призводить до інформативної недостатності структури, співвідносної з граматичним центром речення. Необов'язкові другорядні члени речення часто відбивають природу вторинних (з погляду утворення) словосполучень ("*поїзд на Москву*" – пор.: "*поїзд іде на Москву*"). Необов'язковою з погляду формально-граматичної залежності є також переважна більшість обставин, наприклад: "*Останнім часом у багатьох галузях науки і техніки почалось успішне застосування математичних методів*" (з газ.). Отже, розмежування другорядних членів речення на обов'язкові й факультативні і виділення серед них обов'язкових членів первинної залежності дає змогу уточнити зміст поняття "поширене речення". З-поміж усіх поширених речень, тобто таких, у яких, крім головних, є другорядні, виділяється група власне поширених чи обов'язково поширених речень, синтаксичну структуру яких утворюють головні і обов'язково залежні від них другорядні члени, наприклад: "*Праця все здолає*" (нар. тв.) – П + Пр + О₁; "*Лікарі заборонили йому вставати*" (Я.Баш) – П + Пр + О₁+О₁; "*Іван Половець наказав приготувати кулемети*" (Ю.Яновський) – П + Пр + О₁О₂; "*Учні допомагають фермерам збирати врожай*" (З газ.) – П + Пр + О₁О₂. Враховуючи такі ознаки другорядних членів, можна визначити модель (зразок), за якою будується речення.

У синтаксичній структурі двоскладного речення виділяються два типи синтаксичних відношень: предикативні і непередикативні. Предикативні відношення характеризують зв'язок між головними синтаксичними компонентами – підметом і присудком. Це відношення реченнєвого рівня, предикативні відношення виникають між словами в словосполученнях, зумовлюються лексико-граматичними властивостями останніх і зберігаються при транспонуванні словосполучень у речення. В свою чергу, непередикативні відношення поділяються на внутрікомпонентні і

міжкомпонентні.

Розмежовуються три основних види непередикативних міжкомпонентних семантико-граматичних відношень: об'єктні, атрибутивні, обставинні. На їх основі традиційно визначаються три другорядні члени речення: додаток, означення, обставина. Об'єктні відношення мають місце тоді, коли виражається загальна спрямованість дії чи ознаки на предмет або поєднаність стану з предметом у широкому значенні цього слова. Предмет, на який спрямована дія чи з яким поєднується стан, виражається повнозначним словом, що або компенсує релятивні властивості іншого повнозначного слова в словосполученні, або доповнює, поширює його абсолютивно реалізовану семантику, тим самим збагачуючи її. Об'єктні відношення найчастіше складаються між діями і предметами (*організувати відпочинок, дослідити явище, керувати колективом, набрати цукру, бажати щастя, боятися труднощів, наслухатися розмов, оволодіти майстерністю, оточити піклуванням, нагородити орденом, забути про образу, подивитись на картину, посилатися на періоджерело, сумувати за другом і т. ін.*).

Об'єктні відношення встановлюються в реченні переважно між присудком і обов'язковими, рідше – факультативними синтаксичними компонентами, вираженими іменниками або їх функціональними еквівалентами, наприклад: *"Довкола нам пил доріг **вкриває** смагли **чола**"* (А.Малишко). Крім того, об'єктні відношення часто встановлюються також: а) між підметом і обов'язковим членом, якщо підметом є слово релятивної семантики, наприклад: *"Характерною рисою нашого часу є дедалі інтенсивніше **перетворення науки** в безпосередню продуктивну силу суспільства"* (З газ.); б) між другорядними членами, наприклад: *"Уся практична **сфера людської діяльності** є виразом прагнення людини до **неповторності**"* (З газ). Орієнтація на взаємозв'язок семантико-синтаксичних значень у межах об'єктних відношень і синтаксичних зв'язків відповідних залежних членів речення з підпорядковуючими дає змогу з інших позицій підійти до

кваліфікації окремих традиційних синтаксичних категорій, наприклад прямого додатка на відміну від непрямого. Загальносемантичною підставою для виділення прямого додатка вважається високий ступінь охоплення предмета дією чи станом, а формально-граматичною підставою – наявність знахідного (в окремих випадках – родового) відмінка імені. Семантико-синтаксичне поняття "прямий додаток" або власне-семантичне поняття "прямий об'єкт" виділилися, таким чином, на основі двох взаємопов'язаних характеристик: синтаксичної та семантичної.

Атрибутивні семантико-синтаксичні відношення складаються між членами, з яких один виражає ознаку іншого. Сферою вияву таких відношень є субстантивні словосполучення, в яких підрядним зв'язком узгодження поєднуються іменники і прикметники, займенники, числівники, наприклад: *"Вірний приятель – то найбільший скарб"* (нар. тв.). На семантико-синтаксичному рівні атрибутивні відношення можуть диференціюватися на часткові значення, наприклад: атрибутивно-якісні: *"Солов'ї ранкові засурмили в такі золоті сурми, що річкова гладь враз прокинулась, причепурилась, задзеркалилась невловимим рухом, змахнула з свого лиця всі зорі-веснянки, дихнула легким туманцем"* (М.Стельмах); атрибутивно-кількісні: *"За двадцятьма мостами сивий Дніпро встає"* (А.Малишко); атрибутивно-посесивні: *"Перо моє пісні мережить, пісні, що закликають в бій. Та сила ж їх – тобі належить, тобі, народе любий мій"* (П. Тичина); атрибутивно-якісні, співвіднесені з дією: *"А потухаюче сонце вже сідало"* (М. Коцюбинський).

Обставинні відношення виникають, коли другорядний член характеризує дію, стан чи ознаку з погляду місця, умови, способу, часу, причини або інших супровідних ознак їх вияву. Найчастіше такі відношення бувають між присудками і залежними від них другорядними членами, що виявляють досить послаблену граматичну залежність, наприклад: *"Ось з таким невеселим серцем покинула я село"* (М. Чабанівський). Часткові значення обставинних синтаксичних відношень

різноманітні і, на відміну від інших відношень, тісно пов'язані з лексичною семантикою слів, якими виражаються підпорядковуючий і підпорядкований члени. Серед часткових обставинних значень виділяються такі: а) значення місця (локалізуюче, просторове значення); б) часові (темпоральні) значення: *"Та в другій половині дня несподівано почалась хуртовина"* (П.Загребельний); в) значення причини: *"Хай з любові серце в'яне, – я б не так заграть зумів"* (І.Гончаренко); г) значення мети: *"Во ім'я радості і миру встають будови тут і там"* (В.Сосюра); ґ) значення умови: *"При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий риск не страшний"* (Леся Українка); д) значення способу дії: *"Тужливо і протяжно лилися звуки вівчарської трембіти"* (І.Франко). Виділені вище, як і інші, часткові значення можуть бути піддані подальшому членуванню на основі деталізації ознак, тобто шляхом наближення їх до лексичних значень слів у певних позиціях. Так, наприклад, обставинні значення місця членуються на власне-локалізуючі: *"Щось чорніє над водою, щось біле блукає"* (Т.Шевченко); джерела руху, напрямку до кінцевого пункту: *"За гори круточолі сідало сонце"* (О.Гончар); значення місця між вихідним і кінцевим пунктами: *"Дівчата попрямували через стерню до свого табору"* (О.Гончар) і т. ін. Обставинне значення часу, в свою чергу, членується на значення часового моменту, продовження дії: *"Безсмертний той, хто все своє життя за долю людства голос піднімає"* (М.Бажан); часового відліку: *"Життій хліб полюбив я з дитячих літ"* (М.Сингаївський); передування в часі: *"Перед самою косовицею несподівано з'явився в селі Федот Вихор"* (Г.Тютюнник); часового обмеження: *"До світанку садок гримів солов'їними голосами"* (Є.Гуцало).

У зв'язку з тим, що відношення між членами речення у семантико-синтаксичній структурі речення відбивають природу не лише транспонованих у речення первинних словосполучень, а й словосполучень вторинних, які утворилися на основі різних словотворчих процесів у мові, а також на

основі так званого "вільного" поєднання членів, вони часто бувають комплексними. У комплексних відношеннях поєднуються два або три типи синтаксичних відношень. Визначити належність до певного типу синтаксичних відношень можна за допомогою різних, прийомів синтаксичного аналізу (заміни, перетворення, зіставлення з іншими членами та ін.), наприклад: *"Я була на могилі солдата"* (М. Познанська) – *"Я була на солдатській могилі"*; *"Двигтить земля від гуркоту машин"* (М.Зарудний) – *"Двигтить земля, бо гуркочуть машини"*.

Таким чином, рівневий підхід до інтерпретації синтаксичної структури простого речення дає змогу глибше проникати в механізм побудови речення, більш-менш однозначно кваліфікувати поняття "аналітизм члена речення", а також, враховуючи лексичну семантику членів речення, деталізувати часткові значення основних семантико-синтаксичних відношень.

// УМЛШ. – 1986. – № 1. – С. 36-41.

ПІСЛЯМОВА

до книги Загнітка А.П. "Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення"

Взаємодія віртуального й актуального аспектів речення на сьогодні мало вивчена, її дослідження потребує зосередження уваги на тих елементах, які беруть участь в утворенні речення. Робота А.П.Загнітка спрямована на визначення місця кожної з іменникових і дієслівних категорій в предикативній і предикатній структурі речення. Така постановка питання є несподіваною і водночас привабливою, тому що автор має змогу простежити участь роду, числа, відмінка іменника в реалізації об'єктивного смислу речення, висвітлити їх взаємодію з категоріями виду, способу, часу, особи та валентністю дієслова. Кваліфікація відмінка іменника й особи дієслова як ієрархічно вершинних в організації координативного зв'язку не викликає заперечень.

Дослідник подає власну характеристику іменникових та дієслівних категорій, виходячи при цьому з їх місця в предикатній і предикативній структурі речення. Очевидно, є всі підстави погодитись з думкою А.П.Загнітка про те, що віртуальному реченню властива предикатність, а актуальному – предикативність. Такий підхід зумовлює тлумачення валентності дієслова як ієрархічно вершинної категорії в плані відображення відношень між предметами, явищами навколишнього світу. Цей статус валентності частково міститься вже в лексикографічному тлумаченні дієслова, в якому воно визначається як комплексна номінація, тям самим передбачається кількість учасників дії та обставини її перебігу. Два ряди функцій дієслова на всіх мовних рівнях зумовлюють неоднорядність його власних категорій, одні з яких спрямовані на репрезентацію дієслова як лексеми, інші – на відображення властивостей дієслова як предиката. Кваліфікація категорій дієслова, основним призначенням яких є відображення властивостей дієслова як типового вираження предиката, в сучасній граматичній науці є дискусійною. Багато

лінгвістів розглядають категорії стану, каузативності, результативності не як граматичні, а тлумачать їх як сферу дії лексики (Д.Несфільд, І.Р.Вихованець) або взагалі залишають поза увагою. А.П.Загнітко пропонує вчасну характеристику таких категорій, кваліфікуючи їх як лексико-семантичні різновиди валентності дієслова.

Участь іменникових і дієслівних категорій у предикатній і предикативній структурі речення неоднакова в силу їх різної спрямованості. Можна погодитись з думкою автора про віртуально-лексемний характер значень роду і актуально-предикатний потенціал граматичних форм числа іменника, віртуально-класифікаційний характер граматичних значень виду і предикативно-інтерпретативну якість граматичних форм способу і часу дієслова. Вимагає уточнення співвідношення дієслівних категорій, особливо визначення площини перетину категоріальних значень часу і виду. А.П.Загнітко цілком слушно зауважує, а потім і аргументовано доводить сигніфікативний характер граматичних значень виду. Така думка має перспективу розвитку, адже семантичною основою ваду та умовою існування є перш за все його власне категоріальне значення. Сигніфікативний характер категорії і виду мотивується ще й тим, що він, не маючи безпосереднього відношення до певної ситуації, передбачає використання форм у тих чи інших ситуаціях, характеризує їх як такі, що здатні мати певний семантичний зміст – той чи інший набір диференційних ознак і аспектних значень, денотативих за своєю природою. Твердження автора про синкретичний характер категорії виду ґрунтується якраз на аналізі і співвідношенні сигніфікативного і денотативного компонентів у структурі категорії виду. Подібне дослідження вимагало від А.П.Загнітка зосередження уваги на часткових і загальних значеннях кожного виду; зокрема, що умотивувало і наступний аналіз вищо-часових кореляцій з опорою на їх мовленнєвий характер і наступну їх кваліфікацію як інтерпретативних величин.

А.П.Загнітко обґрунтував участь іменникових та дієслівних категорій в реалізації об'єктивного і суб'єктивного смислу речення, модифікацію віртуально-лексемної властивості граматичного роду іменників в актуально-предикатну і навпаки – актуально-предикатних якостей числа в віртуально-лексемні і, аргументуючи це істотним впливом актуального членування речення на статус окремої морфологічної форми, витворення мовленнєвих синонімів і под. Все це засвідчує оригінальність рецензованої праці. Новизна підходів до висвітлення участі морфологічних категорій іменника і дієслова в предикатній і предикативній структурі речення сприятиме інтенсифікації наукових досліджень у галузі граматики з урахуванням міжрівневої взаємодії і співвідношення актуальних і когнітивних смислів у окремій морфологічній формі. Це складатиме один із напрямків, на думку самого автора, акумулятивної граматики, концепція якої все-таки потребує свого викінчення. Безперечно, рецензована праця стане одним із початкових етапів розробки цілісної моделі акумулятивної граматики української мови.

Робота А.П.Загнітка започатковує новий різновид досліджень, які здійснюються на перетині морфології, синтаксису, семантики і под. Рецензовану працю слід надрукувати як дослідження пріоритетного наукового пошуку.

// Загнітко А.П. Морфологічні категорії в системі предикатності й предикативності речення. – К.: НМК ВО, 1991.

ДВОСКЛАДНЕ ЕЛЕМЕНТАРНЕ РЕЧЕННЯ НЕДІЄСЛІВНОЇ БУДОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Донедавна дослідження двоскладних речень недієслівної будови проводилось в основному в формально-граматичному аспекті – при вивченні складеного іменного присудка і другорядних членів речення. Останнім часом у центрі уваги стала семантика цих речень у різних мовах (Алісова Н.Ю., Андерш Й.Ф., Арват Н.Н., Арутюнова Н.Т., Кокоріна С.І., Супрун А.В., Сусов І.П.).

Питання про семантико-синтаксичні моделі речень недієслівної будови в українській мові є порівняно новим, тому чимало аспектів структури таких речень вимагають дослідження і певного обґрунтування. У моделях речень недієслівної будови, на відміну від дієслівної, носій предикативної ознаки характеризується через зіставлення з іншими предметами чи ознаками. У реченнях недієслівної будови відображається субстанція, що являє собою розчленований денотат, який складається з двох предметів чи ознак (означуваного і предиката), можливість зіставлення яких зумовлюється наявністю у них спільних ознак.

На формально-граматичному рівні такі речення об'єднуються в моделі речень іменної будови (з координованими чи некоординованими головними компонентами з номінативним підметом і іменним присудком) і моделі речень з інфінітивним підметом, які, в свою чергу, поділяються на інфінітивно-номінативні, інфінітивно-інфінітивні та інфінітивно-адвербіальні. Виділені типи проєктують граматичні властивості моделей на "морфологічний екран" і частково на синтаксичні зв'язки між головними компонентами, що значною мірою також морфологічно зумовлені. Разом з тим таке розмежування моделей прогнозує, з одного боку, власне синтаксичний зміст моделей, а з другого – передбачає частиномовну концентрацію

семантичних ознак семантико-граматичних компонентів, зокрема предиката (Вихованець І.Р.).

Як і моделі речень дієслівного типу, "недієслівні" моделі розмежуються за синтаксичною ознакою – відсутністю чи наявністю обов'язкових компонентів первинної залежності: при цьому утворюються моделі речень недієслівної будови без обов'язкових первинних компонентів і моделі речень із обов'язковими первинними компонентами (Іваницька Н.Л.). На формально-граматичному рівні моделі варіюються також залежно від морфологічного вираження головних компонентів. Якщо структура моделей речень дієслівного типу регулюється з боку присудка семантичною валентністю дієслова, то структура розглядуваних моделей визначається семантичною валентністю інших частин мови, зокрема іменників, прикметників (у номінативно-номінативних чи інфінітивно-номінативних реченнях), прислівників (у номінативно-адвербіальних чи інфінітивно-адвербіальних реченнях) та інфінітивів (у інфінітивно-інфінітивних реченнях).

Моделі речень "недієслівної будови" без обов'язкових первинних компонентів (предикативні моделі) є в основному двослівними, за винятком речень, у яких: а) компонент являє собою аналітичну форму з вербіалізованими допоміжними елементами: *Лікарем була жінка* (Я.Баш); б) компонент, виражений сполученням слів: *Три місяці – вічність* (М.Стельмах); в) головні позиції заміщуються однорідними компонентами: *Поезія і ліс – речі близькі* (М.Чабанівський). Структура моделей речень "недієслівної будови" з обов'язковими первинними компонентами залежить від лексико-синтаксичних властивостей слів переважно двох частин мови – іменника і дієслова в головних позиціях. Тип моделі в цілому має вплив на обов'язкове поширення того чи іншого компонента. Так, наприклад, в інфінітивно-підметових реченнях спостерігається закономірність: а) перевагу в сфері поширення має підмет-інфінітив; б) ієрархія обов'язкових поширювачів при підметі повторює ієрархію обов'язкових поширювачів дієслівних присудків (*Хлопець подарував дівчині*

квіти – Подарувати дівчині квіти – присмно); в) поширення присудка супроводжується обов'язковими компонентами, що заміщують центральні субстантивні і придієслівні позиції, а також факультативними компонентами з атрибутивним відношенням, які одержують властивість обов'язковості при утворенні семантико-граматичного предиката (*Він – хороша людина*); г) інфінітивно-підметові речення часто ускладнюються за рахунок введення в позицію підмета однорідних синтаксичних рядів, у яких підмет виражений дієсловами релятивної семантики й, отже, поширюється обов'язковими компонентами: *Завдання вищої і середньої школи, професійно-технічних навчальних закладів – постійно вдосконалювати навчальний процес активно формувати в підростаючого покоління почуття громадянського обов'язку* (3 газети).

Синтаксичні моделі двоскладних речень "недієслівної будови" об'єднуються в предикативні, предикативно-об'єктні і предикативно-атрибутивні моделі, часткові значення яких утворюються взаємодією синтаксичних компонентів (присудка й обов'язкового компонента приприсудкової залежності), наповнених відповідним лексичним матеріалом (їх типізованої лексичної семантики).

У предикативних моделях речень ознака предмета-підмета виражається за допомогою граматичного присудка, а отже, семантико-граматичний предикат корелює з формально-граматичним присудком. Семантичний інваріант предиката складає кваліфікована ознака, що може бути інформуючою, оцінною чи ідентифікуючою.

Залежно від семантичних ознак предиката розмежовується три типи моделей двоскладних речень недієслівного типу без обов'язкових приприсудкових компонентів: а) предикативна модель інформуючої кваліфікації; б) предикативна модель оцінної кваліфікації; в) предикативна модель ідентифікуючої кваліфікації.

Предикативна модель інформуючої кваліфікації. Цю семантико-синтаксичну модель в основному представляють

номінативно-номінативні речення, в яких предикативна ознака конкретизується в плані родовидових властивостей означуваного, спеціальності, заняття, національної чи соціальної приналежності, вікових даних людини тощо: *Хома Хаєцький – українець, Будяк – це бур'ян, а буряк – це рослина* (З журналу); *Федір Сніп – слюсар-інструментальник* (Г.Тютюнник). Семантика інформуючої кваліфікації властива номінативно-номінативним реченням у тому випадку, якщо між предметами в розчленованому денотаті має місце залежність, на основі якої встановлюється відношення "породження", що в трансформах можуть виявлятися як відношення умови. Нерідко іменники в головних позиціях маніфестують цілі ситуації: *Ліс – це добрий врожай, повноводна річка, нова хата, цілющий клімат, благодатний дощ* (М.Чабанівський); *Щастя – це друзі хороші, шана людська* (О.Підсуха).

Предикативна модель оцінної кваліфікації. Модель об'єднує речення з предикатом, який корелює з синтаксичним присудком і виражає оцінку означуваного. Синтаксичне поле речень, побудованих за даною моделлю, об'єднує речення з номінативним, інфінітивним і адвербіальним присудками, вираженими словами абсолютивної семантики з оцінним значенням. Кваліфікативна оцінка означуваного виражається прикметниками в позиції присудка: *Важким було його дитинство*; іменниками суспільного відношення (*честь, заслуга, порядок, подвиг, злодійство, злочин, ганьба*): *Зрубати такий ліс – та це ж злодійство*; іменниками почуття (*щастя, насолода, задоволення, радість, нещастя*): *Яке це щастя – бачити тебе* (І.Муратов).

Таким чином, вивчення простого речення в аспекті взаємозв'язку його формально-граматичної і семантико-синтаксичної структури дозволяє глибше проникнути в саму природу речення як мовного знака в єдності його змісту і форми і в такий спосіб розкрити складний механізм діалектичного зв'язку дійсності, мислення і мови.

1. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка: Семантическая и грамматическая структуры простого предложения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971.– 293 с.

2. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К., 1987. – 191 с.

3. Арват Н.Н. О семантике предложения // Научн. докл. высш. школы филол. науки. – 1979. – № 5. – С. 52-61.

4. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. – 382 с.

5. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.

6. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 354 с.

7. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.

8. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1989.

9. Кокорина С.И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке. – М : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 77 с.

10. Супрун А.В. Грамматика и семантика простого предложения: На материале испанского языка. М.: Наука, 1977. – 263 с.

11. Сузов Н.П. Семантическая структура предложения: На материале простого предложения немецкого языка. – Тула: Изд-во Тульск. пед. ин-та, 1973.– 141 с.

// Студії з граматики, лексикології та лінгводидактики : Збірник наук. праць. – Вінниця, 1997. – С. 3-6.

РАНЖУВАННЯ ПОВНОЗНАЧНИХ СЛІВ ЗА ЇХНІМИ ДИСТРИБУТИВНИМИ ПАРАМЕТРАМИ

До останнього часу граматисти більше уваги приділяли основним одиницям синтаксису – реченню і словосполученню. Слово залишалося тією мовною реалією, яку вчені намагалися вилучити із синтаксису, "пропускаючи" лише його форму як схематичне представлення певних класів слів, що регламентують структуру словосполучень і речень. Останнім часом не лише посилилась увага до слова як елемента, який безпосередньо (у вигляді словоформи) входить у речення, але й, можна вважати, слово стало невід'ємною складовою всієї синтаксичної науки.

У зв'язку з посиленням уваги вчених до слова як структуроутворюючого елемента словосполучення і речення поширеними в синтаксисі стали теорії, пов'язані з вивченням сполучуваності слів, відомі під назвами "сполучуваність", "валентність", "дистрибуція", "інтенція", "семантична вибірковість", "семантична потенція", "конфігурація". Хоча кожен із термінів стосується певного об'єкта дослідження, використовується найчастіше для опису лексичних властивостей слів, усі вони мають одну спільну ознаку, що лежить в основі виникнення відповідних теорій, – наявність у повнозначних словах потенційних можливостей вступати чи не вступати у сполучуваність з іншими словами чи словоформами.

Кожному повнозначному слову притаманні синтаксичні ознаки сполучення з певним колом форм, які його поширюють, тобто притаманна сполучуваність. Система прислівних зв'язків в українській мові є досить складною. На сполучуваність слів і, отже, на реалізацію повнозначними словами їхньої семантики впливає частиномовна приналежність, морфологічний склад (особливо наявність префіксів), відношення мотивованості значення, тобто лексико-граматичні ознаки. Більшість слів української, як і інших мов, мають потенційну здатність реалізувати семантику лише сполученні з іншими словами. Ця особливість слів у різних мовах стала базою для виникнення

вчення про валентність, яке бере початок із праць Л. Теньєра, як і для теорій про обов'язкову і факультативну сполучуваність.

Вчення про сполучуваність із розмежуванням обов'язковості/ необов'язковості, що в загальних рисах співзвучне з теорією валентності, надійно ввійшло в синтаксичні теорії про внутрішню будову простого речення, його формально-граматичні і семантичні особливості. За дистрибутивними ознаками (сполучуваністю) повнозначні слова можна поділити на три групи: слова абсолютної семантики, слова релятивної семантики та інформативно недостатні слова (див.: Н.Л. Іваницька. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1985).

Опозиція "абсолютивність – релятивність семантики повнозначних слів" базується на "інформативній достатності – інформативній недостатності", формалізованій сполучуваністю слів. Усі повнозначні слова, що вживаються абсолютно, є інформативно достатніми словами. Усі слова релятивної семантики (з семантичним і граматичним прогнозуванням форм, з семантичним прогнозуванням позицій, слова відносно релятивної семантики в окремих уживаннях) є семантично недостатніми словами. Семантичні властивості слів, що виявляються в їх інформативній недостатності, відіграли свою роль у виникненні багатьох категорій, понять у традиційній граматиці, наприклад, дієслівної категорії "перехідність/неперехідність", поняття "складений присудок" та ін.

Слова абсолютної семантики здатні самостійно формувати окремий компонент формально-граматичної структури речення. Слова релятивної семантики по-різному виявляють свою семантичну недостатність. Вони вимагають інших слів для завершення значення, утворюючи при цьому словосполучення і проєктуючи позиції для обов'язкових синтаксичних компонентів у формально-граматичній структурі речення. Такі слова утворюють самостійні компоненти, що

завжди поширюються залежними від них обов'язковими компонентами причленної залежності.

Виділяються в мові повнозначні слова відносно релятивної семантики, яким властивий високий ступінь регулярності і прогнозування зв'язків. До цієї групи відносяться повнозначні слова, що в одних випадках реалізують семантику самостійно, поза синтаксичним оточенням, а в інших – вимагають обов'язкового поширення їх залежними словоформами (*читати, малювати, шити, снівати*). Такі слова можуть мати ознаки слів абсолютної семантики, бути самодостатніми для утворення окремих синтаксичних компонентів: у такому випадку вони не проєктують обов'язкових позицій, утворюючи в структурі речення необов'язкові позиції для заміщення їх факультативними поширювачами (*На дозвіллі хлопець малює*), а в інших випадках можуть виявляти ознаки слів релятивної семантики (*Хлопець малює картину*).

Сполучувальні параметри повнозначних слів різних частин мови, як і окремих груп у межах тієї самої частини мови, є, зрозуміла річ, неоднаковими. Такою градаційною ознакою виступає найвищий ступінь обов'язковості і регулярності вживання однотипних форм у залежній словоформі. У цьому зв'язку виділяється група інформативно недостатніх слів. Ці слова разом із залежними утворюють синтаксичні сполучення слів, що являють собою семантичні єдності, які граматикуються в синтаксичні компоненти аналітичної будови. Терміну "сполучення слів" по праву належить законний статус у системі синтаксичних термінів, що слугує для називання однієї з форм вираження відповідного категоріального значення члена речення.

// Граматичні категорії української мови : Тези Всеукр. наук. конф.– Вінниця, 2000 .– С. 47-50.

ФОРМАЛІЗАЦІЯ ПРЕДИКАТИВНОГО ЗВ'ЯЗКУ В ДВОСКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Головні члени двоскладного речення – підмет і присудок – поєднуються між собою предикативним зв'язком. Цей тип зв'язку ґрунтується на двобічній залежності головних членів речення, їхній взаємозалежності [Загнітко, 1996. – с. 15]. Ця особливість виразно відмежовує предикативний зв'язок від прислівно-підрядного і зумовлює розгляд його на рівні речення.

З уваги на неоднорідність граматичних форм підмета і присудка, що утворюють предикативну основу двоскладного речення, предикативний зв'язок кваліфікують як особливий зв'язок. Специфіка його полягає в тому, що підмет як головний член, який зумовлює синтаксичну структуру і морфологічні форми присудка, сам зумовлюється присудком. Саме присудок забезпечує будь-яким словам у функції підмета їхню так звану "незалежну" позицію, яка може морфологічно виражатися формами називного відмінка іменника, інших змінних або субстантивованих слів чи словами, у яких таких морфологічних ознак немає. Отже, між членами предикативної пари двоскладного речення існує не однібічне підпорядкування присудка підметові, а двобічна залежність співвідносних членів: підмета і присудка.

Двобічна залежність між членами предикативного центру є основною змістовою характеристикою предикативного зв'язку. Останнім часом у науковій та науково-методичній літературі така думка проводиться послідовно. Щоправда, існує ще термінологічний різнобій, коли йдеться про формальні засоби вираження цього зв'язку. Терміни "координація" і "узгодження" часто вживають як синоніми.

Класичними, традиційно визнаними формами узгодження вважаються узгодження в роді, числі й відмінку, а також в особі за умови вираження підмета особовим займенником. Зрозуміло, що якби предикативний центр двоскладного речення можна було обмежити лише такими формами

морфологічного вираження (*Ліс шумить. Ми запізнюємося*), тоді б синтаксичний зв'язок міг бути зведений до узгодження у спільних граматичних формах. У мові широко вживаними є речення з предикативними центрами, в яких зв'язок між головними членами не вкладається в такі традиційні рамки (*Курити – шкідливо. Робота – не з легких. А вона – ой. Працювати на совість – наш обов'язок*). Тому предикативний зв'язок аж ніяк не може обмежуватися традиційним поняттям узгодження як зв'язок між формами слів: називного відмінка іменника-підмета і дієвідмінюваного дієслова в ролі присудка.

Граматична, як і семантико-граматична, своєрідність речень двоскладної будови, а також широке розмаїття форм головних членів зумовили виділення предикативного зв'язку в окремий тип, термінологічно увираженого "координацією". При визначенні й описі формальних засобів вираження цього зв'язку в окремих випадках допустимим є вживання терміну "узгодження", що за своєю сутністю передбачає взаємне координування форм. Зрозуміла річ, очевидним є наукова неспроможність терміну "узгодження", коли йдеться про предикативний зв'язок між головними членами двоскладного речення в цілому. Координація (узгодження) присудка з підметом виражається у формах роду, числа й особи, якщо граматичні значення відповідних категорій мають слова в позиції простих присудків, зв'язки в іменному складеному присудку чи допоміжного дієслова в дієслівному складеному та в деяких структурах трьохелементного присудка: *Так увійшла подільська щедра осінь в мого життя юнацькі сторінки* (Л.Дмитерко) – узгодження в роді й числі; *І я схилиюсь перед тим, хто тут проходив перший* (Л.Дмитерко) – узгодження в числі та особі; *Правдивим будь, але не всім ти odkривайся, хоробрим будь, але на техніку зважай*" (П.Тичина) – узгодження в числі та особі; *Розчинятися у воді може переважна більшість порід і мінералів* – узгодження в числі; *Ніхто з людей не створював землі, ніхто із людей і не повинен привласнювати землю* (М.Стельмах) – узгодження в числі. Наведені приклади ілюструють вплив граматичних форм слів у

позиції підмета на відповідні граматичні форми слів у позиції присудка. У цих випадках можна вважати, що присудок узгоджується з підметом у граматичних формах спільних граматичних категорій.

Не однаково зумовлюються підметом форми присудка в предикативних центрах: "предмет – ознака" (*Дівчина співає*), "ознака – ознака" (*Бути вчителем – почесно*). Характерною особливістю речень першого типу є те, що вони не мають обмежень у використанні всіх основних форм присудка. Структура присудка варіюється залежно від його власних граматичних форм (простий дієслівний, складений іменний із зв'язкою, складений іменний із нульовою зв'язкою, складений дієслівний, трьохелементний звичайний чи ускладненого типу). Морфологічне вираження підмета (іменником, займенником, числівником, іншим субстантивованим словом чи словосполученням) не впливає на форму присудка. Щоправда, у предикативному центрі з підметом, вираженим словосполученням чи цілим реченням, будова присудка зумовлена. Присудок найчастіше буває складеним іменним із нульовою зв'язкою, а іменний член виражається іменником у називному відмінку із частками *це, то, ось* чи без них: *Повість про справжню людину – це одна з улюблених книжок молоді; Все в ім'я людини! Все для блага людини – ось наша найвища мета* (З газ.). Якщо підмет виражений омонімічним іменем, спільним для осіб чоловічої і жіночої статі (*Шура, Валя*), незмінюваним прізвисьмом іншомовного походження (*Руссо*), присудок набуває граматичного значення роду залежно від контексту: *Шура виконав домашнє завдання і Шура виконала домашнє завдання*.

Нерідко допускаються помилки у вживанні родових форм присудка при підметі, вираженому іменником – назвою осіб за професією, посадою, званням чи характером діяльності (*голова, суддя*), наприклад, коли йдеться про голову сільської ради – жінку. Такі іменники, на відміну від іменників спільного роду, завжди чоловічого роду. Щоправда, таке вживання традиційне, оскільки зараз жінки нарівні з чоловіками є головами, суддями,

професорами, героями. Тому, якщо ситуація чи контекст конкретизують стать людини – виконавця дії, мовець, порушуючи існуючу норму, узгоджує присудок з іменником – назвою жіночої статі. Тут маємо справу з нормативно не закріпленою тенденцією, що є реакцією на родову диференціацію іменників – назв осіб за характером діяльності. Щоб не порушувати норм граматичного узгодження присудка з підметом, потрібно вживають інші слова, які конкретизують рід іменника в ролі підмета: *Голова зборів Олександра Андрійвна зачитала постанову.*

Конкретизаторами родових значень іменника-підмета найчастіше виступають прикладки, що є назвами видових понять щодо іменників у ролі підмета з назвами понять родових (*газета "Спорт", журнал "Берегиня"*). При такому підметі присудок узгоджується в роді й числі з підметом: *Газета "Спорт" повідомила результати змагань; Водна станція "Хімік" оснащена всім необхідним для відпочинку.* Якщо ж іменника, що означає родові поняття, немає, то присудок узгоджується в роді й числі з підметом – власною назвою: *"Хімік" оснащений усім необхідним для відпочинку* (хоча "Хімік" – водна станція).

При підметі, вираженому сполученням слів без стрижневого слова-іменника чи цілим реченням, рід дієслова-присудка відповідає роду пропущеного іменника (з родовою назвою): *"Я утверждаюсь" написаний П. Г. Тичиною під час війни.*

Коли підмет виражений невідмінюваним іменником – назвою птахів, тварин, присудок вживається у формі чоловічого роду (в дієсловах минулого часу та умовного способу). Лише при необхідності підкреслити, що йдеться про тварину-самку, присудок має форму жіночого роду: *Кенгуру народила мале.*

Якщо підмет виражений невідмінюваним іменником, що не є назвою птахів чи тварин, форма присудка визначається родовим поняттям щодо назви видової, яка виражає предметне значення підмета: *Міссісіпі вийшла з берегів* (річка);

"Юманіте" повідомила... (газета). При невідмінюваних іменниках – загальних назвах у ролі підмета присудок має форму середнього роду: *Таксі під'їхало*.

Своєрідною є координація форм підмета й присудка в реченнях із підметом, вираженим займенниками *хто, що*. Хоча займенники *хто, що* не мають категорії роду, все ж вони в ролі підмета зумовлюють родові граматичні значення дієслів-присудків, якщо їм властиві ці категорії. Форму чоловічого роду в дієсловах-присудках минулого часу та умовного способу зумовлює підмет, виражений займенниками *хто, ніхто, дехто*: *Так ніхто не кохав. Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання* (В. Сосюра). При підметах-займенниках *що, ніщо, дещо* присудок – дієслово в минулому часі чи умовному часі вживається в середньому роді: *Що сталося з тобою?* (М. Зарудний). Питальний займенник *що* має вплив на граматичне значення в іменній частині складеного іменного присудка: прикметник, який найчастіше вживається в іменному присудку при підметі *що*, має форму середнього роду: *Батьківцино моя! Що є могутніше гірських хребтів, суворіше від тайги твоєї, прекрасніше від твоїх пшеничних ланів!* (О. Донченко).

Якщо ж займенник *що* – відносний і вживається в ролі підмета, то він втрачає змогу зумовлювати граматичне значення середнього роду в присудку. На рід та число дієслів-присудків при підметі *що* в таких випадках впливають граматичні значення цих категорій у словах, від яких цей займенник залежить: *Ми працю любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне* (М. Рильський).

Займенники *хто, що* не мають також категорії числа. Як правило, присудок при підметах, виражених цими займенниками, ставиться в однині (*Хто винен? Хто прийшов? Що трапилось?*). Все ж при перелічуванні осіб-підметів, виражених займенником *хто*, присудок може мати форму множини: *Гріють біля вогника хто руки, а хто очі – глибока осінь прийшла з країв північних* (П. Панч).

Підмет, виражений незмінним словом (прислівником, прийменником, сполучником, вигуком, часткою), а також словосполученням чи цілим реченням, вимагає від дієслова-присудка в минулому часі чи умовному способі форм однини середнього роду: *Гучне "Ура!" пронеслось тоді над лугами і впало в трав розморених дурман* (Л.Первомайський). Форма множини присудка диктується лише наявністю контекстуальної вказівки на множинність підметів: *Його постійні "ой!" виводили старого з рівноваги* (І.Цюпа). Як правило, в таких випадках при підметах вживаються слова-означення, морфологічна форма множини яких вносить відтінок розчленування назви предмета – носія предикативної ознаки.

Числове значення присудка при підметі, що є кількісно-іменним сполученням, залежить від того, як мовцєві уявляються особи чи предмети-підмети: як єдине ціле чи зосереджена увага на їхніх назвах як носіях предикативної ознаки. Пор.: *На кожній гілці сиділо по кілька горобців; Двадцять років відтоді минуло* (Є. Гуцало); *Два будинки з скляними стелями стояли один біля другого, дивуючи очі своєю красою* (П. Мирний); *Тут їх уже чекали два військові* (С. Складенко).

У конструкції "бути (у будь-якій часовій формі) + займенник" предикативна частина може виступати у формах називного та орудного відмінків. Бувають випадки, коли називний і орудний відмінки не заступають один одного. Так, тільки у формі називного відмінка виступають: а) предикативний особовий займенник, якщо він відноситься до підмета, вираженого словами *це, то*: *Братуку, – сказала Дарка, – не шукайте записки, то була я* (Ю. Яновський); *Скажи, Петрусю, льотчик цей, що катапультиувався, це був ти?* (О. Гончар); б) займенник *хто (що)* у поєднанні із займенником *такий*: *Ти хто такий будеш? – рівним голосом звернувся Палилько до нього* (М. Стельмах); в) займенник *який* у сполученні "*який буде з...*": *І який же після цього буде з тебе хазяїн-господар?* (М. Стельмах).

Своєрідною є координація форм підмета-іменника та іменної частини складеного іменного присудка з нульовою зв'язкою. Поєднання у предикативному центрі назв двох предметів (предмет – ознака), один із яких є ознакою другого, не ґрунтується на узгодженні їхніх морфологічних форм. Ознака, що приписується підметові-іменнику, може бути виражена іменником, граматичні значення категорій роду, числа й відмінка якого повністю або частково збігаються з відповідними значеннями іменника-підмета або ж можуть мати інші значення цих категорій.

Найчастіше повним буває збіг граматичних значень категорій роду, числа й відмінка в предикативному центрі "іменник + нульова зв'язка + прикметник": *Наше мистецтво глибоко оптимістичне і життєстверджуюче* (З газ.) – збіг у роді, числі й відмінку. Хоч іноді збігу граматичних значень числа й відмінка іменника-підмета й прикметника-присудка не буває (у таких випадках предикативний член – прикметник майже завжди має форму множини): *Хлопець той не з цікавих*.

Деяку своєрідність становить присудок "бути + іменник у називному відмінку", коли вступає у предикативні відношення з підметом, вираженим займенником *це*. Закономірним, як відомо, є узгодження дієслівної зв'язки *бути* з підметом у роді та в числі: *Руки його були великі, загорілі, справді солдатські* (О. Гончар). При підметі, вираженому займенником *це*, узгодження має зворотну залежність, а саме: дієслово узгоджується в роді та числі не з підметом, а з іменником у ролі іменної частини присудка: *Це був період дуже напруженої моєї роботи* (О. Довженко); *Це була легенда про лебедів, у яких нібито існує великий закон: самець і самка паруються раз на все життя* (О. Гончар).

Коли присудок являє собою перелік однорідних понять, виражених іменниками, то *бути* узгоджується в роді й числі з першим іменником: *Це була не просто музика, це була її, Шурина, власна сила, її порятунком, її майбутнє* (О. Гончар).

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкина В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1977. – 413.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
3. Загнітко А.П. Український синтаксис. Частина І. Навчальний посібник. – К.: ІЗМН. – 1996. – 202 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 198 с.
5. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. – 707 с.

// Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. – 2002. – № 4. – С. 9-13.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ІВАНИЦЬКОЇ НІНИ ЛАВРЕНТІЇВНИ

1. Вивчення присудка в 7 класі // УМЛШ. – 1969. – № 8. – С. 66-70
2. Розмежування синтаксичних валентностей дієслівних зв'язок в іменному складеному присудку // Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 31-37
3. Форми називного і орудного відмінків у складі іменної частини складеного присудка // Питання мовної культури. – К.: Наук. думка, 1969. – Вип.4. – С. 55-62
4. Синтаксична структура простого речення // УМЛШ. – 1971. – №1. – С. 27-36
5. Переклад присудкової структури українського речення на російську мову (на матеріалі поезії Лесі Українки): Тези доп. і повідомлень III Української славістичної конф. – Вінниця, 1971. – С. 58-61
6. Експресія поетичного слова // Рідне слово. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. 6. – С. 50-55
7. III Українська славістична конференція // Українське слов'янське мовознавство: Респ. міжвід. збірник. – 1972.– Вип. 7. – С. 111-115
8. III Українська славістична конференція // Інформаційні матеріали наукової ради з проблем "Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй". – К.: Наук. думка, 1972. – Вип.14. – С. 22-25
9. Предикація двоскладного речення як стилістична характеристика поетичного мовлення Лесі Українки // Леся Українка: Матеріали ювілейної республік. наук. конф., присвяченої 100-річчю з дня народження Лесі Українки. – К.: Наук. думка, 1973. – №1. – С. 16-24

10. Трьохелементний присудок в українській мові // УМЛШ.– 1973. – № 1. – С. 16-25
11. Член речення як синтаксична категорія // УМЛШ. – 1974.– № 2. – С. 25-33
12. Синтаксичні явища пропуску і заміни членів речення предикативного ядра двоскладного речення в усному розмовному мовленні // Матеріали республік. наук. конф. з проблем синтаксичного українського розмовного мовлення. – Вінниця, 1974. – С. 57-59
13. Складений присудок в українській мові // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наук. думка, 1975. – 221 с.
14. Сучасні методи дослідження синтаксису: Тези наук. конф. "Науково-технічний прогрес і мова". – Житомир, 1976. – С. 57-59
15. Структура простого речення з інфінітивним підметом // УМЛШ. – 1977. – № 8. – С. 30-38
16. Складні випадки розмежування членів речення // УМЛШ.– 1978. – № 3. – С. 25-36
17. Зумовленість музикально-ритмічного тону оповіді В.Г.Короленка будовою речень: Тези доп. Короленківських читань. – Полтава, 1978. – С. 56-57
18. Взаємна зумовленість форм головних членів двоскладного речення // УМЛШ. – 1979. – № 10. – С. 28-33
19. Розмовні елементи в сфері присудка (на матеріалі творів Квітки-Основ'яненка): Тези доп. республік. наук. конф. – Харків, 1979. – С. 143-144
20. Вивчення членів речення в 4-8 класах. – К.: Рад. школа, 1982. – 144 с.
21. Речення з дієсловом "бути" в українській мові // УМЛШ.– 1982. – № 12. – С. 9-13

22. Синтаксичні засоби мелодійності Шевченківського вірша // Збірник праць XXIV наук. Шевченківської конф. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 214-219
23. Наукові основи вивчення простого речення: Методичні рекомендації до вивчення спецкурсу для студентів філологічних факультетів. – Вінниця, 1982. – 32 с.
24. Алгоритми на заняттях з мови в вузі: Методичні рекомендації. – Вінниця, 1982. – 25 с.
25. Двоскладне речення в мові Марка Вовчка: Тези доп. і повідомлень республік. наук. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Марка Вовчка. – Вінниця, 1983.– С. 120-125
26. Непоширене речення в українській мові // УМЛШ. – 1984. – № 2. – С. 31-35
27. Непоширене і поширене речення в українській мові // Культура слова: Республік. міжвід. збірник. – К.: Наук. думка, 1984. – Вип. 28. – С. 63-66
28. Структурно-функціональні особливості речень в українських перекладах творів В.І.Леніна // Мова В.І.Леніна та її відтворення в українському перекладі. – К.: Вища школа, 1985. – С. 196-204
29. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка // Мовознавство. – 1985. – №1. – С. 39-43
30. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
31. Формально-граматичне моделювання структури простого речення // Мовознавство. – 1986. – № 1. – С. 20-27
32. Синтаксична структура двоскладного речення (питання формально-граматичного і семантико-синтаксичного членування) // УМЛШ. – 1986. – №1. – С. 36-41

33. Розвиток учення О. О. Потебні про члени речення в сучасних теоріях дослідження структури двоскладного речення // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки. – Харків, 1986.
34. Використання елементів алгоритмування на уроках української мови // УМЛШ. – 1987. – № 3. – С. 29-36
35. Лексика сучасної української мови в аспекті виявлення її семантичних потенцій // Семантика языка и текста (к проблеме изучения русского языка в союзных республиках): Тези міжвуз. конф. – Кіровоград, 1987. – С. 28-30
36. Співвідношення інтенсивного й екстенсивного напрямів у лінгвістичній підготовці студентів // Двужычье в советском обществе: Тези республік. наук. конф. – Вінниця, 1988. – С. 336-337
37. Дві мови і обидві рівноправні // Вінницька правда. – 1988. – 31 травня
38. Синтаксис простого речення: Складні випадки аналізу. – К.: Вища школа, 1989. – 63 с.
39. Синтаксична домінанта і композиційна єдність Шевченкового вірша // Тарас Шевченко: Тези доп. та повідомлень обл. наук.-метод. конф., присвяченої 175-річчю з дня народження поета. – Вінниця, 1989.–С.57-59
40. Формування алгоритмічної культури у студентів-філологів і практична реалізація її в методиці навчання мови // Формирование личности советского учителя: Опыт и проблемы: Наук.-практ. регіон. конф. – Ізмаїл, 1989. – С. 101-102
41. Використання елементів алгоритмізації у викладанні мови: Тези доп. обл. міжвуз. наук.-метод. конф. – "Проблеми гуманізації і гуманітаризації навчально-виховного процесу в вузі". – Вінниця, 1990. – С. 10-11

42. Вінницьке обласне відділення Радянського Дитячого фонду: Тези доп. IX Вінницької конф. – Вінниця, 1990. – С. 101
43. За законом милосердя // Корчагінець. – 1990. – 17 січня
44. Науку рухати далі // Корчагінець. – 1990. – 28 лютого

45. Іваницька Н.Л., Слободинська Т. С. Повнозначні частини мови: Програмовані завдання для самостійної роботи // УМЛШ. – 1991. – № 1. – С. 3-16
46. Службові частини мови: Програмовані завдання для самостійної роботи // УМЛШ. – 1991. – № 10. – С. 25-40
47. Не ламай калину, не рубай тополлю, не стріляй у птаха...// Сучасні проблеми екологічного виховання молоді в педагогічних вузах України: Тези доп. міжвуз. конф. – Вінниця, 1991. – С. 99-100
48. Українська мова в алгоритмах і створення програм для ЕОМ (теоретико-прикладний аспект) // Проблеми українізації комп'ютерів: Тези доп. конф. – Львів, 1991.– С. 26-28
49. Вихованню студентської молоді – нові орієнтири // Совершенствование учебно-воспитательного процесса в школе и педвузе: Тези наук.-практ. конф. "Педвуз и проблема современной общеобразовательной школы". – Кривий Ріг, 1991. – С. 138-139
50. Фонди благодійності – школа ідейно-політичного гарту молоді // Перебудова і актуальні проблеми виховної роботи у вузі: Тези повідомлень обл. наук.-теор. конф.– Вінниця, 1991. – Вип. 1. – С. 14-15
51. До проблеми комп'ютерного освоєння української мови (теоретико-прикладний аспект) // Лінгво-методичні

проблем професійної спрямованості викладання іноземних мов у вузі: Тези доп. та повідомлень міжвуз. наук.-практ. конф. – Вінниця, 1991. – С. 32-33

52. Післямова до кн. А. П. Загнітка "Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення". – К.: НМК ВО, 1991.
53. Відкриваймо справжнього Тичину // Педагог. – 1991.
54. Наука служить сучасності // Педагог. – 1991.
55. Відкриваймо справжнього Тичину // Наше слово. – 1991.
56. Іваницька Н. Л., Нестеренко І. Я. Українська мова. Фонетика: Посібник з комп'ютерним забезпеченням: Для індивідуальної самостійної роботи студентів. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 1992. – 98 с.
57. До проблеми комп'ютерного освоєння української мови // Психолого-педагогічні основи активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. – Вінниця, 1992. – С. 35-36
58. Рідна мова в рідній школі (проблеми комп'ютерного освоєння шкільного курсу мови) // Вивчення рідної мови і духовний розвиток особистості молодшого школяра в оновлені національній школі: Тези доп. міжвуз. наук.-практ. конф. – Умань, 1992. С. 86-88
59. Комп'ютерне освоєння української мови // Проблеми українізації комп'ютерів: Тези доп. конф. – Львів, 1992.– С. 40
60. Комп'ютер у підготовці студента-філолога // Сучасні проблеми організації науково-технічної творчості учнівської молоді: Тези доп. II республік. наук.-практ. конф. – Ніжин, 1992. – С. 54-55
61. Розробка комп'ютерних програм з української мови // Застосування комп'ютерної техніки в процесі підготовки

медичних кадрів: Тези доп. конф. – Вінниця, 1992. – С.36-37

62. Іваницька Н.Л., Лапшина І.М., Нестеренко І.Я. Українська мова. Фонетика. Графіка: Дидактичні ігри з комп'ютерним забезпеченням "Україночка": Посібник для школи. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 1993. – 99 с.
63. Іваницька Н.Л., Слободинська Т. С. Українська мова. Частини мови: Програмовані завдання для індивідуальної та самостійної роботи: Посібник з комп'ютерним забезпеченням для школи. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 1993. – 48 с.
64. Іваницька Н. Л., Гонтар Т.Ф., Куц О.П. Українська мова. Морфологія. Іменник. Прикметник (Правопис орфограм): Програмовані завдання для індивідуальної та самостійної роботи: Посібник з комп'ютерним забезпеченням для школи. – Вінниця, Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 1993. – 97 с.
65. Іваницька Н.Л., Костюк А.В., Павликівська Н.М. Українська мова. Морфологія–1: Програмовані завдання для безмашинного контролю знань. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 1993. – 78 с.
66. Посібник з комп'ютерним забезпеченням для вивчення української мови в загальноосвітній школі // Альтернативні ідеї, підходи і технології навчання та освіти: Тези доп. міжнар. наук. конф. 12-14 травня 1993р.: У 2 ч. – Тернопіль, 1993. – Ч. 1. – С. 8-10
67. Іваницька Н.Л., Лапшина І.М., Нестеренко І.М. Українська мова. Фонетика. Графіка: Пакет ігрових програм "Україночка". – Вінниця, 1993.
68. Українська мова. Фонетика: Пакет контролюючих програм для школи. –Вінниця, 1993.

69. Українська мова. Морфологія. Частини мови: Пакет навчально-контролюючих програм для школи. – Вінниця, 1993.
70. Українська мова. Морфологія. Частини мови: Пакет програм "Екзаменатор". – Вінниця, 1993.
71. Комп'ютерне освоєння шкільного курсу української мови: Звіт про виконання держбюджетної науково-дослідної теми за замовленням МНО України. – К., 1993.
72. Програмно-методичне забезпечення шкільного комп'ютерного курсу з фонетики // Проблеми українізації комп'ютерів: Тези доп. конф. – Львів, 1993. – С. 53-54
73. Мовне забезпечення комп'ютерних програм народознавчим матеріалом // Використання народознавчого, краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: Матеріали наук.-практ. конф. – Глухів, 1993. – С. 80-82
74. Комп'ютерні навчальні програми з української мови в системі підготовки вчителя-мовника // Технологія навчання у процесі підготовки майбутнього вчителя: У 2 т. – Житомир, 1993. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 35-38
75. Співпрацюємо навіть із заходом // Подільська зоря. – 1993. – 22 травня
76. Алгоритм дисциплінує. Але й шкодить? // Освіта. – 1993. – 4 березня
77. Іваницька Н.Л., Лапшина І.М., Павликівська Н. М. Українська мова: Комп'ютерні технології вивчення мови (алгоритми, програмовані завдання): Посібник для вузу: Матеріали до спецкурсів. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 1994. – 101 с.
78. Українська мова. Морфологія: Збірник тестів. Посібник для школи. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 1994.– 90 с.

79. Коцюбинський – співець добра, краси свободи: Збірник наук.-практ. конф., присвяченої 130-річчю з дня народження Михайла Коцюбинського. – Чернігів, 1994.– С. 95-100
80. Металінгвістичне моделювання синтаксичних одиниць: традиція, сучасність // Початкова освіта в Україні: сучасність і перспективи: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. – Вінниця, 1994. – С. 112-113
81. З досвіду використання комп'ютера у підготовці вчителя-філолога до виховної роботи в національній школі // Теоретико-методичні основи формування громадянина України: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Полтава, 1994. – С. 94-95
82. Про пріоритети в лінгво-теоретичній та лінгво-методичній підготовці молоді // Всеукр. наук.-практ. конф. з проблем роботи середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів нового типу: Тези доп. та виступів. – Київ, 1994. – Вип. 1. – С. 183-185
83. На шляху до створення комп'ютерних підручників і посібників з української мови // Початкова освіта в Україні: сучасність і перспективи: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. – Вінниця, 1994. – С. 7-8
84. Роль комп'ютера у розвитку комунікативних умінь студентів ФПК // Початкова освіта в Україні: сучасність і перспективи: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. – Вінниця, 1994. – С. 94-95
85. Творчі роботи з української мови на екологічну тематику. Не ламай калину, не рубай тополю, не стріляй у птаха...: Збірник художніх текстів на екологічну тематику: Посібник на допомогу вчителю української мови та літератури. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 1995.– 28 с.

86. Повнозначні слова української мови і завдання // УМЛШ.– 1995. – № 1.
87. Сучасні засади вивчення мовних реальностей (на матеріалі предикатів двоскладного речення української мови) // Сучасні педагогічні технології у вищій школі: Наук.-метод. збірник. – Вінниця-Київ, 1995. –С. 171-173
88. Комп'ютерне "засвоєння" навчальних курсів української мови // Сучасні педагогічні технології у вищій школі: Наук.-метод. збірник. – Вінниця-Київ, 1995. – С. 255
89. Валентність мовних одиниць (джерела та вияв у одиницях різних мовних рівнів): Тези доп. звітної наук. конф. викладачів і студентів філологічного факультету за 1994 р. – Вінниця, 1995. – С. 3-4.
90. Українська мова. Будова слова: Цікаві завдання та ігри: Посібник для 5 класу. – Вінниця, 1996.
91. Проблеми вивчення і класифікації слів повнозначних частин мови: Тези доп. підсумкової наук. конф. викладачів філологічного факультету. – Вінниця, 1996. – С. 50-53
92. Двоскладне елементарне речення недієслівної будови в українській мові // Студії з граматики, лексикології та лінгводидактики: Збірник наук. праць. – Вінниця, 1997.
93. До проблеми валентності в лексикології та граматиці // Міжвуз. наук. конф. – Чернівці, 1997.
94. Українська мова. Фонетика. Класифікація голосних та приголосних фонем. – Вінниця, 1998.
95. Теоретико-методичні основи розробки та впровадження сучасних технологій при вивченні української мови. – Вінниця, 1998.
96. Математичні методи у лінгвістиці (на матеріалі складеного присудка української мови) // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наук. праць. Серія: Мовознавство. – Вінниця, 1998.

97. До питання використання комп'ютерних технологій вивчення української мови у вузі: Всеукр. наук.-метод. конф. – Львів, 1998.
98. Теоретичний синтаксис української мови: формально-граматична структура простого речення. Члени речення: Посібник для аспірантів, магістрантів, студентів-філологів денної та заочної форм навчання. – Вінниця: Аквілон, 1999. – Ч. 1.
99. Іваницька Н.Л., Слободинська Т.С., Драч Є.В. Українська мова. Будова слова: Вправи та завдання: Посібник для 5 класу. – К.: Видавничий центр "Академія", 1999. – 54 с.
100. Іваницька Н.Л., Слободинська Т.С., Драч Є.В. Українська мова. Синтаксис: Вправи та завдання: Посібник для 7-9 класів. – К.: Видавничий центр "Академія", 1999. – 80 с.
101. Складений присудок як статистичний параметр авторського мовлення (на матеріалі української прози).// Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наук. праць. Серія: Філологія. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 1999. – С. 97-102
102. Сучасна українська мова: Програма підготовки до екзамєну для студентів спеціальності "Англійська мова" (Заочна форма навчання). – Вінниця, 1999.
103. Українська мова. Морфологія: Вправи та ігри: Посібник для 6– 7 кл. – К.: Видавничий центр "Академія", 2000. – 115 с.
104. Член речення як синтаксична категорія // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наук. праць. Серія: Філологія. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 2000. – Вип. 2. – С. 70-74
105. Член речення як синтаксична категорія // Граматичні категорії української мови: Тези Всеукр. наук. конф. – Вінниця, 2000. – С. 50-53

106. Аранжування повнозначних слів за їхніми дистрибутивними параметрами // Граматичні категорії української мови: Тези Всеукр. наук. конф. – Вінниця, 2000. – С. 47-50
107. Методика аранжування повнозначних слів за їхніми дистрибутивно-валентнісними параметрами: Звіт про перший етап виконання держбюджетної наукової теми "Актуальні питання граматики української мови". – Вінниця, 2000.
108. Семантико-граматична парадигма прийменниково-іменникових конструкцій у прозі М. Стельмаха // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: Збірник наук. статей. – Вінниця, 2000. – С. 30-34
109. Форми орудного і називного відмінків у складеному іменному присудку із зв'язкою "бути" // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: Збірник наук. статей. – Вінниця, 2000. – С. 57-61
110. Засоби синтаксичного оформлення поетичного тексту: типи, функції // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: Збірник наук. статей. – Вінниця, 2000. – С. 94-106
111. Просте бездієслівне речення: структура, функції (на матеріалі сучасної поезії) // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: Збірник наук. статей. – Вінниця, 2000. – С. 140-147
112. Англіцизми в українській мові кінця ХХ століття // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: Збірник наук. статей. – Вінниця, 2000. – С. 157-163
113. Особливості парцелювання простого речення (на матеріалах поезії Ліни Костенко) // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: Збірник наук. статей. – Вінниця, 2000. – С. 204-209

- 114.Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення: Тексти лекцій: Посібник із спецкурсу. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 2001. – 115 с.
115. Вступ до мовознавства: Програма курсу для студентів спеціальностей: "Українська мова і література, українознавство"; "Українська мова і література та англійська мова"; "Українська мова і література" (заочна форма навчання). – Вінниця, 2001. – 22 с.
- 116.Критерії семантичної класифікації дієслів // Студії з лексикології, граматики та лінгводидактики: Збірник наук. праць. – Вінниця: Нова книга, 2001. – С. 100-105
- 117.Кличний відмінок іменника як параметр художнього стилю // Студії з лексикології, граматики та лінгводидактики: Збірник наук. праць. – Вінниця: Нова книга, 2001. – С. 105-108
- 118.Специфіка конотацій іншомовних іменникових лексем (на матеріалі сучасної прози) // Студії з лексикології, граматики та лінгводидактики: Збірник наук. праць. – Вінниця: Нова книга, 2001. – С. 138-142
- 119.Вплив семантичного потенціалу іменника на структуру підмета // Студії з лексикології, граматики та лінгводидактики: Збірник наук. праць. – Вінниця: Нова книга, 2001. – С. 142-147
- 120.Поняття про алгоритм у лінгводидактиці (на матеріалі службових частин мови). Студії з лексикології, граматики та лінгводидактики: Збірник наук. праць. – Вінниця: Нова книга, 2001. – С. 181-189
- 121.До проблеми екологічного виховання. Студії з лінгводидактики: Збірник тез. Випуск 2. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 2001. – 0,2 д.а.

122. Теоретичний синтаксис української мови. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – 5,5 д.а.
123. Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення: Програма спецкурсу. – Вінниця, 2002. – 1 д.а.
124. Актуальні проблеми граматики української мови: Звіт про виконання держбюджетної теми № 92. – Вінниця, 2002. – 5 д.а.
125. Основи наукових досліджень: Програма спецкурсу. – Вінниця, 2002. – 1 д.а.
126. Формалізація предикативного зв'язку в двоскладному реченні // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: Збірник наук. праць. Серія: Філологія. Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – Випуск № 4. – 0,5 д.а.
127. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика) // Відгук офіційного опонента про дисертацію Скаба М.С. подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Чернівці, 2002. – 389+62 с.). – Вінниця, 2002. – 0,5 д.а.
128. Синтаксичні категорії речення // Відгук офіційного опонента на дисертацію Мірченка М.В., подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Київ, 2002. – 432 с.). – Вінниця, 2002. – 0,5 д.а.
129. Методичні рекомендації до державного екзамену з української мови з методикою викладання для студентів

заочного відділення спец. "Українська мова і література". –
Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – 1 д.а. (У співавтор.)

130. Кореляція денотативного та конотативного компонентів у семантичній структурі українського дієслова // Студії української мови: лексикологія, граматики, лінгводидактика: Збірник наук. праць. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – 0,5 д.а. (У співавтор.)
131. Прийменникові конструкції із значенням причини (на матеріалі творів М. Стельмаха, О. Гончара, О. Довженка) // Студії української мови: лексикологія, граматики, лінгводидактика: Збірник наук. праць. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – 0,5 д.а. (У співавтор.)
132. Інтегрованість тексту та засоби її реалізації // Студії української мови: лексикологія, граматики, лінгводидактика: Збірник наук. праць. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – 0,5 д.а. (У співавтор.)
133. Педагогічний почерк молодості та ентузіазму // Студії з лінгводидактики: Збірник наук. праць. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – 0,5 д.а. (У співавтор.)
134. Кафедрі української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського – 70 років. // Публікації викладачів кафедри української мови. – Вінниця, 2003. – С. 3-7. – 0,5 д.а.
135. Дудик Петро Семенович // Публікації викладачів кафедри української мови. – Вінниця, 2003. – С. 8-31. – 2 д.а.
136. Наукові основи вивчення синтаксису простого речення. Програма спецкурсу. – Для студентів спеціальності "Українська мова та література" (заочна форма навчання). – Вінниця, 2003. – 13 с. – 1 д.а.

137. Навчальна програма з української мови для слухачів ІДП ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського неспеціальних факультетів. – Вінниця, 2003. – 0.25 д.а. (У співавторстві).
138. Українська мова: Навчальна програма для слухачів філологічного факультету ІДП ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2003. – 0.4 д.а. (У співавторстві)
139. Формально-граматична та семантико-граматична структура простого речення в українській та англійській мовах. Програма спецкурсу. – Для студентів спеціальності "Українська мова та література. Англійська мова". – Вінниця, 2003. – 1 д.а.
140. Експериментальний прийом елімінування в практиці лексико-граматичного аналізу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія, 2003. – № 5. – Вінниця, 2003. – С.46-51. – 0,5 д.а.
141. Вітаємо ювілярів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія, 2003, № 5. – Вінниця, 2003. – 0, 2 д.а.
142. Наукові основи вивчення синтаксису простого речення. Посібник із спецкурсу (Тексти лекцій). – Вінниця, 2003. – 5 д.а.
143. Актуальні проблеми граматики. Абсолютивно-релятивні параметри повнозначних слів української мови. – Звіт за виконання I етапу держбюджетної науково-дослідної теми "розробка концептуальних засад науково-дослідних тем, на яких базуються дисертаційні дослідження аспірантів та здобувачів". – Вінниця, 2003. – 1 д.а.

- 144.Позиційна структура простого предложения // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія, 2003. – № 6. – Вінниця, 2003. – 0,5 д.а.
- 145.Іншомовна лексика та її освоєння в умовах сучасного функціонування української мови // Філологічні студії: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Вінниця: Вид-во Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, 2003. – С.10-11. – 0,2 д.а. (У співавторстві).
- 146.До проблеми лінгвістичної сутності тексту // Філологічні студії: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Вінниця: Вид-во Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, 2003. – С. 36-38. – 0,2 д.а. (У співавторстві).
- 147.Модус і диктум у структурі речення: Відгук офіційного опонента на дисертацію Шинкарука В.Д., подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Чернівці, 2003. – 386 с. + 79 с.). – Вінниця, 2003. – 0,5 д.а.
- 148.Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення: Тексти лекцій: Посібник із спецкурсу. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ін-ту, 2004. – 94 с. – 4 д.а.
- 149.Диференціація повнозначних слів за їхніми сполучальними ознаками // Філологічні студії: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2004. – 0,5 д.а.
- 150.Оновлення змісту навчання гімназійного курсу української мови: лінгвокраєзнавчий аспект // Філологічні студії: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2004 (У співавторстві). – 0,5 д.а.

151. Дидактична спрямованість сучасних шкільних підручників та посібників з української мови: аналіз, проблеми, пропозиції // Філологічні студії: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2004 (У співавторстві). – 0,5 д.а.
152. Синтетизм та аналітизм у морфологічних системах української та російської мов (типологічний аспект): Відгук офіційного опонента на дисертацію Дубової О.А., подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова, 10.02.02 – російська мова (Київ, 2004. – 391 с. + 55 с.). – Вінниця, 2004. – 0,5 д.а.
153. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Універс. вид-во "Пульсари", 2004. – Рецензія. – Вінниця, 2004. – 0,5 д.а.
154. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Вид. центр "Академія", 2004. – Рецензія. – Вінниця, 2004. – 0,5 д.а.
155. Префіксальні дієслова у системі міжрівневих мотиваційних відношень. Відгук офіційного опонента на дисертацію Соколової С.О., подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Вінниця, 2004. – 0,5 д.а.

ПУБЛІКАЦІ ПРОФЕСОРА ІВАНИЦЬКОЇ Н. Л.

Рік	Монографії		Посібники		Статті		Метод. рецензії		Тези		Інше		Всього	
		д.а.		д.а.		д.а.		д.а.		д.а.		д.а.		д.а.
1969					3	4							3	4
1970													0	0
1971					1	2,5			1	0,2			2	2,7
1972					2	1,6					1	0,8	3	2,4
1973					2	3							2	3
1974					1	1,5			1	0,2			2	1,7
1975	1	2,5											1	2,5
1976									1	0,2			1	0,2
1977					1	1,5							1	1,5
1978					1	1,5			1	0,2			2	1,7
1979					1	1,5			1	0,2			2	1,7
1980													0	0
1981													0	0
1982			1	8	2	2,3	2	3,2					5	13,5
1983									1	0,2			1	0,2
1984					2	2,3							2	2,3
1985	1	1,2			1	1,5							2	2,7
1986	1	10			2	3			1	0,2			4	13,2
1987					1	1,2			1	0,2			2	1,4
1988									1	0,2	1	0,2	2	0,4
1989			1	4					2	0,4			3	4,4
1990									2	0,4	2	0,4	4	0,8
1991					2	3			5	1	4	0,7	11	4,7
1992			1	4	1	0,3			4	0,8			6	5,1
1993			8	32					4	0,8	3	4,5	15	37,3
1994			2	7	1	0,5			5	1			8	8,5
1995			1	1	1	1			3	0,6			5	2,6
1996			1	5					1	0,2			2	5,2
1997					1	0,8			1	0,2			2	1
1998			1	1	1	0,5			1	0,2	1	4	4	5,7
1999			3	12	1	0,5					1	0,2	5	12,7
2000			1	4	7	3,5			2	0,4	1	1	11	8,9
2001			1	5	5	2,5			1	0,2	1	1	8	8,7
2002			1	5,5	5	2,5			1	1	5	8	12	17
2003			1	5	4	1,4					9	6,85	14	13,25
2004			1	4	3	1,5					4	2	8	7,5
Всього:	3	13,7	24	97,5	52	45,4	2	3,2	41	9	33	29,65	155	198,45